C. SALLVSTII CRISPI

Syn. 8. 61. 110

OPERA OMNIA

QVÆ EXSTANT:

Cum

PETRI CIACCONII TOLETANI

nouis ad eadem NOTIS,

Denuo ex optimorum exemplarium collatione *quamplurimis animaduersionibus et scholijs necessarijs excusa.*

LONDINI,

Ex officina Stationariorum.

cIↃ. DC. XV.

Cum Priuilegio.

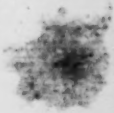

1;02

IOSEPHO STEPHANO
EX EPISCOPO VESTANO,
VALENTINIÆ ECCLESIÆ
DECANO,
AND. SCHOTTVS
S. P. D.

QVoniam *vita ipsa qua fruimur, breuis est, memoriam nostri quam maxime longam efficere, rectius est.* *Liceat* enim mihi isdem verbis appellare te, doctissime *Stephane*, quibus olim vsus est, quem tibi nunc, velut depositum, fide bona, reddo, *Sallustius*, Historiæ facile princeps, a Petro Ciacconio egregie emendatus. Qui vt sæculi nostri alter Varro iure optimo est appellatus; sic & geminam huic Sallustianæ Varronis sententiam, & tanquam ex tripode pronunciatum oraculum, *Vitam legendo, scribendoq; procudito*, & seruauit ipse egregie, vt se vixisse posteris testatum faceret, & aliis exemplum iuuandæ rei litterariæ reliquit sempiternum. Vt enim togatorum ille doctissimus, plura commentando scripsit, quam vt legendo satis otii suppeditare posset, tot tantaque legit, vt

ne paginam quidem litteris notare potuisse videatur: cuius rei si fidem quis requirat, Diuum Augustinum, qui pleraque eius monumenta legendo contriuit, dare locupletem testem possumus: Sic & Ciacconius, qui totum se ad illius Criticorum principis imitationem contulerat, cum vastum illud Naturæ opus Plinii maioris eblandum suscepisset, omnes pene fontes, vnde ille hauserat, qui quidē exstarent, omnemque adeo Antiquitatem, non legebat solum attente, cogitateque, verum etiam Scholiis explanabat. Erat enim singularis in eo homine, vt tenon fugit, ac prope diuina in emendandis Scriptoribus antiquis ἐυστοχία. atq; felicitas. Quo in numero, quos nunc foras damus, amicorū precibus victi, M. Varronis de re rustica libri tres, &, quem Tibi acceptum ferimus *Sallustius*. Vtrumq; diligentissime emendauit; illum, quidem, quis credat? post Victorium & Scaligerum: bone Deus, quales viros? Hunc vero historicorum coryphæum, post tot tantorumque virorum industriam, Riuii, Manutii, Carrionis, Popmæ; aliorum. Vt enim Catonis, de Latinis, æmulum fuisse hoc epigrammate didicerat Ciacconius,

Et verba antiqui multum furate Catonis
Crispe Iugurthinæ conditor historiæ:

Sic

Sic ab illo vicissim stylum esse mutuatũ Corn. Tacitum, obseruarat. Hos itaque diligenter horis subseciuis inter se contendit, & perantiquos codices nactus Romæ, in orbis luce, summa fide, accuratioque comparauit. Cornelius enim Crispi summus admirator (vt & Sulpicius Seuerus, & noster Aurelius Victor historici non insuper-habendi) cum in deliciis habuit, & de manibus, vt apparet, non deponebat: verum, vt quod sentio dicam, concisam illam Crispi breuitatem, non cuiuis obuiam promptamque, natura non perinde felici præditus, consequi non potuit, vt non in affine vitium, vt fieri amat, obscuritatis inciderit. *Breuis esse laboro, Obscurus fio*: cetera prudentissimus, meherele, scriptor, & qui Ciuilem egregie informet. Sed non hic Aristarchum ago, nec Critici personam sustineo. Illud tantum, de IMITATIONE quando de studiis, etiam sacris, inter nos colloqui libenter solemus) de qua Rhetores quærunt, differuntque Critici, tribus, quod aiunt, verbis, sententiam expediam. Cum enim duo sint apti disciplinis perdiscendis sensus, videndi, & audiendi, quæri illud, & controuerti video, vter alteri præstantior. Sed philosophi certant. Demus, quod plerique concedi sibi volunt, legendo Eloquentiam citius parari; audiendo vero, rerum

copiam vberiorem capi, actionemque melius dici: Efficitur itaque *Historiam*, de hac enim sermo instituitur, assidua lectione, stylique exercitatione immane quantum crescere, quod & Eloquentiæ pars sit, eamque augeat; *Imitatione* itaque indiget & ipsa; quæ, vt doctissimi homines volunt, *Sermonis est, sententiarumque ad sermonem veterum, mentemque apta conformatio, stylo expressa.* Ea non solum verborum est, & phrasium, quæ ad Litteratores pertinent, homines eruditos: sed & διανοίας: quam Oratoriæ, eidemque ἀντιστροφῷ, vt Aristoteles ait, vel, vt M. Tullius vertit, *altera ex parte respondens*, Dialectica informat, præceptionibusque instruit optimis. Romani itaque Græcos, disciplinarum principes, hi vero Hebræos, Chaldæos, Aegyptiosque ad imitandum sibi, tamquam expressus maiorum imagines, proposuerant: quæque a Græcis Latini accepissent meliora facere animo excelso elatoque studuerunt. *Historia* vero Græcæ, de qua nobis in præsens sermo est, optimus auctor, & tanquam Senatus Princeps, omnium suffragiis dictus, *Thucydides:* siue sermonis Attici elegantiam, siue rerum concinnitatem, siue vtrumque spectes; cuius æmulus *Sallustius* exstitit: vt illum in suis castris cecidisse, Senecæ patri videatur. Fabius certe, & ipse ingeniorum censor egregius,

gius, Thucydidæ Salluſtium opponit, æquatq; Aſinius tamen Pollio, iniquus ingeniorum æſtimator, vt priſcorum verborum affectatorem damnat Criſpum; Et Catonis verborum furem arceſſere non dubitat Poeta, neſcio quis: cum tamen Martialis Hiſtoriæ principem pleno ore, fremant omnes licet, appellarit;

Criſpus *Romana primus in hiſtoria.*

Sed fugit Pollionem ratio: quod & Liuium alterum Romanæ hiſtoriæ ocellum, Patauinitatem ſapere dixerit: hoc amplius, & ſe M. Tullio Eloquentiæ Latinæ principi, anteponere non erubuerit. Sed valere Criticum illum ſiniſtrum, reſque ſibi ſuas habere, & vt melius Græci, οἰμάζειν iubeamus: æquiores, qui ſecundum Salluſtium ſententiam dabunt, audiamus. Illud vero quæri etiam video non iniuria: Quid nam eſſe cauſæ dicendum, cur tam multa Criſpum ex Demoſthene tranſtuliſſe, luce meridiana clarius appareat? Nimirum; quia Græciæ Oratorum principem, qui inter decem claros, familiam ducit, Thucydidem octies ſua manu, exſcribere non piguit; teſte Luciano, & Procopio. Cur amabo? vt genium dicendi imbiberet, altius hærerent memoriæ, exprimeretque, vt facit, felicius. Manus enim, vt Democritum dicere ſolitum accepimus, Sapientiæ eſt inſtrumentum. Quæ cum ita ſint,

profli-

profligata iam illa quæstio est, cur in Thucydidis imitatore Sallustio, toties Demosthenis sententiæ, coloresque appareant: qui & ipse, quantus est, Thucydidæ magnam partem sua refert accepta, vel Dionysii Halicarnassæi singulari iudicio, & libello, exemplis amplificato. Verum cum temporum, vt fit, iniuria nonnulla Thucydidis historica amiserimus, quæ & SALLVSTIO communis cum illo conditio sorsque existit, deperditis quinq; Historiarum libris, eo fit vt ex Demosthene petantur reliqua, quæ Thucydidis interciderunt. Sed rem vno de multis exemplis, dicis gratia, illustrabo. Libro I. Historiarũ SALLVSTII, hoc est, in naufragii tabulis Neptuno maris potenti nunc suspensis, elegans est, vitæque vtilis sententia in ore M. Aimilii Lepidi Cos. ad Quirites: RES, inquit, SECVNDAE MIRE SVNT VITIIS OBTENTVI. Hanc Seneca pater Thucydidæ tribuit; locum tamen Demosthenis laudat, qui Olynthiaca secunda hodie legitur: (vt quidem de optimo & antiquissimo codice, calamo exarato, olim docui, nisi Notæ in Gallico tumultu, vel pressæ, vel in plagiariorum malã manũ incidissent:) αἱ γὰρ εὐπραξίαι δεινὰ σύγκρυψαι καὶ συσκιάσαι τὰ τοιαῦτα ὀνείδη. *In hac*, inquit Seneca Controuersia XXV, *Sententia Græca, tam breui, habes quæ saluo sensu detrahas: deme*

vel

vel συγκρύψαι, *vel* συσκιάσαι. *constabit sensus, etiam si non æque comptus, æque tamen integer. At in* SALLVSTII *sententia nihil demi sine detrimento sensus potest.* Sic Criticus illi. Verum Fabii & Paterculi auctoritate facile adductus sum ad credendum, a Thucydide primum id pronunciatum; cuius maxime æmulus fuit, cum Demosthene, SALLVSTIVS. Locum itaque dum studiose inuestigo, tandem aliquando in Clemente Alexandrino libro VI. Stromat. repperi. Quare propius factum est nihil, quam, vt cum Archimede Geometra, apud Vitruuium lib. IX. Architecturæ, exclamarem, εὕρηκα, εὕρηκα. Thucydidæ verba adscribam, vt ex comparatione precium operæ Εἰώθασιν δὲ οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων, φησὶν, οἷς ἂν μάλιστα καὶ δὶ ἐλαγίστου ἀπροσδόκητος εὐπραγία ἔλθῃ, εἰς ὕβριν τρέπεσθαι. Quam & Philistus historicus sic est imitatus, Τὰ δὲ πολλὰ κατὰ λογον τοῖς ἀνθρώποις εὐτυχοῦντα, ἀσφαλέστερα παρὰ δόξαν καὶ κακοπραγίαν, εἰώθασι γὰρ μάλιστα οἱ παρὰ δόξαν ἀπροσδόκητως εὖ πράσσοντες εἰς ὕβριν τρέπεσθαι. Solon quoque Atheniensium ligislator, idem & poeta, & ab illo mutuatus (vt pleraque in Gnomas suas ex illo transtulit) Theognis Megarensis, eandem sententiam per παρῳδίαν extulit:

Τίκτει τοι κόροι ὕβριν ὅτ' ἂν πολλῷ ὄλβος ἕπηται.
Nascitur ex magnis opibus petulantia maior.

Sed

Sed cum Græcis Latinus quoque historicus symbolam conferat. Trebellius enim Pollio *Claudii*, inquit, *Imp. plerique milites, secundis rebus elati quæ sapientum quoque animos fatigant.* Accipe igitur, doctiss. Stephane, libenti animo Ciacconii tui *Sallustium*, ex tua bibliotheca profectum, & mea opera in vulgus commendatum, tamquam Thucydidis imitatione felicem: quæ virtus in conciso dicendi genere aliis non perinde cesserit: & historiæ Latinæ principem, cum quo componere vnum, & item alterum liceat, Cæsarem, & Liuium, præterea neminem. His si quem subiicere libeat, quod de Marone poetarum prope Deo Alcinous ait,

Longe erit a primo quisque secundus erit.

Sed hæc, fatebor enim, nimis multa apud te, cui domi his meliora nascuntur. Commentaris enim quotidie, ediscque in lucem, quod publice sit profuturum Ecclesiæ Dei laboranti vt litteras tamen non negligas, quibus præditi, humani & esse, & appellari solent. Sed facere non debeo, quin postremum hoc Manibus Ciacconii, optime de litteris meriti, officium tamquam iusta, persoluam. Epitaphium itaque illius, te hortante maxime, pro coronide subiiciam, quod nuper Roma ad me missum est: vt tanti viri memoria ante oculos versetur, posteritatique innotescat: ne idem tumulus,

qui

qui corpus contexit, idem etiam nomen obruisse videatur. Erat enim in illo, dum vixit, vt summum bene-merendi studiū, quo æqualium concesſit nemini: sic & modestia singularis, tantaque honorum contemptio, vt ne laudari quidem se sustineret; aut prædicari, ab iis, qui illius essent opera vsi, æquo animo auribusque acciperet: Sed *dignum laude virum Musa vetat mori*, inquit Lyricus Venusinus. Viuet itaque Ciacconius in animis posterorum, si, vt spero & opto, M. Varronis Agricultura, & C. Plinii maioris vastum Naturæ opus, ab eo illustratum, aliquando lucem accipiet: Certe memoriam illius excipient omnes anni consequentes: in quo omine desino. *Vale.*

Quid monumenta loco, licet arte & mole superbo,
Concluſa Petro *conſtruis* Ciacconio,
Aurifevi generoſa Tagi gens accola? nonne
Spectata virtus hominis, & vis ingeni?
Famaque iam latum celebris diffuſa per orbem,
Caſura nullis ſæculorum ſæculis:
Clarior ad ſeros ſed peruentura nepotes,
Satis modeſto gloriæ peperit viro?
Ambiat iſta tumens, & quærat inania vulgus,
Cuius ſuperſtes fama nulla eſt funeri.
At tibi, Petre, *nouas per ſæcula ſemper honores,*
Certatim vbique doctiores adſtruent.

Romæ, ad Diuum Iacobum.

PETRO CIACCONIO TOLETANO VIRO VARIA ERVDITIONE. ACRI IVDICIO MORVMQ. PROBITATE ILLVSTRI. QVI SACROSANCTIS BIBLIIS CANONIE. Q. AC SS. PATRVM SCRIPTIS EMENDANDIS INTER ALIOS A GREGOR. XIII. P.M. ALLECTVS IN EO MVNERE STRENVE OBEVNDO DECESSIT AEDES HAEC EX TEST. HAERES P. VIXIT ANN. LVI. OBIIT VII. CAL. NOVEMB. CIↃ. IↃ. LXXXI.

ERunt (scio) qui mirentur me hanc operam leuidensem nauasse, quæ nihilum putetur, & fortassis etiá nihili: sed idem illi mirari desinent, cum intelligant me in scholarum cõmodum (vt spero) non exiguum contulisse. Fateor me assiduo mearum rerum onere indies adeò depressum & delassatum, oscitantius quam volueram, perlegisse. Sed quodcunque à me præstitum sit, istiusmodi. Totum pene Sallustianum opus a Ciaccon. æditum, collatione exemplarium optimorũ percurri, idemq; variæ lectionis animaduersionibus asteriſco ad oram designaui, accentuum rationem aduerbiis a Raphalengio consulto omissam obseruaui, puerorũ vtilitatẽ omnino enixus, atq; suspicionem falsæ latinitatis Ciacconio antiquam lectionem imitanti, a neophytis quibusdam temere impingendã diluens. Habes quæ in voto fuerunt, exoro, vt in æquã consulas partem, Ἐν πολλοῖς καὶ μεγάλοις ἁμαρτεῖν, τὸ θέλημα μόνον: verum tam bonũ nihil est, quin malo interpretãdo possit depraui. Vale.

FR.

FR. RAPHELENGIVS LECTORI.

ADnotata *ab eruditissimo viro P. Ciacconio ad C. Sallustium, vulgamus, benevole Lector: sua sit hoc fama viri, meruit doctrina, qua & istam meruit. Adnotata voco: nam vt seriora hæc illi curæ fuerint, nõ crediderim. Aliud agentis potius (prima illi semper, vti accepimus, Plinij maioris emendatio erat) ludicra, & per occasionem adscripta, suæ memoriæ. At si his studium impensius intendere lubido fuisset, multo hæc pulcherrima haberemus. Quod ipso dignũ sit, loquor: nã vel istis similia dare non possit quilibet. Edimus autẽ qualia nacti: nisi quod quædam omisimus, quibus loca nonnulla emendabat, aut è coniectura, aut è libro, ad eum modum quo excusa. Nec enim editionem L. Carrionis viderat: tantum Lugdunensem forma minori. quædam tamen reliquimus etiam: qua vt minimum viri industriæ derogaretur qua firmandæ nouiter receptæ lectioni. Multus est in collatione Taciti cum Sallustio: sed vsus tantũ veteri editione, ante distributum in Annales & Historias opus, atque hoc mutauimus, bono legentium. Contextum seruauimus, quem socer Platinus ex emendatione Carrionis excudit* ANNO cIↃ. IↃ. LXXIX. *Sed quum seriem paginarum istius editionis sequi non potuerimus;*

rimus; quod per bella non omnia ex voluntate ſuppeditãt; numeros nihilo minus in marginibus adnotari curauimus, vti & huic editioni reſpondere poſſint Scholia Douſæ, Popmæ, Riuij, Carrionis, atq; aliorum, quæ ſeorſim habẽtur. Eadẽ in Rerũ Indice numeros antiquos reliquimus. nam aliter eſt in nouo quem iam adſiximus Locutionum Salluſtianarũ. Neceſſitudo nos ſubigit facere, beneuole Lector, quo alios pellicit profunda auaritia. Subſeſſores iſtos librorum ab aliis magnis ſumptibus editorũ typographos intelligo, inclytæ noſtræ artis dehoneſtamenta, qui numeros iſtiuſmodi ad oras adponere, magno lectorum incommodo, quam tantillos ſumptus Indici ipſi recognoſcendo facere malunt. Homines cetera ſtolidi; quibus vna lucri cura, boni honeſtique incuria, dubium ignauiores, an auariores. Sed viuimus, & viuit Deus: qui te ſeruet.

Series operis.

Bellum Catilinarium,
&
Iugurthinum, ex emendatione L. Carrionis.
Historiarum libri VI. ab eodem collecti, aucti, & restituti.
Fragmenta miscella.
Orationes duæ ad Cæsarem de rep. Ordinanda (ni secunda, Epistola potius sit) Sallustio adscriptæ.
Declamationes aduersariæ Ciceronis & Sallustij, vulgi opinatu.
Iudicia Ill. VV. de Sallustio.
P. Ciacconij Toletani in Sallustium Notæ.
Florilegium Locutionum Sallustianarum.
Index rerum memorabilium.

C. SALLV-

C. SALLVSTII CRISPI

BELLVM CATILINARIVN.

OMNIS * homines, qui sese student præstare ceteris animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio transeant, veluti pecora, quæ Natura prona, atque ventri obedientia finxit. Sed nostra omnis vis in animo & corpore sita est. Animi imperio, corporis seruitio magis vtimur; alterum nobis cum dis, alterum cum belluis commune est. Quo mihi rectius esse videtur, ingenij quàm virium opibus gloriam quærere; &, quoniam vita ipsa, qua fruimur, breuis est, memoriam nostri quàm maximè longam efficere: nam diuitiarum & formæ gloria fluxa atque fragilis est; virtus clara, æternaque habetur. Sed diu magnum inter * mortales certamen fuit, vtrum corporis, an virtute animi, res militaris magis procederet. Nam & priùs, quàm incipias, consulto, & vbi consulueris, maturè facto opus est: ita vtrumque per se indigens, alterum alterius auxilio viget. Igitur initio reges (nam in terris nomen imperij id primùm fuit) diuersi, pars ingenium, alij corpus exercebant: etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur: sua cuique satis placebant. Postea verò quàm in Asia Cyrus, in Græcia Lacedæmonij, & Athenienses, cœpere vrbes, atque nationes subigere; libidinem dominandi, caussam belli habere; maximùm gloriam in maximo imperio putare: tum demùm periculo, atque negotiis compertum est, in bello plurimum ingenium posse. Quòd si regum, atque imperatorum animi virtus in pace ita, vti in bello, valeret, æquabiliùs, atque constantiùs sese res humanæ haberent; neque aliud alio ferri, neque mutari, ac miscerì omnia cerneres. Nam imperium facilè iis artibus retinetur, quibus * initio partum est. Verùm, vbi pro labore desidia, pro continentia & æquitate libido atque superbia inuasere; fortuna simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optumum quemque ab minùs bono transfertur. Quæ homines arant, nauigant, ædificant, virtuti omnia parent. Sed mul-

* Fia. & alij, Omnes.

* Mortales.

* ab initio paratum.

timortales, dediti ventri, atque somno, indocti, incultique, vitam sicut peregrinantes transiere. Quibus profectò, contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque iuxta æstimo: quoniam de vtraque siletur. Verùm enimuerò is demum mihi viuere, & frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus, præclari facinoris, aut artis bonæ famam quærit. Sed in magna copia rerum, aliud alij natura iter ostendit. Pulchrum est bene facere reip. etiam bene dicere, haud absurdum est, Vel pace, vel bello clarum fieri licet: & qui fecêre, & qui facta aliorum scripsêre, multi laudantur. Ac mihi quidem tametsi haud quaquam par gloria sequatur scriptorem, & auctorem rerum; tamen in primis arduum videtur, res gestas scribere: primùm, quod facta dictis exæquanda sunt; deinde quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malivolentia, & inuidia dicta putant: vbi de magna virtute, atque gloria bonorum memores; quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit: supràq; veluti ficta pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus initio, sicuti plerique, à studio ad rempub. latus sum: ibique mihi multa aduersa fuêre. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute; audacia, largitio, auaritia vigebant: quæ tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia imbecilla ætas, ambitione corrupta, tenebatur. Ac me, cùm ab reliquis malis moribus dissentirem, nihilominùs honoris cupido eadem, quæ ceteros, fama, atque inuidia vexabat. Igitur, vbi animus ex multis miseriis, atque periculis requieuit, & mihi reliquam ætatem à rep. procul habendam decreui; non fuit consilium, socordia, atque desidia bonum otium conterere: neque verò, agrum colendo, aut venando, seruilibus officiis intentum ætatem agere: sed, à quo incepto, studioque me ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi R. *strictim, vt quæque memoria digna videbantur, perscribere: eò magis, quòd mihi à spe, metu, partibus reip. animus liber erat. Igitur de Catilinæ coniuratione, quàm verissimè potero, paucis absoluam. Nam id facinus in primis ego memorabile existimo, sceleris atque periculi nouitate: de cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt, quàm initium narrandi faciam.

*tarsim.

L. CATILINA, nobili genere natus, fuit magna vi & animi, & corporis, sed ingenio malo, prauoque. Huic ab adolescentia bella intestina, cædes, rapinæ, discordia ciuilis, grata fuê-

re;

re: ibique iuuentutem suam exercuit. Corpus patiens inediæ, algoris, vigiliæ supra quam cuiquam credibile est. Animus audax, subdolus, varius, cuiuslibet rei simulator ac dissimulator, alieni appetens, sui profusus; ardens in cupiditatibus, satis eloquentiæ, sapientiæ parum. Vastus animus immoderata,* incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc, post dominationem L. Syllæ, lubido maxuma inuaserat reip. capiundæ: neque, id quibus modis assequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris & conscientia scelerum: quæ vtraque his artibus auxerat, quas suprà memoraui. Incitabant præterea corrupti ciuitatis mores: quos pessuma, ac diuersa inter se mala, luxuria, atque auaritia vexabant. Res ipsa hortari videtur quoniam de moribus ciuitatis tempus admonuit, suprà repetere, ac paucis instituta maiorum domi militiæque, quo modo remp. habuerint, quamtamque reliquerint, & vt paullatim immutata, ex pulcherruma * pessuma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

* Intolerabilia.

* Et optima.

VRBEM Romam, sicuti ego accepi, condidêre atque habuêre initio Troiani; qui, Aenea duce, profugi, sedibus incertis vagabantur; cúmque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum, atque solutum. Hi postquàm in vna mœnia conuenêre, dispari genere, dissimili lingua, alius alio more viuentes, incredibile memoratu est, quam facilè coaluerint. Sed, postquàm res eorum ciuibus, moribus, agris acta, satis prospera, satisque pollens videbatur; sicuti pleraque mortalium habentur, inuidia ex opulentia orta est. Igitur reges, populique finitimi bello tentare: pauci ex amicis auxilio esse, Nã cæteri metu perculsi, à periculis aberant. At Romani, domi, militiæque intenti, festinare, parare; alius alii hortari; hostibus obuiam ire; libertatem, patriam, parentésque * armis tegere; post, vbi pericula virtute propulserant, sociis, atque amicis auxilia portabant; magisque dandis, quàm accipiundis beneficiis amicitias parabant: imperium legitimum, nomen imperij regium habebant: delecti quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, reip. consultabant. Hi, vel ætate, vel curæ similitudine, patres appellabantur. Post, vbi regium imperium, quod initio conseruandæ libertatis, atque augendæ reip. fuerat, in superbiã, dominationemq; cõuertit; immutato more, annua imperia binos imperatores sibi fecêre

* Protegere

fecêre, eo modo minumè posse putabant per licentiam insolescere animum humanum. Sed ea tempestate cœpêre se quisq; magis extollere, magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni, quàm mali, suspectiores sunt: tempérque his aliena virtus formidolosa est. Sed ciuitas, incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum breui creuerit, tanta cupido gloriæ incesserat. Iam primùm iuuentus, simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usu militiam discebat: magisque in decoris armis, & militaribus equis, quàm in scortis atque conuiuiis, lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labor insolitus, non locus vilus asper, aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriæ maximum certamen inter ipsos erat. Sic se quisque hostem ferire, murum ascendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat. Eas diuitias, eam bonam famam, magnámque nobilitatem putabant. Laudis auidi, pecuniæ liberales erant. Gloriam ingentem, diuitias honestas * volebant. Memorare possem, quibus in locis maximas hostium copias populus R. parua manu fuderit; quas vrbes natura munitas pugnando ceperit; ni eares longiùs nos ab incœpto traheret. Sed profectò fortuna in omni re dominatur. Eares cunctas, ex lubidine magis, quàm ex vero, celebrat, obscurátque. Athenienſium res gestæ, sicuti ego existumo, satis amplæ, magnificæque fuêre, verùm aliquanto minores tamen, quàm fama ferunt: sed, quia prouenêre ibi magna scriptorum ingenia, per terrarum orbem Athenienſium facta pro maximis celebrantur. Ita eorum, qui ea fecêre, virtus tanta habetur, quantum verbis * ea potuêre extollere præclara ingenia. At populo R. nunquam ea copia fuit: quia prudentissimus quisq; negotiosus maximè erat. Ingenium nemo sine corpore exercebat. Optumus quisque facere, quàm dicere, sua ab aliis benefacta laudari, quàm ipse aliorum narrare malebat. Igitur domi militiæque boni mores colebantur. Concordia maxuma, minuma auaritia erat. Ius bonúmque apud eos non legibus magis, quàm natura, valebat. Iurgia, discordias, iras, simultates cum hostibus exercebant: ciues cum ciuibus de virtute certabant. In supplicijs deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, vbi pax euenerat, æquitate, léque, rémque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta hæc habeo: quod in bello sæpiùs vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pug-

*Nolebant.

* eam.

pugnauerant, quique tardiùs reuocati prælio excesserant, quàm qui signa relinquere, aut pulsi loco cedere ausi erant; in pace verò, beneficiis magis, quàm metu, imperium agitabant; accepta iniuria, ignoscere, quàm persequi, malebant. Sed, vbi labore atque iustitia resp. creuit; reges magni bello domiti; nationes feræ, & populi ingentes vi subacti, Carthago, æmula imperij Romani ab stirpe interiit; cuncta maria, terræque patebant: fortuna sæuire ac miscere omnia cœpit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facilè tolerauerant, iis otium, diuitiæ, optandæ aliis, oneri miseri æque fuêre. Igitur primò pecuniæ, deinde imperij cupido creuit. Ea quasi materies omnium malorum fuêre. Namque auaritia fidem, probitatem, cæteráque artes bonas subuerit; pro his superbiam, crudelitatem, deos negligere, omnia venalia habere, edocuit: ambitio multos *mortalis falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud promtum in lingua habere; amicitias, inimicitiásque non ex re, sed ex commodo æstumare; magisque vultum, quàm ingenium, bonum habere. Hæc primò paullatim crescere, interdum vindicari. Post, vbi contagio, quasi pestilentia, inuasit; ciuitas immutata; imperium ex iustissumo, atque optumo, crudele, intolerandúmque factum. Sed primò magis ambitio, quàm auaritia, animos hominum exercebat: quod tamen vitiũ propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus, ignauus æquè sibi exoptant. Sed ille vera via nititur; huic, quia bonæ artes desunt, dolis, atque fallaciis contendit. Auaritia pecuniæ studium habet: quam nemo sapiens concupiuit. Ea quasi venenis malis imbuta, corpus animúmque virilem effeminat; semper infinita, insatiabilis est; neq; copia neq; inopia minuitur. Sed postquã L. Sulla, armis recepta rep. bonis initiis malos euentus habuit; rapere omnes, trahere; domũ alius, alius agros cupere; neque modum, neque modestiam victores habere; fœda, crudeláque in *ciuis facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asia ductauerat, quo sibi fidum faceret, contra morem maiorũ luxuriosè, nimísque liberaliter habuerat. Loca amœna, voluptaria facilè in otio *feroces simílitũ animos molliuerant. Ibi primum insueuit exercitus populi R. mare, potare, signa, tabulas pictas, vasa cælata mirari, ea priuatim ac publicè rapere, delubra spoliare, sacra profanáque omnia polluere. Igitur hi milites, postquàm victorium adepti sunt, nihil reliqui victis fecêre. Quippe secundæ res sapien-

*acceptam iniuriam.

*mortaleis.

21

*ciues.

*Feroces.

sapientium animos fatigant: ne illi, corruptis moribus, victoriæ temperarent. Postquàm diuitiæ honori esse cœperunt, & eas gloria, imperium, potentia sequebatur: hebescere virtus
24 paupertas probro haberi, innocentia pro maliuolentia duci cœpit. igitur ex diuitiis iuuentutem luxuria, atq; auaritia cum superbia inuasere, rapere, consumere; sua parui pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, diuina atque humana promiscuà; nihil pensi, * neque moderati habere. Operæ pretium est, cùm domos atque villas cognoueris in vrbium modum exædificatas, visere templa deorum, quæ nostri maiores, religiosissumi mortales, fecêre. Verum illi delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant, neque victis quidquam, præter iniuriæ licentiam, eripiebant. At hi contra, ignauissumi homines, per summum scelus, omnia ea sociis adimere, quæ fortissumi viri victores hostibus reliquerunt: proinde quasi iniuriam facere, id demum esset, imperio vti. Nam quid ea memorem, quæ, nisi his, qui videre, nemini credibilia sunt; à priuatis cõpluribus subuersos montes, maria constrata esse? quibus mihi ludibrio videntur fuisse diuitiæ. Quippe, quas honestè habere licebat, per turpitudinem abuti properabãt. Sed lubido stupri, ganeæ, ceteræque cultus non minor incesserat. Viri pati muliebria: mulieres pudicitiam in propatulo habere: vescendi caussa, terra, mariq; omnia exquirere: dormire priùs, quàm somni cupido esset: non famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem operiri, sed ea omnia luxu ante capere. Hæc iuuentutem, vbi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus, haud facilè lubidinibus carebat: eo prosusus omnibus modis quæstui, atque sumtui deditus erat. In tanta, tamque corrupta ciuitate, Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiosorum atque facinorosorum circum se, tamquam stipatorum, cateruas habebat. Nam, quicumque impudicus, adulter, ganeo; manu, ventre, pene, bona, patria * lacerauerat, quique alienum æs grande conflauerat, quo flagitium, aut facinus redimeret; præterea, omnes vndique parricidæ, sacrilegi, conuicti iudicijs, aut pro factis iudicium timentes; ad hoc, quos manus, atque lingua, periurio, aut sanguine ciuili alebat; postremò, omnes, quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat, hi Catilinæ proxumi, familiaresque erant. Quod si quis etiam à culpa vacuus in amicitiã eius inciderat; quotidiano vsu, atque illecebris, facilè par, simi-

lisque

*Nihil.

*Dissipauerat.

lisque cæteris efficiebatur. Sed maximè adolescentium familiaritates appetebat. eorum animi molles, & ætate fluxi, dolis haud difficulter * capiebantur. Nam, vt cuiusque studium ex ætate flagrabat, aliis scorta præbere; aliis canes atque equos mercari; postremò neque sumtui, neque modestiæ suæ parcere, dum illos obnoxios, fidósque sibi faceret. Scio fuisse non nullos, qui ita existumarent, iuuentutem, quæ domum Catilinæ frequentabat, parùm honestè pudicitiam habuisse. Sed ex aliis rebus magis, quàm quod cuiquam id compertum foret, hæc fama valebat. Iam primum adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat cum virgine nobili, * cum sacerdote Vestæ, & alia huiusce modi contra ius, fásque. Postremò, captus amore Aureliæ Orestillæ, cuius, præter formam, nihil vnquam bonus laudauit; quòd ea nubere illi dubitabat, timens priuignum adultum ætate; pro certo creditur, necato filio, vacuum domũ scelestis nuptiis fecisse. Quæ quidem res mihi in primis videtur causa fuisse facinoris maturandi. Namque animus impurus, diis hominibúsque infestus, neque vigiliis, neque quietibus sedari poterat: ita conscientia mentem excitam * vexabat. Igitur colos exsanguis, fœdi oculi, citus modò, modò tardus incessus: prorsus in facie, vultúque vecordia inerat. Sed iuuentutem, quam, vt supra diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes, signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere. Post, vbi eorum famam, atque pudorem attriuerat, maiora alia imperabat. Si causa peccandi in præsens minùs suppetebat; nihilominùs insontes, sicuti sontes, circumuenire, iugulare. Scilicet, ne per otium torpescerent manus, aut animus, gratuitò potiùs malus, atque crudelis erat. His amicis, sociísque confisus Catilina, simul, quòd res alienum per * omnis terras ingens erat; &, quòd plerique Sullani milites, largius suo vsi, rapinarum & victoriæ veteris memores, ciuile bellum exoptabant; opprimundæ reip. consilium cepit. In Italia nullus exercitus: Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat: ipsi consulatum petundi magna spes: senatus nihil sanè intentus: tutæ, tranquillæque res. Sed ea prorsus opportuna Catilinæ. Igitur circiter * L. Cæsare & C. Figulo coss. primo singulos appellare, alios, alios tentare; opes suas, imparatam reip. rem, coniurationis docere. Vbi satis explorata sunt, in vnum * omnes conuocat, quibus maxuma ne

* Patiebantur.

* id est.

* fatigabat 26

* omnes.

pluximum audaciæ inerat. Eò conuenêre senatorij ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. & Ser. Sullæ Seruij filij, L. Varguntei⁹, Q. Annius, M. Porcius Læca, L. Bestia, Q. Curius; prætereà, ex equestri ordine, M. Fuluius Nobilior, L. Stratilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius; ad hoc, multi ex coloniis, & municipiis, domi nobiles. Erãt prætereà complures paulò occultiùs consilij huiusce participes nobiles; quos magis dominationis spes hortabatur, quàm inopia, aut alia necessitudo: cæterùm iuuentus pleraque, sed maximè nobilium, Catilinæ inceptis fauebat. Quibus in otio vel magnificè, vel molliter viuere copia erat, incerta pro certis, bellum, quam pacem, malebant. Fuêre item ea tempestate, qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum eius consilij fuisse: quia Cn. Pompeius, inuisus ipsi, magnum exercitum ductabat; cuiusuis opes voluisse contra illius potentiam crescere: simul confisum, si coniuratio valuisset, facilè apud illos principem se fore. Sed antèa item coniurauêre pauci contra remp. in quibus Catilina fuit: de qua, quàm verissumè potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido coss. P. Autronius, & P. Sulla, designati consules, legibus ambitus interrogati, pœnas dederant: post paulò Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat petere consulatum; quod intra legitimos dies profiteri nequiuerit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens nobilis, summæ audaciæ, egens, factiosus; quem ad perturbandam remp. inopia, atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina, & Autronius, circiter Nonas Dec. consilio communicato, parabant in Capitolio Kalendis Ian. L. Cottam & L. Torquatum coss. interficere; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita, rursus in Nonas Febr. consilium ea dis transtulerunt. Iam tum non consulibus modò, sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset pro Curia signum sociis dare; eo die, post conditam vrbem iam, pessumum facinus patratum foret. Quia nondum ees armati conuenerant; ea res consiliũ diremit. Postea interiorem Hispaniam quæstor pro prætore missus a Crasso; quod eum infestum Cn. Pompeio cognoscebat. Neque tamen senatus prouinciam inuitus dederat. Nam hominem a reb. procul abesse volebat simul, quia ares præsidium in eo putabant; & iam tum potenti-

tentia Cn. Pompeij formidolosa erat. Sed is Piso, in prouinciam ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens, occisus est. Sunt qui ita dicunt, imperia eius iniusta, superba, crudelia barbaros nequiuisse pati: alij autem, equites illos, Cn. Pompeij veteres, fidósque clientes, voluntate eius Pisonem aggressos: nunquam Hispanos præterea tale facinus fecisse, sed imperia sæua multa antea perpessos. Nos eam rem in medio relinquimus. De superiori coniuratione satis dictum. Catilina, vbi eos, quos paulo antè memoraui, conuenisse videt; tametsi cum singulis multa sæpe egerat; tamen, in rem fore credens, vniuersos appellare, & cohortari, in abditam partem ædium secessit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem huiuscemodi habuit. Ni virtus, fidésque vestra satis spectata mihi foret; nequicquã opportuna res cecidisset: spes magna dominationis in manibus frustrà fuisset: neque, per ignauiam, aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed, quia multis, & magnis tempestatibus vos cognoui fortes, fidósque mihi: eo animus ausus est maxumum, atque pulcherrumum facinus incipere; simul, quia vobis eadem, quæ mihi, bona, maláque esse intellexi. Nam, idem velle, atque idem nolle, ea demum firma amicitia est. Sed ego, quæ mente agitaui, omnes iam antea diuersi audistis. cæterùm mihi in dies magis animus accenditur, cùm considero, quæ conditio vitæ futura sit, nisi nosmet ipsos vindicemus in libertatem. Nam postquàm resp. in paucorum potentium ius, atque ditionem concessit, semper illis reges, tetrarchæ vectigales esse: populi, nationes, stipendia pendere: cæteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus, sine gratia, sine auctoritate, his obnoxij, quibus, si resp. valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, diuitiæ apud illos sunt, aut vbi illi volunt: nobis reliquerunt pericula, repulsas, iudicia, egestatem. Quæ quousque tandem patiemini fortissimi viri? nonne emori per virtutem præstat, quàm vitam miseram, atque inhonestam, vbi alienæ superbiæ ludibrio * fueris, per dedecus amittere? verùm enimuerò, pro deûm atque hominum fidem, victoria in manu nobis est: viget ætas: animus valet. contrà illis annis, atque diuitiis, omnia consenuerunt. Tantummodo incœpto opus est: cætera res expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis diuitias superare, quas profundant in exstruendo mari, & mõtibus coæquandis,

28

29

* fueritis.

coæquandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut ampliùs domos continuare, nobis larem familiarem nusquàm vllum esse? cùm tabulas, signa, toreumata emunt; vetera neglegunt, noua diruunt, alia ædificant; postremò omnibus modis pecuniam trahunt, vexant; tamen summa lubidine diuitias suas vincere nequeunt. At nobis est domi inopia, foris æs alienum, mala res, spes multò asperior, denique quid reliqui habemus, præter miseram animam? Quin igitur expergiscimini? en illa, illa, quam sæpè optastis, libertas; præterea diuitiæ, decus, gloria in oculis sita sunt. Fortuna ea omnia victoribus præmia posuit: res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica, magis, quàm oratio mea, vos hortentur. Vel imperatore, vel milite me vtemini: neque animus, neque corpus à vobis aberit. Hæc ipsa, vt spero, vobiscum vna consul agam: nisi fortè me animus fallit, & vos seruire magis, quàm imperare, parati estis.

POSTQVAM accêpere ea homines, quibus mala abundé omnia erant, sed neque res, neque spes bona vlla: tametsi illis,
30 quieta mouere, magna merces videbatur; tamen postulare plerique, vti proponeret, quæ conditio belli foret; quæ armis præmia peterent: quid vbique opis, aut spei haberent. Tum Catilina poliliceri tabulas nouas, proscriptionem locupletum, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quæ bellum, atque lubido victorum * fert: præterea, esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauritania cum exercitu P. Sitium Nucerinum, consilij sui participes; petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem & familiarem, & omnibus * necessitudinibus circumuentum; cum eo consulem se initium agendi facturum, ad hoc maledictis increpabat * omnis bonos: suorum vnumquemque nominans laudare, admonere alium egestatis, alium cupiditatis suæ, complures periculi, aut ignominiæ, multos victoriæ Sullanæ, quibus ea prædæ fuerat. Postquàm omnium animos * alacris videt, cohortatus, vt petitionem suam curæ haberent, conuentum dimisit. Fuêre ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habita, cùm ad iusiurandum populares * sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse; inde, cùm post exsecrationem omnes degustauissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consueuit, aperuisse consilium suum; atque eò * dictitare fecisse, quò inter se magis fidi forent, alius alij tanti facinoris

* poscit.
* necessitatibus.
* Omneis.
* alacreis.
* conscios.
* dictam rem.

cinoris conſcij. Non nulli ficta & hæc, & multa præterea exiſtumabant ab iis, qui Ciceronis inuidiam, quæ poſtea orta eſt, leniri credebant atrocitate ſceleris eorum qui pœnas dederant: nobis ea res pro magnitudine parùm comperta eſt. Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud obſcuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus: quem cenſores ſenatu probri gratia mouerant huic homini non minor vanitas inerat, quàm audacia. Neque reticere, quæ audierat, nèque ſuamet ipſe ſcelera occultare, prorſus neque dicere, neque facere, quicquam penſi habebat. Erat ei cum Fuluia, muliere nobili, ſtupri vetus conſuetudo. Cui cùm minùs gratus eſſet, quòd inopia minùs largiri poterat, repentè glorians, maria, * montíſque polliceri cœpit; minari interdum ferro, ni ſibi obnoxia foret; poſtremò, ferociùs agitare, quàm ſolitus erat. At Fuluia, inſolentiæ Curij cauſſa cognita, tale periculum reip. haud obſcurum habuit; ſed, ſublato auctore, de Catilinæ coniuratione, quæ, quo modo audierat, cõpluribus narrauit. Ea res in primis ſtudia hominum accendit ad conſulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas inuidia æſtuabat, & quaſi pollui conſulatum credebat, ſi eum, quamuis egregius, homo nouus adeptus foret. Sed, vbi periculum aduenit, inuidia, atque ſuperbia poſt fuêre: Igitur, comitiis habitis, conſules declarantur M. Tullius, & C. Antonius. quod factum primò populares coniurationis concuſſerat. Neque tamen Catilinæ furor minuebatur; ſed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, ſua, aut amicorum fide ſumtam mutuam, Fæſulas ad Mallium quemdam portare; qui poſtea princeps fuit belli faciundi: ea tempeſtate plurimos cuiuſque generis homines adſciuiſſe ſibi dicitur; mulieres etiam aliquot, quæ primo ingentis ſumtus ſtupro corporis toleraueránt: poſt, vbi ætas tantummodò quæſtui, neque luxuriæ modum fecerat, æs alienum grande conflauerant: per eas ſe Catilina credebat poſſe ſeruitia vrbana ſolicitare, vrbem incendere, viros earum vel adiungere ſibi, vel interficere. Sed in his erat Sempronia, quæ multa ſæpe virilis audaciæ facinora commiſerat. Hæc mulier genere, atque forma, præterea viro, atque liberis ſatis fortunata fuit: litteris Græcis & Latinis docta; pſallere; ſaltare elegantiùs, quàm neceſſe eſt probæ: multa alia, quæ inſtrumenta luxuriæ ſunt. Sed ei cariora ſemper omnia, quàm decus, atque pudicitia fuit. Pecuniæ, an famæ minùs

31

*monteſque

33

parce-

parceret, haud facilè discerneres. Lubidine sic accensus, vt sæpiùs peteret viros, quàm peteretur. Sed ea sæpe antehac fidem prodiderat, creditum abiurauerat, cædis conscia fuerat, luxuria atq; inopia præceps abierat. Verùm ingenium eius haud absurdum; posse versus facere; iocũ mouere; sermone vti vel modesto, vel molli, vel procaci, prorsùs multæ *facetiæ, multúsque lepos* inerat. His rebus cõparatis, Catilina nihilo minus in proximum annũ consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facilè se ex voluntate Antonio vsurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni, neque illi tamen ad cauendum dolus, aut astutiæ deerant. Namque à principio consulatus sui, multa per Fuluiam pollicendo, effecerat, vt Q. Curius, de quo paulò antè memoraui, consilia Catilinæ sibi proderet, ad hoc, collegam suum Antonium pactione prouinciæ perpulerat, ne contra remp. sentiret: circum se præsidia amicorum, atque clientium occultè habebat. Postquàm dies *petitiones. comitiorum venit, & Catilinæ neque *petitio, neque insidiæ, quas consuli fecerat, prosperè cesserè; constituit bellum facere, & extrema omnia experiri; quoniam, quæ occultè tentauerat, aspera, fœdáque euenerant. Igitur C. Mallium Fæsulas, atque in eam partem Etruriæ, Septimium quem Iam Camertem in agrum Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit, præterea alium alio, quem vbique opportunum sibi fore credebat. Interea Romæ multa simul moliri: consuli insidias tendere; parare incendia: opportuna loca armatis hominibus obsidere; ipse cũ telo esse, itẽ alios iubere, hortari, vti semper intenti, paratíq; essent: dies, noctésque festinare: vigilare neque in somnijs, neque labore fatigari. Postremò, vbi multa agitanti nihil procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes conuocat per M. Porcium Læcam: ibíque multa de ignauia eorum questus docet se præmisisse Mallium ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma parauerat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent, séque ad exercitum profecturos cupere, si priùs Ciceronem oppressissent: eum suis consilijs multum officere. Igitur, perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, & cum eo L. Vargunteius senator, constituere ea nocte paulò post, cum armatis hominibus, sicuti salutatum introire ad Ciceronem, & de improuiso domi suæ imparatum confodere. Curius, vbi intelligit, *impendebat quantum periculum consuli *impendeat, properè per Fuluiam

Ciceroni

Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. Ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustrà susceperant. Interea Mallius Etruria plebem solicitare, egestate simul, ac dolore iniuriæ, nouarum rerum cupidam; quòd Sullæ dominatione, agros, bonáque omnia amiserat; præterea, latrones cuiusque generis, quorum in ea regione magna copia erat, nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido átque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant. Ea cùm Ciceroni renuntiarentur; ancipiti malo permotus, quòd neque vrbem ab insidiis priuato consilio longiùs tueri poterat, neque, exercitus Mallij quantus, aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad senatum refert, iam antea vulgi rumoribus exagitatam. Itaque, quòd plerúmque in atroci negotio solet, senatus decreuit, *darent operam consules, ne quid respubl. detrimenti caperet. Ea potestas per senatum, more Romano, magistratui maxuma permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios, atque *ciuis: domi, militiæque imperium, atque iudicium summum habere. Aliter, sine populi iussu, * nulli earum rerum consuli ius est. Post paucos dies L. Senius senator in senatu litteras recitauit, quas Fesulis allatas sibi dicebat; in quibus scriptum erat, C. Mallium arma cepisse, cum magna multitudine ante diem VI. Kal. Nou. simul, id quod in tali re solet, alij portenta atque prodigia nuntiabant: alii, conuentus fieri, arma * portari, Capua, atque in Apulia seruile bellum moueri. Igitur * senati decreto Q. Marcias rex Fæsulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam, circúmque ea loca missi. Hi vtrique ad vrbem imperatores erant, impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum; quibus omnia honesta, atque inhonesta vendere mos erat. Sed prætores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum: hísque permissum, vti pro tempore, atque periculo exercitum compararent. Ad hoc, si quis indicasset de coniuratione, quæ contra rempub. facta erat præmium, seruo libertatem & H. S. C. libero impunitatem eius rei, & H. S. C. C. itémq; decreuêre, vti familiæ gladiatoriæ Capuam, & in cetera municipia distribuerentur pro cuiusque opibus; Romæ per totam vrbem vigiliæ haberentur, eísque minores magistratus præessent. Quibus rebus permota ciuitas, atque immutata facies vrbis erat: ex summa lætitia, atque lasciuia, quæ diuturna quies pepererat, repentè omnis tristitia inuasit. Festinare, trepidare; neque loco, neque nomini cuiquam

* vti.
34
* ciues.
* nullius.
* parari.
* senatus.

satis

satis credere: neque bellum gerere, neque pacem habere: suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc, mulieres, quibus pro reip. magnitudine belli timor insolitus incesserat, afflictare sese; manus supplices ad cœlum tendere; miserari paruos liberos; rogitare*; omnia pauere; superbia atque delicijs omissis, sibi, patriæque diffidere. At Catilinæ crudelis animus eadem illa mouebat, tametsi præsidia parabantur; & ipse lege Plautia interrogatus erat ab L. Paullo. postremò, dissimulandi caussa, & quasi iuri expurgandi, sicuti iurgio lacessitus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul, siue præsentiam eius timens, siue ira commotus, orationem habuit luculentam, atque vtilem reipub. quam postea scriptam edidit. Sed vbi ille assedit, Catilina, vt erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu, voce supplici, postulare à patribus, * ne quid de se temerè crederent: ea familia ortum, ita * ab adolescentia vitam instituisse, vt omnia bona in spe haberet: ne existumarent, sibi patricio homini, cuius ipsius, atq; maiorum plurima beneficia in plebem R. essent, perdita repub. opus esse, cùm eam seruaret M. Tullius, in quilinus ciuis vrbis Romæ. Ad hoc, maledicta alia cùm adderet; obstrepere omnes; hostem, atque patricidem vocare: tum ille furibundus. Quoniam quidem circumuentus, inquit, ab inimicis præceps agor, incendium meum ruina * exstinguam. Dein se ex curia domum proripuit. Ibi multa secum ipse volues, quòd neque insidiæ cõsuli procedebant, & ab incendio intelligebat vrbem vigilijs munitam, optumum factu credens exercitum augere, ac prius, quàm legiones scriberentur, * multa ante capere quæ bello vsui forent, nocte intempesta cum paucis in Mallianã castra profectus est. Sed Cethego, atque Lentulo, ceteris que, quorum cognouerat promtam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment; insidias consuli maturent; cædem, incendia, aliáque belli facinora parent: sese propediem cum magno exercitu ad vrbem accessurum. Dum hæc Romæ geruntur, C. Mallius ex suo numero legatos ad Q. Marcium Regem mittit, cum mandatis huiusce modi: Deos, hominésque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quò periculum aliis faceremus, sed vti corpora nostra ab iniuria tuta forent: qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate feneratorum, plerique patria, sed omnes fama, atque fortunis expertes sumus: neque cuiquam nostrûm licuit, more maiorum, lege vti, neque, amisso

* deos.
* Cœpit.
* se.
* restinguã.
* multò.
36

missō patrimonio, corpus liberum habere: tanta sæuitia feneratorum, atque prætoris fuit: sepè maiores * vestrum miseriti * *nostrū*
plebis R. decretis suis inopiæ eius opitulati sunt: ac nouissu- *miserti.*
mè, memoria nostra, propter magnitudinem æris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum * ære solutum est. Sæpè ipsa *communi.*
plebes, aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum armata, à patribus secessit. At nos non imperium, neque diuitias petimus; quarum rerum caussa, bella atque certamina omnia inter * mortalis sunt; sed libertatem, quam nemo bo- *mortales.*
nus, nisi cum anima simul, amittit. Te, atque senatum obtestamur, consulatis miseris ciuibus; legis præsidiū, quod iniquitas prætoris ripuit, restituatis; neue nobis eam * necessitudinem *necessitatē*
imponatis, vt quæramus, quonam modo, maximè vlti sanguinem nostrum, pereamus. Ad hæc Q. Marcius respondit: si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant; Romam supplices proficiscantur: ea miseri cordia atque mansuetudine senatum, populumq; Romanum semper fuisse, vt nemo vmquam ab eo frustrà auxilium petiuerit. At Catilina ex itinere plerisque consularibus, præterea optumo cuique litteras mittit: se falsis criminibus circumuentum, quòniam factioni inimicorum resistere nequiuerit, fortunæ cedere, Massiliam in exsilium
proficisci; non quò sibi tanti scelcris conscius esset; sed vti resp. 37
quieta foret; neue ex sua contentione seditio oriretur. Ab his longè diuersas litteras Q. Catulus in senatu recitauit; quas sibi nomine Catilinæ redditas dicebat. Earum exemplum infrà scriptum est.

L. CATILINA
Q. CATVLO S.

EGREGIA tua fides, re cognita, grata mihi, magnis in meis periculis, fiduciam commendationi meæ tribuit. Quamobrē defensionem in consilio nondum statui parare: satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decreui: quam medius fidius licet veram cognoscas. Iniuriis, contumeliisque concitatus, quòd, fructu laboris industriæque meæ priuatus, statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum caussam pro mea consuetudine suscepi: non, quin æs alienum meis nominibus ex possessionibus soluere possem; cum & alius nominibus liberalitas Aureliæ Orestillæ, suis, filiæque copiis persolueret: sed, quòd non dignos homines bonore honestatos videbam;

debam; meq; falsa suspicione alienatum esse sentiebam; hoc
* reliqua. nomine latus honestas pro meo casu spes * reliquæ dignitatis
conseruandæ sum secutus. Plura cùm scribere vellem, nuncia-
tum est mihi vim parari. Nunc Orestillam tibi commendo, túque
que fidei tradoseam ab iniuria defendas, per liberos tuos rogatus
* aucto. * hauctio. Sed ipse, paucos dies commoratus apud C. Flami-
nium in agro Reatino, dum vicinitatem, antea solicitatam ar-
mis exornat, cum fascibus, atque aliis imperij insignibus in
castra ad Mallium contendit. Hæc vbi Romæ comperta sunt;
senatus Catilinam, & Mallium hostes iudicat; ceteræ multitu-
dini diem statuit, antequàm liceret sine fraude ab armis disce-
38 dere, præter rerum capitalium condemnatis: præterea, decernit,
Riuius. vti consules * delectum habeant; Antonius cum exercitu Cati-
* cautam linam persequi maturet; Cicero vrbi præsidio sit. Ea tempestate
electionem mihi imperium populi R. multò maximè miserabile visum est:
exercitus cui cùm ad occasum ab ortu solis omnia domita armis pare-
habeant rent, domi otiũ, atq; diuitiæ, quæ prima mortales putant, affluc-
rent; fuêre tamen ciues, qui neque, remque publicam obstina-
* senatus. tis animis perditum ierint. Namque, duobus * senati decretis, ex
tanta multitudine, neque præmio inductus coniurationem pa-
tefecerat, neque ex castris Catilinæ quisquam omnium discesse-
rat. Tanta vis morbi, atque vti tabes plerosque ciuium animos
inuaserat. Neque solum illis aliena mens erat, qui conscij con-
iurationis fuerant, sed omninò * cuncta plebes, nouarum rerum
studio, Catilinæ inceptu probabat. id adeo more suo videba-
tur facere. Nam semper in ciuitate, quibus opes nullæ sunt, bo-
nis inuident, malos extollunt: vetera odêre, noua exoptant,
odio suarum rerum mutari omnia studeant; turba, atque sedi-
tionibus sine cura aluntur; quoniam egestas facilè habetur sine
* plebs. damno. Sed vrbana * plebes ea verò præceps erat multis de
caussis. primùm omnium, qui vbique probro, atque petulantia
maximè præstabant; item alij, per dedecora, patrimonijs a-
missis: postremò omnes, quos flagitium, aut facinus domo ex-
pulerat, hi Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Dein
multi, memores Sullanæ victoriæ, quòd ex gregarijs militibus
alios senatores videbant, alios ita diuites, vt regio victu, atque
cultu ætatem agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria
talia sperabat. Præterea iuuentus, quæ in agris manuum merce-
de inopiam tolerauerat, priuatis atque publicis largitionibus ex-
cita, vrbanum otium ingrato labori prætulerat. Eos, atque alios
39 * omni-

* omnis malum publicum alebat. Quò minùs mirandum est, homines * egentis, malis moribus, maxuma spe. reip. iuxtà ac sibi conluuisse. Præterea quorum, victoria Sullæ, parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis imminutum erat, haud sanè alio animo belli euentum exspectabant. Ad hoc, quicumque aliarum, atque senatus, partium erant, conturbari rempublicam minùs valere ipsi malebant. Id adeò malum multos post annos in ciuitatem reuerterat. Nam postquàm Cn. Pompeio, & M. Crasso coss. tribunitia potestas restituta est; homines adolescentes, summam potestatem nacti, quibus ætas, ammúsque ferox erat, cœpêre, senatum criminando, plebem exagitare; ibi largiundo, atque pollicitando magis incendere; ita ipsi clari, potentésque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas, senatus sub specie, pro sua magnitudine. Namque, vti paucis verum absoluam, * per illa tempora quicumque rempub. agitauêre, honestis nominibus, alii, sicuti iura populi defenderent, pars, quò senatus auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant: neque illis modestia, neque modus contentionis erat: vtrique victoriam crudeliter exercebant. Sed, postquàm Cn. Pompeius ad bellum maritumum, atque Mithradaticum missus est; plebis opes imminutæ; paucorum potentia creuit. Hi magistratus, prouincias, aliáque omnia tenere: ipsi innoxij, florentes, sine metu ætatem agere, ceterósque iudiciis terrere, quò plebem in magistratu placidiùs tractarent. Sed vbi primùm dubiis rebus nouandis spes obsata est; vetus certamẽ animos eorum atrexit. quòd si primo prœlio Catilina superior, aut æqua manu discessisset; profectò magna clades, atq; calamitas remp. oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutiùs ea vti licuisset; quin defessis & exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuêre tamen extra coniurationem cõplures, qui ad Catilinam inimo profecti sunt. In his erat Fuluius, senatoris filius: quem retractum ex itinere parens necari iussit. Idem temporibus Romæ Lentulus, sicuti Catilina præceperat, quoscumque moribus, aut fortuna nouis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios solicitabat; neque solùm ciues, sed cuiuscumque modi genus hominum, quod modo vsui bello foret. Igitur P. Vmbreno cuidam negotium dat, vti legatos Allobrogum requirat; eósque, si possit, impellat ad societatem belli; existumans publicè; priuatimque ære alieno oppressos,

* omnis. * egentes. * post.

*propterea. *præterea quòd naturâ gens Gallica bellicosa esset, facilè ad tale consilium adduci posse. Vmbrenus, quòd in Gallia negotiatus erat, plerisque principibus ciuitatum notus erat, atque eos nouerat: itaque sine mora, vbi primùm legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu ciuitatis, & quasi dolens eius casum, requirere cœpit, quem exitum tantis malis sperarent. Postquàm illos videt queri de auaritia magistratuum, accusare senatum, quòd in eo auxilij nihil esset; miseriis suis remedium mortè expectare: At ego, inquit, vobis, si modò viri esse vultis, ratis, rationem ostendam, quâ tanta mala ista effugiatis. Hæc vbi dixit; Allobroges, in spem maximã adducti, Vmbrenum orare, vti sui misereretur: nihil tam asperum, neque tam difficile esse, quod non cupidissimè facturi essent; dum ea res ciuitatem ære alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perduxit: quòd foro propinqua erat, ne que aliena cõsilij, propter Semproniam. Nam tum Brutus *ab Roma aberat. Præterea Gabinium accesiit, quo maior auctoritas sermoni inesset. Eo præsente coniurationem aperit; nominat socios, præterea multos cuiusque generis innoxios: quò legatis animus amplior esset: dein eos, pollicitos operam suam, domum dimittit. Sed Allobroges diu in incertum habuére, quidnam consilij *caperent, in altera parte erat æs alienum, studium belli, magna merces in spe victoriæ: at in altera maiores opes, tuta consilia, pro incerta spe, certa præmia. Hæc illis *voluentibus, tandem vicit fortuna reip. itaque Q. Fabio Sangæ, cuius patrocinio ciuitas plurimùm vtebatur, rem omnem, vti *cognouerant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis præcepit, vti studium coniurationis vehementer simulent; ceteros adeant; bene pollicẽantur; dentque operam, vti eos quàm maximè manifestos habeant. Iidem ferè temporibus, in Gallia citeriore, atque vlteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia motus erat. Namque illi, quos ante Catilina dimiserat, inconsultè, ac veluti per dementiam cuncta simul agere: noctumis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris, quàm periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer prætor, *ex sociis causa cognita, in vincula coniecerat; item in citeriore Gallia C. Murena, qui ei prouinciæ legatus præerat. At Romæ Lentulus cum ceteris, qui principes coniurationis erant, paratis, vt videbatur, magnis copiis, constituerant, vti, cùm Catilina in agrum Fæsula-

*Romæ. 41

*caperet.

*volentibus

*cognouerat

*senatus-consulto.

num

dum cum exercitu veniſſet, L. Beſtia tribunus pl. concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, belliq́ue grauiſſimi inuidiam optumo conſuli imponeret; eo ſigno, proxuma nocte cætera multitudo coniurationis ſuum quiſque negotium exſequeretur. Sed ea diuiſa hoc modo dicebantur: Statilius, & 42
Gabinius vti cum magna manu duodecim ſimul opportuna loca vrbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad conſulem, ceteroſq́ue, quibus inſidiæ parabantur, fieret: Cethegus Ciceronis ianuam obſideret, cumque vi aggrederetur, alius autem alium; ſed filij familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars erat, parentes interficerent; ſimul, cæde, & incendio perculſis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter hæc parata, atque decreta, Cethegus ſemper querebatur, de ignauia ſociorum: illos, dubitando, & dies prolatando, magnas opportunitates corrumpere; facto, non conſulto, in tali periculo opus eſſe: ſeque, ſi pauci adiuuarent, languentibus aliis, * impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promtus erat: maximum bonũ in celeritate putabat. Sed Allobroges ex præcepto Ciceronis per Gabiniũ ceteros conueniunt: ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Caſſio poſtulant iuſiurandum, quod ſignatum ad * ciuis perferant: aliter haud facilè eos ad tantum negotium impelli poſſe. Ceteri nihil ſuſpicates dant, Caſſius ſemet eo breui venturum pollicetur, ac paulò ante legatos ex vrbe proficiſcitur. Lentulus cum his *P. Volturtium quendam Crotonienſem mittit; vti Allobroges, priùs quàm domum pergerent, cum Catilina, data atque acceptâ fide; ſocietatem confirmarent. Ipſe Volturtio litteras ad Catilinam dat: quarum exemplum infra ſcriptum eſt: Qvi ſim, ex eo, quem ad te miſi, cognoſces. Fac cogites, in quanta calamitate ſis; & memineris, te virum eſſe: conſideres, quid tuæ rationes poſtulent, auxilium petas ab omnibus, etiam ab * infumis. Ad hoc, mandata verbis dat: cum ab ſenatu hoſtis iudicatus ſit, quo conſilio ſeruitia repudiet: in vrbe parata eſſe, quæ iuſſerit: ne cunctetur ipſe propiùs accedere. His rebus ita actis, 43
conſtituta nocte, qua proficiſcerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco, & C. * Pomptino prætoribus * imperat, vti in ponte Muluio per inſidias Allobrogum comitatus deprehendant: rem omnem aperit, cuius * mittebantur: cetera, vti facto opus ſit, ita agant. Homines militares, ſine tumultu præſidiis collocatis, ſicuti præceptum erat, occultè pon-

*imperium.
*cines.
*Titum.
*infirmis.
*Promptl.
*tio.
*gratia.

tem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturtio venêre; simul vtrimque clamor exortus est: Galli, citò cognito consilio, sine mora prætoribus se tradunt. Volturtius primò cohortatus ceteros, gladio se à multitudine defendit; dein, vbi à legatis desertus est, multa priùs de salute sua * Pontinum obtestatus, quod ei notus erat, postremò timidus, ac vitæ diffidens, velut hostibus, sese prætoribus dedit. Quibus rebus confectis, omnia properè per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atq; lætitia simul occupauêre. Nam lætabatur intelligens, coniuratione patefactâ, ciuitatem periculis ereptam esse: porro autem anxius erat, dubitans, in maxumo scelere tantis ciuibus deprehensis, quid facto opus esset; pœnam illorum sibi oneri, impunitatem perdundæ reip. fore credebat. Igitur confirmato animo, vocari ad sese iubet Lentulum, Cethegũ, Statilium, Gabinium, itémque Ceparium Tarracinensem; qui in Apuliam ad concitanda seruitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt. Ceparius, paulò antè domo egressus, cognito indicio, ex vrbe profugerat. Consul Lentulum, quòd prætor erat, ipse manu tenens in senatum perducit: reliquos cum custodibus in ædem Concordiæ venire iubet. Eò senatum aduocat, magnáque frequentia eius ordinis Volturtium cum legatis introducit; Flaccum prætorem scrinium cum litteris, quas à legatis acceperat, eodem adferre iubet. Volturtius interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid, aut qua de caussa, consilij habuisset, primò fingere alia omnia, dissimulare de coniuratione; post, vbi fide publica dicere iussus est, omnia, vti gesta erant, aperit, se paucis ante diebus à Gabinio, & Cepario socium accitum: nihil amplius scire, quàm legatos: tantummodò audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Ser. Sullam, L. Vargunteium, multos præterea in ea coniuratione esse. Eadem Galli fatentur: at Lentulum dissimulanté coarguunt, præter litteras, sermonibus, quos ille habere solitus erat, ex libris Sibyllinis, regnum Romæ tribus Corneliis portendi: Cinnam, atque Sullam antea; se tertium esse, cui fatum foret vrbis potiri; præterea, ab inceptô Capitolio illum esse vigesimum annum, quem sæpè ex prodigiis haruspices respondissent bello ciuili cruentum fore. Igitur, perlectis litteris, cum priùs omnes signa sua cognouissent, senatus decernit, vti, abdicato magistratu, Lentulus, itémque ceteri in liberis custodiis habeantur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum ædilis erat,

* Promptitium.

44

Cethegus

Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Cæsari, Gabinius M. Crasso, Ceparius (nam is paulò antè ex fuga retractus erat) Cn. Terentio senatori traduntur. Interea plebes, coniuratione patefacta, quæ primò cupida rerum nouarum nimis bello fauebat, mutata mente Catilinæ consilia exsecrati, Ciceronem ad cœlum tollere; veluti ex seruitute erepta, gaudium, atque lætitiam agitabat. Namque alia belli facinora prædæ magis, quàm detrimento fore, incendium verò crudele, immoderatum, ac sibi maximè calamitosum putabat; quippe cui omnes copiæ in vsu quotidiano, & cultu corporis erant. Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat: quem, ad Catilinam proficiscentem, ex itinere retractum aiebant. Is cùm se diceret de coniuratione indicaturum, si fides publica data esset; iussus à consule, quæ sciret, edicere, eadem ferè, quæ Volturtius, de paratis incendiis, de cæde bonorum, de itinere hostium, senatum edocet: præterea, se missum à M. Crasso, qui Catilinæ nunciaret, ne eum Lentulus, & Cethegus, aliique ex coniuratione deprehensi terrerent; eóque magis properaret ad vrbem accedere, quò & ceterorum animos reficeret, & illi facilius è periculo eriperentur. Sed, vbi Tarquinius Crassum nominauit, hominem nobilem, maximis diuitiis, summa potentia; alii rem incredibilem rati; pars, tametsi verum existimabant, tamen, quia in tali tempore tanta vis hominis magis leniunda, quàm exagitanda, videbatur, plerique Crasso ex negotiis priuatis obnoxii, conclamant, indicem falsum esse; déque ea re postulant vti referatur. Itaque, Cicerone consulente, frequens senatus decreuit, Tarquinii indicium falsum videri, eúmque in vinculis retinendum; neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem esset mentitus. Erant eo tempore, qui existumarent, indicium illud è P. Antropio machinatum; quo facilius, appellato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium à Cicerone immissum aiebant, ne Crassus, more suo, suscepto malorum patrocinio, remp. conturbaret. Ipsum Crassum ego postea prædicantem audiui, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam. Sed iisdem temporibus Q. Catulus & C. Piso neque gratia, neque precibus, neque precio, Ciceronem impellere potuêre, vti per Allobroges, aut alium indicê C. Cæsar falsò nominaretur. Nam vterque cũ illo *grauis inimicitias exercebant; Piso, oppugnatus in iudicio pecuniarum repetun-

* grauis. 46

repetundarum, propter cuiusdam transpadani supplicium iniustum, Catulus, ex petitione pontificatus odio inocensus, quòd, extrema ætate, maximis honoribus vsus, ab adolescentulo Cæsare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur; quòd is, priuatim egregia liberalitate, publicè maximis muneribus, grandem pecuniam debebat. Sed vbi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi sigillatim circumeundo, atque ementiendo quæ de ex Volturtio, aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi inuidiam conflauerant; vsque adeò vt nonnulli equites R. qui præsidij caussa cum telis erant circum
* ædes. * Concordiæ, seu periculi magnitudine, seu animi mobilitate impulsi, quò studium suum in rempub. clarius esset, egredienti ex senatu Cæsari gladio minitarentur. Dum hæc in senatu aguntur, & dum legatis Allobrogum, & T. Volturtio, comprobato eorum iudicio, præmia decernuntur:
* libertini. * libertini, & pauci ex clientibus Lentuli, diuersis itineribus, opifices, atque seruitia in vicis ad eum eripiendum solicitabant: partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempub. vexare soliti erant. Cethegus autem per nuncios familiam, atque libertos suos,
* electos. * lectos, & exercitatos in audaciam, orabat, vti, grege facto, cum telis ad se se irrumperent. Consul, vbi ea parari cognouit, dispositis præsidijs, vti res atque tempus monebat, conuocato senatu refert, quid de his fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. Sed eos paulò antè frequens senatus iudicauerat contra remp. fecisse. Tum D. Iunius Silanus, primus sententiam rogatus, quòd eo tempore consul designatus erat, de his qui in custodijs tenebantur, & præterea de L. Cassio, P. Furio, P. Vnn
47 breno, Q. Aunio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreuerat: isque postea, permotus oratione C. Cæsaris, pedibus in sententiam Ti. Neronis iturum se dixerat; quod de ea re, præsidijs
* aditis. * abditis, referundum censuerat. Sed Cæsar, vbi ad eum ventum est, rogatus sententiam à consule, huiusce-
* omnes. modi verba locutus est. * OMNIS homines P. C. qui de rebus dubijs consultant, ab odio, amicitia, ira, atque misericordia vacuos esse decet. Haud facilè animus verum prouidet, vbi illa officiunt; neque quisquã omnium lubidini simul & vsui paruit. Vbi intenderis ingenium, valet, si lubido possidet, ea dominatur; animus nihil valet. Magna mihi copia est memorandi P. C. qui reges, aut qui populi, ira, aut misericordia impulsi, malè consulerint; sed ea malo dicere, quæ maiores nostri

contra

contra lubidinem animi sui, rectè, atque ordine fecêre. Bello Macedonico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum ciuitas, magna, atq; magnifica, quæ populi R. opibus creuerat, infida atque aduorsa nobis fuit, sed postquam, bello confecto, de Rhodiis consultum est; maiores nostri, ne quis diuitiarum magis, quàm * iniuriæ bellum inceptum diceret, impunitos eos dimisêre. Item bellis Punicis omnibus, cùm sæpè Carthaginienses & in pace, & per inducias multa nefanda facinora fecissent, numquàm ipsi per occasionem talia fecêre: magis, quod se dignum foret, quàm quod in illos iure fieri posset, quærebant. Hoc item vobis prouidendum est P. C. ne plus valeat apud vos P. Lentuli, & ceterorum scelus, quàm vestra dignitas; neu magis iræ vestræ, quàm famæ, consulatis. Nam si digna pœna pro factis eorum reperitur, nouum consilium approbo. Sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat; ijs vtendum censeo, quæ legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, conpositè, atque magnificè casum reip. miserati sunt: quæ belli sæuitia esset, quæ victis accide- 48
rent, enumerauêre, rapi virgines, pueros; diuelli liberos à parentum complexu; matres familiarum pati; quæ victoribus collibuissent: fana, atque domos exspoliari; cædem, incendia fieri; postremò armis, cadaueribus, cruore, atque luctu omnia compleri. Sed per deos * immortalis, quò illa oratio pertinuit? an, vti vos infestos coniurationi faceret? scilicet, quem res tanta, atq; tam atrox non permouit, eum oratio accendet. Non ita est: neque cuiquam mortalium iniuriæ suæ paruæ videntur: multi eas grauiùs æquo habuêre. Sed alia alijs licentia est, P. C. qui dimissi in obscuro vitam agunt, si quid iracundia deliquêre, pauci sciunt; fama atque fortuna eorum pares sunt: qui, magno imperio præditi, in excelso ætatem agunt, eorum facta cuncti mortales nouêre. Ita in maxuma fortuna minuma licentia est. Neque studere, neque odisse, sed minumè irasci decet. Quæ apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia, atq; crudelitas appellatur. Equidem ego sic existumo P. C. omnes cruciatus minores, quàm facinora illorum, esse. Sed plerique mortales postrema meminêre; & in hominibus impiis, sceleris eorum obliti. De pœna disserunt, si ea paullò sæuior fuerit D. Silanum, virum fortem atque strenuũ, certè scio, quæ dixerit studio reip. dixisse, neque illũ in tanta re gratiam, aut inimicitias exercere. Eos mores, eámque modestiam viri cognoui. Verùm senten-

* causa.

* immortales.

tia

* tales. tia eius mihi non crudelis, (quid enim in * talis homines crudele fieri potest?) sed aliena à rep. nostra videtur. Nam profectò aut metus, aut iniuria te subegit, Silane, consulem designatū, genus pœnæ nouum decernere. De timore, superuacaneū est differere, cum præsertim, diligentia clarissimi viri consulis, tanta præsidia sint in armis. De pœna, possum equidem
49 dicere id, quod res habet; in luctu atq; miseriis, mortem, ærumnarum requiem, non cruciatum, esse; eam cuncta mortaliū mala dissoluere; vltrà neque curæ, neque gaudio locum esse. Sed,
* immortales. per deos * immortalis, quamobrem in sententia non addidisti, vti priùs verberibus in eos animaduerteretur? an, quia lex Porcia vetat? at aliæ leges item condemnatis ciuibus non animam eripi, sed exsilium permitti iubent. an quia grauius est verberari, quàm necari? quid autem acerbum, aut nimis graue est in homines tanti facinoris conuictos? sin, quia leuius est:
* timere. qui conuenit in minore negotio legem * obseruare, cum eam in maiore neglexeris? At enim quis reprehendat, quod in parricidas reip. decretum erit? tempus, dies, fortuna; cuius lubido gentibus moderatur, illis meritò accidet, quidquid euenerit: ceterùm vos P. C. quid in alios statuatis, considerate. omnia mala exempla ex bonis initiis orta sunt: sed vbi imperium ad ignaros, aut minùs bonos peruenit; nouum illud exemplum ab dignis, & idoneis, ad indignos, & non idoneos transfertur. Lacedæmonij, deuictis Atheniensibus, triginta viros imposuêre, qui rempub. tractarent. Hi primò cœpêre. pessimum quemque, & omnibus inuisum indemnatum necare. Ea populus lætari, & meritò dicere fieri. Pòst, vbi paullatim licentia creuit; iuxta bonos & malos libidinosè interficere; ceteros metu terrere. Ita ciuitas, seruitute oppressa, stultæ lætitiæ
* graues. * grauis pœnas dedit. Nostra memoria victor Sulla, cùm Damasippum, & alios huiusmodi, qui malo reip. creuerant, iugulari iussit, quis non factum eius laudabat? homines sceleſtos, & factiosos, qui seditionibus remp. exagitauerant, meritò necatos aiebant. Sed ea res magnæ initium cladis fuit. Namque, vti quisque domum, aut villam, postremò aut vas, aut vestimentum alicuius concupiuerat, dabat operam, vti is in proscriptorum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi mors lætitiæ
50 fuerat, paulò post ipsi trahebantur: neque priùs finis iugulandi fuit, quàm Sulla omnes suos diuitiis explcuit. Aque ego hoc non in M. Tullio, neque his temporibus vereor. Sed

in

in magna ciuitate multa & varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi. Vbi hoc exemplo, per senatus decretum, consul gladium eduxerit; quis illi finem statuet, aut quis moderabitur? Maiores nostri P. C. neque consilij, neque audaciæ vmquàm eguêre: neque superbia obstabat, quò minùs instituta aliena, si modò proba erant, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis plerique sumpserunt: postremò, quod vbique apud socios, aut *hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur. Imitari, quàm inuidere bonis, malebant. Sed eodem illo tempore Græciæ morũ imitati, verberibus animaduertebant in *ciues, tuis, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquàm respub. adoleuit, & multitudine ciuium factiones valuêre, circumueniri innocentes, alia huiusce modi fieri cœpêre: tunc lex Porcia, aliæque leges paratæ sunt, quibus legibus exsilium damnatis permissum est. Hanc ego cautam P. C. quò minùs consiliũ nouum capiamus, in primis magnam puto. Profectò virtus, atque sapientia maior in illis fuit, qui ex paruis opibus tantum imperium fecêre, quàm in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur eos dimitti, & augeri exercitum Catilinæ? minumè: sed ita censeo; publicandas eorũ pecunias; ipsos in vinculis habendos per municipia, quæ maximè opibus valent: neu quis de his posteà ad senatum referat, neue cum populo agat: qui aliter fecerit, senatum existumare, eum contra remp. & salutem omnium facturum. Postquàm Cæsar dicendi finem fecit; ceteri verbo, alius alij varie assentiebantur. At M. Porcius Cato, rogatus sententiam, huiusce modi orationem habuit. LONGE mihi alia mens est P.C. cùm res, atq; pericula nostra considero, & cùm sententias non nullorum mecũ ipse reputo, illi mihi differuisse videntur de pœna eorum, qui patriæ, parentibus, aris, atque focis suis bellum parauêre. Res autem monet, cauere ab illis magis, quàm, quid in illos statuamus, consultare. Nam cetera maleficia tum persequare, vbi facta sunt: hoc, nisi prouideris, ne accidat; vbi euenit, frustrà iudicia implores. Capta vrbe, nihil fit reliqui victis. Sed, per deos * immortales, vos ego appello, qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras pluris quàm remp. fecistis, si ista, cuiuscumque modi sunt, quæ amplexamini, retinere, si voluptatib. vestris ocium præbere vultis: expergiscimini aliquando, & capessite remp.

*hostes.

*ciues.

51

*immortales.

remp. non agitur de vectigalibus, non de sociorum iniuriis: libertas, & anima nostra in dubio est. Sæpenumerò P. C. multa verba in hoc ordine feci: sæpè de luxuria, atque auaritia nostrorum ciuium questus sum; multóque * mortalis ea causa aduersos habeo, qui mihi, atque animo meo nullius vmquam delicti gratiam fecissem, haud facilè alterius lubidini malefacta condonabam. Sed, ea tametsi vos parui pendebatis; tamen resp. firma erat: opulentia negligentiam tolerabat. Nunc verò non id agitur, bonis ne, an malis moribus viuamus; neque, quantum, aut quàm magnificum imperium populi R. sit; sed, hæc cuiuscumque modi videntur, nostra, an, nobiscum vnà, hostium futura sint. Hic mihi quisquam mansuetudinem, & misericordiam nominat? iam pridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus. Quia, bona aliena largiri, liberalitas: malarum
52 rerum audacia, fortitudo vocatur; eo resp. in extremo sita est. Sint sanè, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis: sint misericordes in furibus ærarij: ne illi sanguinem nostrum largiantur; &, dum paucis sceleratis parcunt, bonos, * omnis perditū eant. Benè, & compositè C. Cæsar paulò ante in hoc ordine de vita, & morte disseruit, credo falsa existumans ea, quæ de inferis memorantur; diuerso itinere malos à bonis loca tætra, inculta, fœda, atque formidolosa habere. Itaque censuit, pecunias eorū publicandas, ipsos per municipia in custodiis habendos; videlicet timens, ne, si Romæ sint, aut à popularibus coniurationis, aut à multitudine conducta, per vim eripiantur. Quasi verò mali, atque scelesti tantūmodò in vrbe, & non per totam Italiam sint; aut non ibi plus possit audacia, vbi ad defendendum opes minores sunt. Quare varium equidem hoc * exercitum. consilium est, si * periculum ex illis metuit. Sin in tanto omnium metu solus non timet; eò magis refert, me mihi, atque vobis timere. Quare cum de P. Lentulo, ceteríque statuetis; pro certo habetote, vos simul de exercitu, Catilina, & de omnibus coniuratis decernere. Quanto vos attentiùs ea agetis; tanto illis animus infirmior erit. Si paululùm modò vos languere viderint; iam omnes feroces aderūt. Nolite existumare, maiores nostros armis remp. ex parua magnam fecisse. Si ita esset; multò pulcherrumā eam nos haberemus. Quippe sociorū, atq; ciuiū, præterea armorum, atque equorum maior copia nobis, quàm illis, est. Sed alia fuêre, quæ illos magnos fecêre, quæ nobis nulla sunt; domi industria, foris iustū imperium; animus

in

in consulendo liber, neque delicto, neque lubidine obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam, atque auaritiã, publicè egestatem, priuatim opulentiam: laudamus diuitias, sequimur inertiam: inter bonos & malos discrimẽ nullũ: omnia virtutis præmia ambitio possidet. Neq; mirum; vbi vos separatim sibi quisque consilium capitis; vbi domi voluptatibus, hic pecuniæ, aut gratiæ seruitis. Eò fit, vt impetus fiat in vacuam remp. Sed ego hæc omitto. Coniurauêre ciues nobilissimi patriã incendere: Gallorum gentem, infestissumam nomini Romano, ad bellum arcessunt, dux hostium cum exercitu supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, & dubitatis, quid, intra mœnia deprehensis hostibus, faciatis? miseremini, censeo, deliquêre homines adolescentuli per ambitionem: atque etiam armatos dimittatis. Ne ista vobis mansuetudo, & misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res ipsa aspera est; sed vos non timetis eã. Immo verò maximè; sed inertia & mollitia animi, alius aliũ exspectantes, cunctamini, videlicet dijs immortalibus confisi, qui hanc remp. in maximis sæpe periculis seruauêre. Non votis, neque supplicijs muliebribus auxilia deorum parantur. Vigilando, agendo, bene consulendo, prosperè omnia cedunt. Vbi socordiæ, atque ignauiæ tradideris; nequicquam deos implores. Irati, infestiq; sunt. Apud maiores nostros A. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quòd is contra imperium in hostem pugnauerat, necari iussit. Atque ille egregius adolescens immoderatæ fortitudinis morte pœnas dedit. Vos, de crudelissimis parricidis quid statuitis, cunctamini? videlicet vita cetera eorum huic sceleri obstat. Verùm parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiæ, si famæ suæ, si dijs, aut hominibus vmquam vllis pepercit. Ignoscite Cethegi adolescentiæ, nisi iterum iam patriæ bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Ceparioloquar? quibus si quidquam pensi vmquam fuisset, non ea consilia de rep. habuisset. Postremò, P. C. si mehercle peccato locus esset, facilè paterer vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis: sed vndique circumuenti sumus: Catilina cum exercitu *faucibus vrget: alii intra mœnia, atque in sinu vrbis sunt hostes: neque parari, neque consuli quidquam occultè potest; quò magis properandum est. Quare ita ego censeo: cum nefario consilio sceleratorum ciuium respub. in maxima pericula venerit, hîque indicio T. Volturtij, & legatorum Allobrogum conuicti, confessiq; sint, cædem, incendia, aliáque

53

54

*in ciuitatis

* ciues. alháque fœda, atq; crudelia facinora in * ciuis, patriamque parauisse; de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more maiorum supplicium sumendum. Postquam Cato assedit; consulares omnes, itémque senatus magna pars, sententiam eius laudant, virtutem animi ad cœlum ferunt, alii alios increpantes timidos vocant: Cato clarus atque magnus habetur: senati decretum fit, sicuti ille censuerat. Sed mihi, multa legenti, multa audienti, quæ populus R. domi, militiæque, mari, atque terra præclara facinora fecit, fortè lubuit attendere, quæ res maximè tanta negotia sustinuisset. Sciebã sæpenumerò * parua manu cum magnis legionibus hostium contendisse: cognoueram, paruis copiis bella gesta cum opulentis regibus: ad hoc, sæpè fortunæ violentiam toleraſſe: facundia Græcos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi, multa agitanti, constabat, paucorum ciuium egregiam virtutem cuncta patrauisse; eòq; factum, vti diuitias paupertas, multitudinem, paucitas superaret, sed, postquam luxu, atque desidia ciuitas corrupta est; rursus resp. magnitudine sua imperatorum, atq; magistratuum vitia sustentabat: ac, sicuti effeta parentum, multis tempestatibus haud sanè quisquam Romæ virtute magnus fuit. Sed, memoria mea, ingenti virtute, diuersis moribus fuêre viri duo, M. Cato, & C. Cæsar: quos quoniam res obtulerat, silentio præterire non fuit consilium. Quin vtriusque naturam, & mores, quantum ingenio possem, aperirem. Igitur his genus, ætas, eloquentia, propè æqualia fuêre: magnitudo animi par, item gloria, sed alia alii. Cæsar beneficiis, ac munificentia magnus habebatur; integritate vitæ Cato. Ille mansuetudine, & misericordia clarus factus: huic seueritas dignitatem addiderat. Cæsar dando, subleuando, ignoscendo; Cato, nihil largiundo, gloriam adeptus est. In altero miseris perfugium; in altero malis pernicies. Illius facilitas; huius constantia laudabatur. Postremò Cæsar in animum induxerat, laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua negligere; nihil denegare, quod dono digoum esset; sibi magnum imperium exercitum, bellum nouum exoptabat, vbi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiæ, decoris, sed maximè seueritatis erat. Non diuitiis cum diuite, neq; factione cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cũ innocente abstinentia certabat: esse, quàm videri, bonus malebat: ita quò minùs gloriam petebat, eò magis adsequebatur. Postquam, vti dixi, senatus in Catonis sententiam

* popul. Rom.

55

sententiam discessit ; consul optimum factu ratus, noctem, quæ instabat, ante capere, ne quid eo spatio nouaretur, triumuiros quæ supplicium postulabat, parare iubet : ipse, præsidiis depositis, Lentulum in carcerem deducit : idem fit ceteris per prætores. Est in carcere locus, quod Tullianum appellatur, vbi paululum ascenderis ad læuam, circiter XII. pedes humi depressus. Cum muniunt vndique parietes, atque insuper camera lapideis fornicibus vincta ; sed inculta tenebris, odore fœda, atque terribilis eius facies est. In eum locum postquàm 56
demissus est Lentulus ; vindices rerum capitalium, quibus præceptum erat, laqueo gulam fregêre. Ita ille patricius, ex gente clarissima Corneliorum, qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus, factisque suis exitum vitæ inuenit. De Cethego Statilio, Gabinio, Cepario eodem modo supplicium sumtum est. DVM ea Romæ geruntur, Catilina ex omni copia, quam ipse adduxerat, & Mallius habuerat, duas legiones instituit ; cohortes pro numero militum complet : dein, vt quisque voluntarius, aut ex sociis in castra venerat, æqualiter distribuerat, ac breui spatio legiones numero hominum expleuerat ; cum initio non ampliùs duobus millibus habuisset, sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa : ceteri, vt quemque casus armauerat, sparos, aut lanceas, alii præacutas sudes portabant. Sed postquàm Antonius cum exercitu aduentabat, Catilina per * montis iter facere ; modò ad vrbem, modò in Gallicum versus castra mouere ; hostibus occasionem pugnandi non dare. Sperabat propediem magnas copias se habiturum, si Romæ socii incepta patrauissent. Interea seruitia repudiabat, cuius initio ad eum magnæ copiæ concurrebant, opibus coniurationis fretus ; simul alienum suis rationibus existumans, videri cauflam ciuium cum seruis fugitiuis communicasse. Sed, postquàm in castra nuncius peruenit, Romæ coniurationem patefactam, de Lentulo, & Cethego, ceteriſque, quos suprà memoraui, supplicium sumtum : plerique quos ad bellum spes rapinarum, aut nouarum rerum studium illexerat, dilabuntur : reliquos Catilina per * montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit, eo consilio, vti per tramites occultè profugeret in Galliam. at Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno præsidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quæ suprà diximus, Catilinam agitare. Igitur vbi iter eius ex per- 57

* montes.

* montis.

fugis

fugis cognouit, castra properè mouit, ac sub ipsis radicibus montium consedit ; qua illi defensus erat in Galliam properanti. Neque tamen Antonius procul aberat, vtpote qui magno exercitu locis æquioribus expeditos in fugam sequeretur. Sed Catilina, postquàm videt montibus, atque copiis hostium sese clausum, in vrbe res aduersas, neque fugæ, neque præsidij vllam spem ; optimum factu ratus in tali re fortunam belli tentare ; statuit cum Antonio quàm primùm confligere. Itaque concione aduocata, huiuscemodi orationem habuit. COMPERTVM ego habeo, milites, verba virtutem non addere, neque ex ignauo strenuum, neque fortem ex timido exercitum orationè imperatoris fieri. Quanta cuiusque animo audacia natura, aut moribus inest, tanta in bello patere solet. Quem neq; gloria, neque pericula excitant, nequicquam hortere. Timor animi auribus officit. Sed ego vos, quò pauca monerem, aduocaui ; simul vti causam consilij mei apperirem. Scitis equidem, milites, socordia, atque ignauia Lentuli, quantam ipsi, nobisque cladem attulerit ; quoquo modo, dum ex vrbe præsidia opperior, in Galliam proficisci nequiuerim. Nunc verò, quo in loco res nostræ sint, iuxta mecũ omnes intelligitis. Exercitus hostium duo, vnus ab vrbe, alter à Gallia obstant : diutiùs in his locis esse, si maximè animus ferat, frumenti atque aliarum rerũ egestas prohibet : quocunq; ire placet, ferro iter aperiundum est. Quapropter vos moneo, vti forti, atque parato animo sitis ; & cùm prœlium inibitis, memineritis, vos diuitias, decus, gloriam, præterea libertatem, atque patriam in dextris vestris portare. Si vincimus ; omnia nobis tuta erunt : commeatus abundè, municipia, atque coloniæ patebunt. Sin metu ceſſerimus, eadem illa aduersa fient ; neque locus, neque amicus
58 quisquam teget, quem arma non texerint. Præterea, milites, non eadem nobis, & illis necessitudo impendet. Nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus : illis superuacaneum est pro potentia paucorum pugnare. Quo audaciùs aggredimini, memores pristinæ virtutis. Licuit vobis cum summa turpitudine in exilio ætatem agere. Potuistis non nulli Romæ, amissis bonis, alienas opes exspectare. Quia illa fœda, atque intoleranda viris videbantur, hæc sequi decreuistis. Si hæc relinquere vultis, audacia opus est. Nemo, nisi victor. Pace bellum mutauit. Nam, in fuga salutem sperare, cùm arma, quis corpus tegitur, ab hostibus auertere ; ea verò dementia est. Semper in prœlio iis

maxu-

maxumum est periculum, qui maxumè timent: audacia pro muro habetur. Cùm vos considero, milites; & cum facta vestra æstumo: magna me spes victoriæ tenet. Animus, ætas, virtus vestra me hortantur; præterea necessitudo, quæ etiam timidos *fortis facit. Nam, multitudo hostium ne circumvenire queat, * fortes.
prohibēt angustiæ loci. Quod si virtuti vestræ fortuna invíderit: cauete, ne inulti animam amittatis: neu capti potiùs, sicuti pecora, trucidemini, quā, virorū more pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis. Hæc vbi dixit; paullulùm commoratus, signa canere iubet; atque instructos ordines in locū æquum deducit: dein, remotis omnium equis, quo militibus, exæquato periculo, animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco, atq; copiis instruit. Nam, vti planities erat inter sinistros *montis, & ab dextera rupe aspera, octo cohor- * montes.
tes in fronte cōstituit; reliqua signa in subsidiis artiùs collocat. Ab his centuriones * omnis & euocatos, præterea ex gregariis * omnes.
militibus optimum quemque armatū in primā aciem subducit. 59
C. Mallium in dextra Fæsulanum quemdam in sinistra parte curare iubet: ipse *cum libertis, & colonis propter Aquilam ad- * Catilina.
sistit: quam bello Cymbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus æger, quòd prælio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortes veteranas, quas tumulti causa conscripserat, in fronte, post eas ceteri exercitum in subsidijs locat. Ipse equo circumiens, vnumquemque nominans, appellat, hortatur, rogat, vti meminerint se contra latrones inermes, pro patria, pro liberis, pro aris, atque focis suis certare. Homo militaris, quòd amplius annos triginta tribunus, aut præfectus, aut legatus, aut prætor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosq; ipsos, factáque eorū fortia nouerat; ea cōmemorando, militum animos accendebat. Sed, vbi, omnibus rebus exploratis, Petreius tuba signum dat; cohortes paullatim incedere iubet. Idem facit hostium exercitus. Postquàm eò ventum est; vnde à ferentariis prælium committi posset; maxumo clamore, infestis signis cōcurrunt; pila omittunt; gladiis res geritur. Veterani, pristinæ virtutis memores, comminùs acriter instare; illi haud timidi resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie versari: laborantibus succurrere: integros pro saucijs accersere: omnia prouidere: multū ipse pugnare: sæpè hostem ferire: strenui militis, & boni imperatoris officia simul exsequebatur.

quebatur. Petreius, vbi videt Catilinam contrà, ac ratus erat,
* hostes. magna vi tendere; cohortem prætoriam in medios * hostis inducit; eósque perturbatos, atq; alios alibi resistentes, interfi-
60 cit: deinde vtrimque ex lateribus cæteros aggreditur. Mallius, & Fæsulanus in primis pugnantes cadunt. Postquàm fusas copias, sęque eum paucis relictum videt Catilina; memor generis, atque pristinæ dignitatis suæ, in cõfertissumos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur. Sed, confecto prœlio, tum verò cerneres quanta audacia, quantáque animi vis fuisset in exercitu Catilinæ. Nam ferè, quem quisq; vivus pugnando locum ceperat, eum, amissa anima, corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors prætoria dissecerat, paulò diversi, alij alibi stantes, omnes tamen aduersis vulneribus, conciderant. Catilina verò longè à suis inter hostium cadauera repertus est. Paullulùm etiam spirans, ferociámque animi, quã habuerat vivus, in vultu retinens. Postremò, ex omni copia, neque in prœlio, neque in fuga quisquam ciuis ingenuus captus est. Ita cuncti suæ, hostiúmq; vitæ iuxtà peperc erant. neque tamen exercitus populi R. lætam, aut incruentam victoriam adeptus erat. Nam strenuissumus quisque, aut occiderat in prœlio, aut grauiter vulneratus discesserat. multi autem, qui è castris visundi, aut spoliandi gratia processerant, voluentes hostilia cadauera amicum alij, pars hospitem, aut cognatum reperiebant. Fuêre idem, qui, inimicos suos cognoscerent. Ita variè per omnem exercitum lætitia, mœror, luctus, atque gaudia agitabantur.

C. SALLVSTII CRISPI

BELLVM IVGVRTHINVM.

FALSO queritur de natura sua genus humanum; quòd imbecilla, atque æui breuis, fortè potiùs, quàm virtute, regatur. Nam contrà * reputando, neque maius aliud, neque præstabilius inuenias; magísque naturæ industriam hominum, quàm vim, aut tempus deesse. Sed
* reputando. dux, atque imperator vitæ mortalium, animus est: qui vbi ad gloriam

gloriam virtutis via grassatur, abundè pollens, potènsque, & clarus est, neque fortuna eget; quippe quæ probitatem, industriam, aliásque artes bonas neque dare, neque eripere cuiquam potest. Sin captus prauis cupidinibus, ad inertiam, & voluptates corporis pessum datus est, pernicioſa lubidine paullisper vsus: vbi per socordiam vires, tempus, ingenium defluxêre, naturæ infirmitas accusatur: suam quique culpam actores ad negotia transferunt. Quòd si hominibus bonarum rerum tanta cura esset quanto studio aliena, ac nihil profutura, multùm etiam periculosa, petunt; neque regerentur magis, quam regerent casus; & eò magnitudinis procederent, vbi pro mortalibus, gloria æterni fierent. Nam vti genus hominum compositũ ex corpore, & anima est: ita res cunctæ studiáque omnia nostra, corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur præclara facies, magnæ diuitiæ, ad hoc vis corporis, & alia omnia huiuscemodi breui dilabuntur; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, immortalia sunt. Postremò, corporis & fortunæ bonorum, vti initium, sic finis est; omniáque orta occidunt, & aucta senescunt. Animus incorruptus, æternus, rector humani generis, agit, atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quò magis prauitas eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum, atque ignauiam ætatem agunt: ceterùm ingenium, quo neque melius, neq; amplius aliud in natura mortalium est, incultu, atq; socordia torpescere sinunt; cùm præsertim tam multæ, variæque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur. Verùm ex his magistratus & imperia, postremò omnis cura rerum publicarum, minumè mihi hac tempestate cupiunda videntur; quoniam neq; virtuti honos datur; neque illi quibus per fraudẽ ius fuit, tuti, aut eò magis honesti sunt. Nã, vi quidẽ regere patriam, aut parentes, quamquam & possis, & delicta corrigas; tamẽ importunũ est; cùm præsertim omnes rerum mutationes cædem, fugam, aliáque hostilia portendant. Frustrà autem niti, neque aliud, se fatigando, nisi odium quærere, extremæ demẽtiæ est: nisi forte quem inhonesta & pernicioſa lubido tenet, potentiæ paucorum decus atque libertatem suam gratificari. Ceterùm ex aliis negotiis, quæ ingenio exercentur, in primis magno vsui est memoria rerum gestarum: cùius de virtute quia multi dixêre, prætereundum puto, simul ne per insolentiam quis existimet meritet studium meum laudando extollere. Atque ego credo fore, qui quia decreui procul à repub. ætatẽ agere, tanto

tamque vtili labori meo nomen inertiæ imponant: certè quibus maxuma industria vrgetur, salutareq; plebem, & conuiuiis gratiam quærere. Qui si reputrauerint, & quibus ego temporibus magistratum adeptus sum; & quales viri idem assequi nequiuerint; & posteà, quæ genera hominum in senatum peruenerint:
63 profectò existumabant, me magis merito, quàm ignauia, iudicium animi mei mutauisse; maniſque commodum ex otio meo, quàm ex aliorum negotiis, reip. venturum. Nam sæpè audiui, Q. Maxumum, P. Scipionem, præterea ciuitatis nostræ præclaros viros solitos ita dicere: cùm maiorum imagines intuerentur, vehementissumè sibi animum ad virtutem accendi. Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in sese habere; sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque priùs sedari, quàm virtus eorum famam, atque gloriam adæquauerit. At contra quis est omnium his moribus, quin diuitiis, & sumtibus, non probitate, neque industria, cum maioribus suis contendat? etiam homines noui, qui anteà per virtutem soliti erant nobilitatem anteuenire furtim, & per latrocinia potiùs, quam bonis artibus, ad imperia & honores nituntur, proinde quasi prætura, & consulatus, atque alia omnia huiusce modi per se ipsa clara, & magnifica, sint, ac non perinde habeantur, vt eorum, qui ea sustinent, virtus. Verùm ego liberiùs, altiúsque processi, dum me ciuitatis morum piget, tædetque, nunc ad inceptum redeo.

Bellvm scripturus sum, quod populus R. cum Iugurtha rege Numidarum gessit: primùm, quia magnum & atrox, variáque victoria fuit: deinde, quia tum primum superbiæ nobilitatis obuiatum est. Quæ contentio diuina & humana cuncta permiscuit; eòque væcordiæ processit; vt studiis ciuilibus bellum, atque vastitas Italiæ finem facerent. Sed priùs quàm huiusce modi rei initium expedio, pauca suprà repetam; quò ad cognoscendum, omnia illustria magis, magisque in aperto sint.
64 Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis Romani, Italiæ opes maximè attriuerat; Masinissa rex Numidarum, in amicitiam receptus à P. Scipione, cui posteà Africano cognomen ex virtute fuit, multa & præclara rei militaris facinora fecerat: ob quæ, victis Carthaginiensibus, & capto Syphace, cuius in Africa magnum, atque latè imperium valuit, populus R. quascumq; * vrbis & agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissæ

* vrbes.

bona,

bona, atque honesta nobis permansit: sed imperii, vitæque eius, finis idem fuit. Dein, Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale, & Gulussa fratribus morbo ablumptis. Is Atherbalem, & Hiempsalem ex sese genuit; Iugurthámque filium Mastanabalis fratris, quem Masinissa, quòd ortus ex concubina erat, priuatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit. Qui, vbi primùm adoleuit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxumè ingenio validus, non se luxui, neque inertiæ corrumpendum dedit; sed, vti mos gentis illius est, equitare, iaculari, cursu cum æqualibus certare: &, cùm omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc, plerasque tempora in venando agere; leonem, atque alias feras primus, aut in primis ferire; plurimum facere, & minumum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initiò lætus fuerat, existumans virtutem Iugurthæ regno suo gloriæ fore: tamen postquàm hominem adolescentem, exacta ætate sua, & paruis liberis, magis magísque crescere intelligit, vehementer eo negotio permotus, multa cum animo suo volucbat. Terrebat eum natura mortalium auida imperii, & præceps ad explendam animi cupidinem; præterea, opportunitas suæ liberorúmque ætatis, quæ etiam mediocres viros spe prædæ transuorsos agit; ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa: ex quibus, si talem virum dolus interfecisset, ne qua seditio, aut bellum oriretur, anxius erat. His difficultatibus circumuentus, vbi videt, neque per vim, neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus; quòd erat Iugurtha manu promtus, & appetens gloriæ militaris, statuit eum obiectare periculis, & eo modo fortunam tentare. Igitur bello Numantino Micipsa, cum populo R. equitum atque peditum auxilia mitteret; sperans vel ostentando virtutem, vel hostium sæuitia facilè eum occasurum, præfecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longè aliter, ac ratus erat, euenit. Nam Iugurtha, vt erat impigro atque acri ingenio, vbi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, & motem hostium cognouit; multo labore, multáque cura, prætereà modestissumè parendo, & sæpè obuiam eundo periculis, in tantam claritudinem breui peruenerat, vt nostris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori esset. Ac sanè, quod difficillumum in primis est, & prælio strenuus erat, & bonus consilio: quorum alterum ex prouidentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque

*omnes,

69

rumque solet. Igitur imperator omnis ferè res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere; magis magisque eum in dies amplecti. Quippe cuius neque consilium, neque inceptum vllum frustrà erat. Huc accedebat munificentia animi, & ingenii sollertia: quibus rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat. Ea tempestate in exercitu nostro fuêre complures noui, atque nobiles, quibus diuitiæ bono honestóque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis, quàm honesti: qui Iugurthæ non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore vti solus imperio Numidiæ potiretur: in ipso maximam virtutem, Romæ
66 omnia venalia esse. Sed postquàm, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia, & ipse reuorti domum decreuit: donatum, atque laudatum magnificè pro concione Iugurtham in prætorium adduxit: ibique secreto monuit, vti potiùs publicè, quàm priuatim, amicitiam populi R. coleret: neu quibus largiri insuesceret: periculosè à paucis emi, quod multorum esset: si permanere vellet in suis artibus, vltrò illi & gloriam, & regnum venturum: sin properantiùs pergeret, pecuniam, & ipsum præcipitem casurum. Sic locutus, cùm litteris eum, quas Micipsæ redderet, dimisit. Earum sententia hæc erat. IVGVRTHAE tui bello Numantino longè maxima virtus fuit: quam rem tibi certè scio gaudio esse. Nobis ob merita tua carus est: vt idem S. P. Q. R. sit summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor. En habes virum dignum te, atque auo suo Masinissa. Igitur rex, vbi ea quæ fama acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognouit, tum virtute, tum gratia viri permotus, flexit animum suum; & Iugurtham beneficiis vincere aggressus est; statimque cum adoptauit, & testamento pariter cum filiis hæredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo, atque ætate confectus, cùm sibi finem vitæ adesse intelligeret, coram amicis, & cognatis, itémque Atherbale, & Hiempsale filiis, dicitur huiusce modi verba cum Iugurtha habuisse.

PARVVM ego te Iugurtha, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi, existumans non minùs me tibi, quàm liberis, si genuissem, ob beneficia carum fore. Neque ea
* falla. res falsum me habuit. Nam vt alia magna, & egregia tua * omittam, nouissumè rediens Numantia, méque regnúmque meum gloria honorauisti; tuáque virtute nobis Romanos ex ami-

cis

cis amicissimos fecisti ; in Hispania nomen familiæ renouatum est : postremò quod difficillumum inter * mortalis est, gloria inuidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura finem vitæ facit, per hanc dextram per regni fidem moneo, obtestórque, vti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas ; neu malis alienos adiungere, quàm sanguine coniunctos retinere. Non exercitus, neque thesauri, præsidia regni sunt, verùm amici : quos neque armis cogere, neque auro parare queas : officio, & fide pariuntur. Quis autem amicior, quàm frater fratri ? aut quem alienum fidum inuenies, si tuis hostis fueris ? Equidem ego regnum vobis trado firmum, si boni eritis : si mali, imbecillum. Nam concordia res paruæ crescunt, discordia maximæ dilabuntur. Ceterùm ante hos te, Iugurtha, quia ætate, & sapientia prior es, ne aliter quid eueniat, prouidere decet. Nam in omni certamine, qui opulentior est, etiam si accipit iniuriam, tamen, quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Atherbal, & Hiempsal, colite, obseruate talem hunc virum : imitamini virtutem ; & enitimini, ne ego meliores liberos sumsisse videar, quàm genuisse. Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intelligebat, & ipse longè aliter animo agitabat ; tamen pro tempore benignè respondit. Micipsa paucis post diebus moritur. Postquàm illi more regio iusta magnificè fecerant, reguli in vnum conuenerunt, vt inter se de negotiis cunctis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis erat, natura ferox, etiam anteà ignobilitatem Iugurthæ, qui materno genere impar erat, despiciens, dextera Atherbalem adsedit : ne medius ex tribus quod apud Numidas honori ducitur, Iugurtha foret. Dein tamen, vt ætati concederet, fatigatus à fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cùm multa de administrando imperio differerent, Iugurtha inter alias res iacit, oportere quinquennij consulta & decreta omnia rescindi. Nam per ea tempora confectum annis Micipsam parùm animo valuisse. Tum idem Hiempsal placere sibi respondit : nam ipsum illum tribus his proximis annis adoptione in regnum peruenisse. Quod verbum in pectus Iugurthæ altiùs, quàm quisquam ratus, descendit. Itaque ex eo tempore ira, & metu anxius, moliri, parare, atque ea modo in animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur : quæ vbi tardiùs procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quouis modo inceptum perficere. Primo conuentu, quem ab regulis

* mortales. 67

68

factum suprà memoraui, propter dissensionem placuerat diuidi thesauros, *finísque imperii singulis constitui. Itaq; ad vtramque rem tempus decernitur, sed maturiùs ad pecuniam distribuendam. Reguli intereà in loca propinqua thesauris, alius aliò concessêre. Sed Hiempsal in oppido Thirmida fortè eius vtebatur domo, qui proxumus lector Iugurthæ, carus, acceptúque ei semper fuerat: quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat, impellítque, vti tamquam suam domum visens eat, portarum claues adulterinas paret: nam veræ ad Hiempsalem referebantur: cæterùm vbi res postularet, se ipsum cum magna venturum manu. Numida mandata breui conficit: atque, vti doctus erat, noctu Iugurthæ milites introducit. Qui postquàm in ædes irrupêre; diuersi regem quærere: dormientes alios, alios occursantes interficere: scrutari loca abdita: clausa effringere: strepitu & tumultu omnia miscere: cùm interim Hiempsal reperitur, occultans se tugurio mulieris ancillæ, quo initio pauidus, & ignarus loci profugerat. Numidæ caput eius, vti iussi erant, ad Iugurtham referunt. Ceterùm fama tanti facinoris per omnem Africam breui diuulgatur: Atherbalem, omnisque, qui sub Micipsæ imperio fuerat, metus inuadit. In duas partes discedunt Numidæ: plures Atherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Iugurtha quàm maxumas potest copias armat: vrbes partim vi, alias voluntate imperio suo adiungit: omni Numidiæ imperare parat. At Atherbal, tametsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de cæde fratris, & fortunis suis; tamen fretus multitudine militum parabat armis contendere. Sed vbi res ad certamen venit, victus ex prœlio profugit in prouinciam, ac dehinc Romam contendit. Tum Iugurtha, patratis consiliis, postquàm omni Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum R. neque aduersus iram eius vsquàm; nisi in auaritia nobilitatis, & pecunia sua spem habere. Itaque, paucis diebus, cum auro & argento multo legatos Romam mittit: quîs præcipit, vti primùm veteres amicos muneribus expleant: dein nouos acquirant: postremò, quemcunque possint largiundo parare, ne cunctentur. Sed vbi Romam legati venêre, & ex præcepto regis hospitibus, aliísque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misêre: tanta commutatio incessit, vti ex maxuma inuidia in gratiam & fauorem nobilitatis Iugurtha veniret. Quorum pars spe,

*finesque.

69

alii

alii præmio inducti, singulos ex senatu ambiundo nitebantur, ne * grauius in eum consuleretur. Igitur, vbi legati satis confidunt, die constituto senatus vtrisque datur. Tum Atherbalem hoc modo locutum accepimus. P. C. Micipsa pater meus moriens mihi præcepit, vti regni Numidiæ tantummodò procurationem existumarem meam; ceterùm ius, & imperium penes vos esse: simul eniteret domi, militiæque, quàm maxumo vsui esse populo R. vos mihi cognatorum, vos in loco affinium ducerem: si ea fecissem, in vestra amicitia exercitum, diuitias, munimenta regni me habiturum. Quæ præcepta patris mei cùm agitarem; Iugurtha homo omnium, quos terra sustinet, sceleratissimus, contemto imperio vestro, Masinissæ me nepotem, etiam ab stirpe socium atque amicum populi R. regno fortunísque omnibus expulit. Atque ego P. C. quoniam eò miseriarum venturus eram, vellem potiùs ob mea, quàm maiorum meorum benificia posse me à vobis auxilium petere, ac maxumè deberi mihi beneficia à populo R. quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant, vti debitis vterer. Sed quoniam parùm tuta per se ipsa probitas est; neque mihi in manu fuit, Iugurtha qualis foret: ad vos confugi P. C. quibus, quod mihi miserrumum est, cogor priùs oneri, quàm vsui esse. Ceteri reges, aut bello victi in amicitiam à vobis recepti sunt, aut in suis dubiis rebus societatem vestram appetiuerunt, familia nostra cum populo R. bello Carthaginiensi amicitiam instituit, quo tempore magis fides eius, quàm fortuna petenda erat. Quorum progeniē vos P. C. nolite pati me nepotem Masinissæ frustrà à vobis auxilium petere. Si ad impetrādum nihil caussæ haberem, præter miserandam fortunam; quòd paullò ante rex genere, fama, atque copiis potens, nunc deformatus ærumnis, inops, alienas opes exspecto: tamen erat maiestatis populi R prohibere iniuriam; neque pati, cuiusquam regnum per scelus crescere. Verùm ego ijs finibus eiectus sum, quos maioribus meis populus R. dedit: vnde pater, & auus meus vnà vobiscum expulere Syphacem, & Carthaginienses. Vestra beneficia mihi erepta sunt, R. C. vos in mea iniuria despecti estis. Eheu me miserum, huccine Micipsa pater, beneficia tua euasêre, vt quem tu parem cum liberis tuis, regníque participem fecisti, is potissimùm stirpis tuæ exstinctor sit? numquam ne ergò familia nostra quieta erit? semper ne in sanguine, ferro, fuga versabimur? dum Carthaginienses incolumes fuêre,

iure

* quid.

70

71 iure omnia sæua patiebamur. Hostis ab latere : vos amici procul : spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ex Africa eiecta est, læti pacem agitabamus : quippe, quis hostis nullus erat, nisi fortè quem vos iussissetis. Ecce autem ex improuiso Iugurtha, intoleranda audacia, scelere, atque superbia sese efferens, fratre meo, atque eodem propinquo suo interfecto, primùm regnum eius sceleris sui prædam fecit : pòst, vbi me ildem dolis neque capere, nihil minus, quàm vim aut bellum exspectantem, in imperio vestro, sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem, & cooperrum miseriis effecit, vt vbiuis tutius, quàm in meo regno, essem. Ego sic existumabam, P. C. vti prædicantem audiueram patrem meum ; qui vestram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem suscipere, ceterùm ex omnibus maximè tutos esse. Quod in familia nostra fuit, præstitit, vti in omnibus bellis adesset vobis : nos vti per otium tuti simus, in manu vestra est, P. C. Pater nos duos fratres reliquit : tertium Iugurtham beneficiis suis ratus est nobis coniunctum fore : alter eorum necatus : alterius ipse ego manus impias vix effugi. Quid agam ? aut quò potissimùm infelix accedam ? generis præsidia omnia extincta sunt : pater, vti necesse erat, naturæ concessit : fratri, quem minimè decuit, propinquus per scelus vitam eripuit : amnis, amicos, propinquos ceteros meos, alium alia clades oppressit : capti ab Iugurtha, pars in crucem acti, pars bestiis obiecti sunt : pauci, quibus relicta est anima, clausi in tenebris cum mœrore, & luctu, morte grauiorem vitam exigunt. Si omnia, quæ aut amisi, aut ex necessariis aduorsa facta sunt, incolumia manerent : tamen, si quid ex improuiso mali accidisset, vos implorarem, P. C. quibus pro magnitudine imperii, * vis & iniurias omnis, curæ esse decet. Nunc verò exsul patria, domo, solus, atque omnium honestarũ rerum egens, quos accidam, aut quos appellem ? nationes ne, an reges, qui omnes familiæ nostræ ob vestram amicitiam infesti sunt ? an quoquàm mihi adire licet, vbi non maiorum meorum hostilia monumenta plurima sint ? an quisquam nostri miserere potest, qui aliquando vobis hostis fuit ? Postremò, Masinissa nos ita instituit, P. C. ne quem coleremus, nisi populum R. ne societates, ne fœdera noua acciperemus : abundè magna præsidia nobis in vestra amicitia fore : si huic imperio fortuna mutaretur, vna occidendum nobis esse. Virtute, ac diis volentibus, magni estis & opulenti : omnia secunda, & obedientia

* ius & iniurias omnes.

sunt :

sunt: quò faciliùs sociorum iniurias curare licet. Tantum illud vereor, ne quos priuata amicicia Iugurthæ, parùm cognita, trãsuorsos agat: quos ego audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognita caussa, statuatis: fingere me verba, & fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod vtinam illum, cuius impio facinore in has miserias proiectus sum, eadem hæc simulantem videam: & aliquando aut apud vos, aut apud deos* immortalis rerum humanarum cura oriatur: vt ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque præclarus, est, omnibus malis excruciatus impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearúmque miseriarum* grauis pœnas reddat. Iamiam frater animo meo carissume, quamquam tibi immaturo, &, vnde minumè decuit, vita erepta est, tamen lætandum magis, quàm dolendum puto casum tuum. Non enim regnum, sed fugam, exilium, egestatem, & has* omnis, quæ me premunt, ærumnas cum anima simul amisisti. At ego infelix in tanta mala præcipitatus, pulsus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum præbeo: incertus quid agam, tuas ne iniurias persequar, ipse auxilii egens, an regno consulam, cuius vitæ, necisque potestas ex opibus alienis pendet. Vtinam, emoti, fortunis meis honestus exitus esset: ne viuere contemtus viderer, si defessus malis iniuriæ concessissem. Nunc quoniam neque viuere lubet, neque mori licet sine dedecore, P. C. per vos, per liberos, atque parentes vestros, per maiestatem populi R. subuenite misero mihi: ité obuiam iniuriæ: nolite pati regnum Numidiæ, quod vestrum est, per scelus, & sanguinem familiæ nostræ tabescere. Postquàm rex finem loquendi fecit, legati Iugurthæ largitione magis, quàm caussa freti, paucis respondent: Hiempsalem, ob sæuitiam suam, ab Numidis interfectum: Atherbalem vltrò bellum inferẽtem, postquàm superatus sit, queri, quod iniuriam facere nequisset: Iugurtham ab senatu petere, ne se alium putarent, ac Numantiæ cognitus esset: neu verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde vtrique curia egrediuntur, senatus statim consulitur: fautores legatorum, prætereà magna* pars gratia, deprauata, Atherbalis dicta contemnere: Iugurthæ virtutem laudibus extollere: gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere, & flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. At contrà pauci, quibus bonum & æquum diuitiis carius erat, subueniundum Atherbali, & Hiempsalis mortem seuerè vindicandam

* immortaleis.
* graues.
* omneis.
73
* senatus.

dam censebant. Sed ex omnibus maxumè Aemilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, auidus potentiæ, honoris, diuitiarum; ceterum vitia sua callidè occultans. Is postquam videt regis largitione famosam, impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licenita invidiam accenderet, animum a consueta lubidine continuit. Vicit tamen in senatu pars illa, quæ vero pretium aut gratiam anteferebat. Decretum fit, vti 74
decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham, & Atherbalem diuiderent. Cuius legationis princeps fuit L. Opimius homo clarus, & tum in senatu potens, quia consul, C. Graccho & M. Fuluia interfectis, acerrumè vindictam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Iugurtha, tametsi Romæ in amicis habuerat, tamen accuratissumè recepit: dando, & pollicendo multa, per fecit, vti fama, fide, postremò omnibus suis rebus commodum regis anteferret. Reliquos legatos eadem via aggressus, pleroſque capit: paucis carior fides, quàm pecunia fuit. In diuisione, quæ pars Numidiæ Mauritaniam attingit, agro virisque opulentior, Iugurthæ traditur: illam alteram, specie, quàm vsu, potiorem, quæ portuosior, & ædificiis magnis exornata erat, Atherbal possedit. Res postulare videtur Africæ situm paucis exponere, & eas *gentes, quibus cum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. Sed quæ loca, & nationes ob calorem, aut asperitatem, item solitudines minùs frequentata sunt, de iis haud facilè compertum narrauerim: cetera quàm paucissumis absoluam.

*gentes.

In diuisione orbis terræ plerique in parte tertia Africam posuêre: pauci, tantummodò Asiam, & Europam esse; sed Africam in Europa. Ea finis habet ab occidente, fretum nostri maris, & Oceani: ab ortu solis declivem latitudinem: quem locum Catabathmon incolæ appellant. Mare sæuum, * importuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus: cælo, terraque penuria aquarum: genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: pleroſque senectus dissoluit, nisi qui ferro, aut bestiis interiere. Nam morbus haud sæpe quemquam superat. Ad hoc, malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea aduecti sint, aut quo modo inter se permixti sint; quàquàm ab ea fama, quæ pleroſq; obtinet, diuersum est; tamen, vti ex libris Punicis, qui eorum Hiempsalis dicebatur, interpretatio nobis est; vtiq;

*impetuosum.

rem

rem sese habere cultores eius terræ putant: quàm paucissimis dicam. Cererùm fides eius rei penes auctores erit. Africam initio habuêre Gætuli, & Libyes, asperi, incultíque; quis cibus erat cara ferina, atque humi pabulum, vti pecoribus. Hi neque moribus, neque lege, aut imperio cuiusquam regebantur: vagi, palantes, quis nox coegerat, sedes habebant. Sed postquàm in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit: exercitus eius compositus ex gentibus variis, amisso duce, ac passim multis sibi quisque imperium petentibus, breui dilabitur. Ex eo numero Medi, Persæ, & Armenii, nauibus in Africam transuecti, proxumos nostro mari locos occupauêre. Sed Persæ intrà Oceanum magis: híque alueos natium inuersos pro tugurijs habuêre: quia neque materia in agris, neque ab Hispania emũdi, aut mutandi copia erat. Mare magnum, & ignara lingua cõmercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gætulos secũ miscuêre: & quia sæpè tentantes agros, alia, deindè alia loca petiuerant, semet ipsi Numidas appellauêre. Ceterùm adhuc ædificia Numidarum agrestium, quæ mapalia illi vocant, oblonga, incurui lateribus tecta, quasi nauium carinæ suor. Medis autem, & Armenijs accessêre Libyes. Nam hi propiùs mare Africũ agitabant: Gætuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus: híque maturè oppida habuêre. Nam, freto diuisi ab Hispania mutare res inter se instituerant. Nomen eorũ paullatim Libyes corrupere, barbara lingua Mabros pro Medis appellantes. Sed res Persarum breui adoleuit: ac posteà nomo-Numidæ, propter multitudinem, à parentibus digressi, possedere ea loca, quæ proxuma Carthaginem Numidia appellatur. Deinde, vtrique alteris freti, finitimos armis, aut metu sub imperium sum coegêre: nomen, gloriámq; sibi addidêre; magis hi, qui ad nostrum mare processerant: quia Libyes, quàm Gætuli, minùs bellicosi: denique Africæ pars inferior pleraque ab Numidis possessa est: victi omnes in gentem nomẽq; imperantium concessêre. Posteà Phœnices, alii multitudinis domi minuendæ gratia, pars imperij cupidine solicitata plebe, & aliis nouarum rerum auidis, Hipponem, Adrimetum, Leptim, aliásque vrbes in ora maritima condidêre, exque breui multùm auctæ, pars originibus suis præsidio, aliæ decori fuêre. Nam de Carthagine silere melius puto, quàm parùm dicere: quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa diuidit, secundo mari prima * Cyrene est,

* ciuitas, colonia

colonia Thereon, ac deinceps duæ Syrtes, intérque eas Leptis : deinde Philenorum : quem locum Aegyptum versus finem imperij habuêre Carthaginienses : post aliæ Punicæ urbes. Cetera loca vsque ad Mauritaniam Numidiæ tenent. Proximè Hispaniam Mauri sunt. Super Numidiam Gætulos accepimus, partim in tuguriis, alios inculiùs vagos agitare. Post eos Aethiopas esse : dein, loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Iugurthino pleraq; ex Punicis oppida, & fines Carthaginiensiũ, quos nouissimè habuerant populus R. per magistratus administrabat ; Gætulorum magna pars, & Numidiæ ad flumen vsque Mulucha sub Iugurtha erant : Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, præter nomen, cetera ignarus populi R. itémque nobis neque bello, neque pace anteà cognitus. De Africa, & eius incolis, ad necessitudinem rei satis dictum. Postquàm, diuiso regno, legati Africa decessêre ; & Iugurtha contra timorem animi præmia sceleris adeptum sese videt ; certum ratus, quòd
77 ex amicis apud Numantiam acceperat, omia Romæ venalia esse ; simul & illorum pollicitationibus accensus, quos paullò antè muneribus expleuerat, in regnum Atherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus : at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus iniuriæ, metuens magis, quàm metuendus. Igitur ex improuiso finis eius cum magna
* mortales. manu inuadit : multos * mortalis cum pecore, aque alia prædacapit ; ædificia incendit : pleraque hostiliter loca cum equitatu accedit. Deinde cum omni multitudine in regnum suum conuertit, existumans dolore permotum Atherbalem iniurias suas manu vindicaturum, cámque rem belli causſam fore. At ille, quòd neque se parem armis existumabat, & amicitia populi R. magis, quàm Numidis, fretus erat ; legatos ad Iugurtham de iniuriis quæstum misit : qui tametsi contumelioſa dicta retulerant, prius tamẽ omnia pati decreuit, quàm bellum sumere : quia
sum tentatum anteà sæpe cesserat. Neque eò magis cupido Iugurthæ minuebatur : quippe qui totum eius regnum animo iam inuaserat. Itaque non, vti anteà, cum prædatoria manu, sed magno exercitu comparato, bellum gerere cœpit, & aperte totius Numidiæ imperium petere. Ceterùm, qua pergebat, vrbis agros vastare ; prædas agere ; suis animum, hostibus terrorem augere. Atherbal vbi intelligit eò processum, vti regnum, aut relinquendum esse, aut armis retinendum ; necessariò copias parat, & Iugurthæ obuius procedit. Interim haud longè à mari pro-

pè

pè Cirtam oppidum vtriusque consedit exercitus; & quia diēi extremum erat, prœlium non inceptum, sed vbi plerumque nocti processit, obscuro etiam tum lumine, milites Iugurthini, signo dato, castra hostium inuadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes fugant, fundúntque: Atherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit: &, ni multitudo togatorum fuisset, quæ 78
Numidas insequentes mœnibus prohibuit, vno die inter duos reges cœptum atque patratum foret bellum. Igitur Iugurtha oppidum circumsedit: vineis, turribúsque, & machinis omnium generum expugnare aggreditur: maximè festinans tempus legatorum ante capere, quos ante prœlium factum Romam ab Atherbale missos audiuerat. Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres adolescentes in Africam legantur; qui ambos reges adeant; S. P. Q. R. verbis nuntient, velle, & censere eos ab armis discedere: ita séque, illísque dignum esse. Legati in Africam maturantes veniunt, eò magis, quòd Romæ, dum proficisci parant, de prœlio facto, & oppugnatione Cirtæ audiebatur. Sed is tumor clemens erat. Quorum Iugurtha accepta oratione respondit: sibi neq; maius quidquam, neque carius authoritate senatus esse: ab adolescentia sua ita sensum, vt ab optimo quoque probaretur: virtute, non malitia, P. Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem * artis à Mi- * artei.
cipsa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum esse: ceterùm quo plura bene, atque strenuè feciſſet, eò animum suum iniuriam minùs tolerare: Atherbalem dolis vitæ suæ insidiatum: quod vbi comperisset sceleri obuiam esse: populum R. neque rectè, neq; pro bono factuũ, si ab iure gentium sese prohibuerit: postremò, de omnibus rebus legatos Romam breui missurum. Ita vtrique digrediuntur. Atherbalis appellandi copia non fuit. Iugurtha vbi eos Africa decessisse ratus est, neq; propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest: vallo, atque fossa mœnia circumdat: turres exstruit, cáſque præsidiis firmat: præterea dies, noctésque, aut per vim, aut dolis tentare defensoribus mœnium præmia modò, modò formidinem ostentare: suos hortando ad virtutem arrigere: prorsus intentus, cuncta parare. Atherbal vbi intelligit omnes fortunas suas in 79
extremo sitas, hostem infestum, auxilij spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse ex ijs qui vnà Cirtam profugerant, duos maximè impigros delegit: eos, multa pollicendo, ac miserando casum suum, confirmat, vti per

hostium

hostium munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent. Numidæ paucis diebus iussa efficiunt; litteræ Atherbalis in senatu recitatæ, quarum sententia hæc fuit. Non mea culpa sæpe ad vos oratum mitto P. C. Sed vis Iugurthæ subigit: quem tanta lubido exstinguendi inuasit, vt neque vos, neque deos immortales in animo habeat; sanguinem meum, quàm omnia, malit. Itaque quintum iam mensem socius & amicus populi Rom. armis obsessus teneor: atque mihi Micipsæ patris mei beneficia, neque vestra decreta auxiliantur: ferro, an fame acrius vrgear, incertus sum. Plura de Iugurtha scribere dehortatur me fortuna mea; etiam antea expertus sum, parum fidei miseris esse. Nisi tamen intelligo illum, supra quam ego sum, petere, neque simul amicitiam vestram, & regnum meum sperare. Vtrum grauius existumet, nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum: dein patrio regno me expulit. Quæ sanè fuerint nostræ iniuriæ, nihil ad vos. Verùm nunc regnum vestrum armis tenet: me, quem vos imperatorem Numidis posuistis, clausum tenet atque obsidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid est reliquum, nisi vis vestra, quo moueri possit? Nam ego quidem vellem, & hæc quæ scribo, & illa quæ antea in senatu questus sum, vana forent potius, quàm miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eò natus sum, vt Iugurthæ scelerum ostentui essem: non iam mortem, neque ærumnas, tantummodo inimici imperium, & cruciatus corporis deprecor. Regno
80 Numidiæ, quod vestrum est, vti libet, cõsulite: me ex manibus impiis eripite, per maiestatem imperii, per amicitiæ fidem; si vlla apud vos memoria remanet aui mei Masinissæ. His litteris recitatis, fuere qui exercitum in Africam mittendum censerent, & quam primum Atherbali subueniundum: de Iugurtha interim vti consuleretur, quoniam legatis non paruisset. Sed ab isdem illis regis fautoribus summa ope enisum, ne tale decretum fieret. Ita bonum publicum, vti in plerisque negotiis solet priuata gratia deuictum. Legantur tamen in Africam maiores natu nobiles, amplis honoribus vsi: in quis fuit M. Scaurus, de quo supra memorauimus, consularis, & tum senatus princeps. Hi quod in inuidia res erat, simul & à Numidis obsecrati, triduo nauim ascendere: dein breui Vticam adpulsi, litteras ad Iugurtham mittunt, quam ocissume ad promineiam accedat; se ad eam ab senatu missos. Ille, vbi accepit homines cla-

ros, quorum auctoritatem Romæ pollere audiuerat, contra incœptum suum venisse: primo commotus metu, atque lubidine, diuorsus agitabatur. Timebat iram senatus, ni paruisset legatis: porro animus cupidine cæcus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen in auido ingenio paruum consilium. Igitur, exercitu circumdato, summa vi Cirtam irrumpere nititur, maximè sperans diducta manu hostium, aut vi, aut dolis sese casum victoriæ inuenturum. Quod vbi secus procedit, neque, quod intenderat, efficere potest, vti priùs, quam legatos conueniret, Atherbalis potiretur; ne ampliùs morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in prouinciam venit. Ac tametsi senatus verbis minæ graues nunciabantur, quod ab oppugnatione non desisteret; multa tamen oratione consumta, legati frustrà discessêre. Ea postquàm Cirtæ audita sunt, Italici, quorum virtute mœnia defendebantur, confisi, deditione facta, propter magnitudinem populi R. inuiolatos sese fore, Atherbali suadent, vti séque, & oppidum Iugurthæ tradat: tantum ab eo vitam paciscatur: de ceteris senatui curæ fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Iugurthæ rebatur; tamen, quia penes eosdem, si diuorsaretur, cogendi potestas erat, ita, vti censuerant Italici, deditionem fecit. Igitur Iugurtha in primis Atherbalem excruciatum necat: dein omnes puberes Numidas, atque negotiatores promiscuè, vti quisque armatis obuius fuerat, interfecit. Quod postquàm Romæ cognitum est, & res in senatu agitari cœpta: illi idem ministri regis interpellando, ac sæpè gratia, interdum iurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius, tribunus pl. designatus, vir acer, & infestus potentiæ nobilitatis, populum R. edocuisset id agi, vti per paucos factiosos Iugurthæ scelus condonaretur: profectò omnis inuidia, prolatandis consultationibus, dilapsa foret. Tanta vis gratiæ, atque pecuniæ regis erat. Sed vbi senatus delicti conscientia populum timet: lege Sempronia prouinciæ futuris consulibus Numidia, atque Italia decretæ: consules declarati P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius. Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obuenit: dein exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur; stipendium, aliáque, quæ bello vsui forent, decernuntur. At Iugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui, Romæ omnia venire, in animo hæserat; filium, & cum eo duos * famiſiaris ad senatum legatos mittit; iisque, vti illis, quos Hiempsale interfecto

81

* familiares

* omnes mortales.

terfecto miserat, præcipit, * omnis mortalis pecunia aggrediantur. Qui postquàm Romam aduentabant ; senatus à Bestia
82 consultus est, placeret ne legatos Iugurthæ recipi mœnibus: iique decreuêre, ni regnum, ipsúmque deditum venissent, vti in diebus proxumis decem Italia decederent. Consul Numidis ex senatus decreto nunciari iubet : illi infectis rebus ita domum reuersi sunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat sibi homines nobiles, factiosos, quorum auctoritate, quæ deliquisset, munita fore sperabat : in quis fuit Scaurus, cuius de natura, & habitu suprà memorauimus. Nam in consule nostro multæ bónæque artes animi, & corporis erant : quas omnis auaritia præpediebat. Patiens laborum : acri ingenio, satis prouidens; belli haud ignarus, firmissimus contra pericula, & insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque inde Siciliam. Porrò ex Sicilia in Africam transuectæ. Igitur Calpurnius, initio paratis commeatibus, acriter Numidiam ingressus est ; multósque mortales, & vrbes aliquot pugnando cepit. Sed vbi Iugurtha per legatos pecunia tentare, bellique, quod administrabat, asperitatem ostendere cœpit, animus æger auaritia facilè conuersus est. Ceterùm socius, & administer omnium consiliorum assumitur Scaurus : qui tametsi à principio, plerisque ex factione eius corruptis, acerrumè regem impugnauerat ; tamen, magnitudine pecuniæ, à bono honestoque in prauum abstractus est. Sed Iugurtha primum tantummodo belli moram redimebat, existumans sese aliquid interim Romæ pretio, aut gratia effecturum: postea verò quam participem negotii Scaurũ accepit : in maximam spem adductus recuperandæ pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus præsens agere. Ceterum interea fidei caussa mittitur à consule Sextius quæstor in oppidum Iugurthæ Vaccam : cuius rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperauerat : quoniam deditionis mora inducix agitabantur. Igitur rex ; vti constituerat, in castra
83 venit: ac pauca præsenti consilio locutus de inuidia facti sui, atque vti in deditionem acciperetur ; reliqua cum Bestia, & Scauro secreta transegit : dein postero die, quasi per saturam sententiis exquisitis, in deditionem accipitur. Sed, vti pro consilio imperatum erat, elephanti xxx. pecus, atque equi multi cum non paruo argenti pondere, quæstori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia & exercitu nostro pax agitabatur. Postquam res in Africa ge-

stas;

stas, quoque modo actæ forent, fama diuulgauit; Romæ per * omnis locos, & conuentus de facto consulis agitari: apud plebem grauis inuidia: patres soliciti erant: probarent ne tantam flagitium, an decretum consulis subuerterent, parum constabat: ac maximè eos potentia Scauri, quod is auctor & socius Bestiæ ferebatur, à vero bonoque impediebat. At C. Memmius, cuius de libertate ingenii, & odio potentiæ nobilitatis supra diximus, inter dubitationem & moras senatus cõcionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne rempne libertatem suam desererent: multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempestate Romæ Memmii facundia clara pollénsque fuit; decere existimaui vnam ex tam multis orationem eius præscribere. Ac potissimùm ea dicam, quæ in concione post reditum Bestiæ huiusmodi verbis disseruit. MVLTA me dehortantur à vobis, Quirites, ni studium reipub. omnia superet; opes factionis, vestra patientia, ius nullum; ac maximè, quòd innocentiæ plus periculi, quàm honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis xv. quam ludibrio fueritis superbiæ paucorum; quam fœdè, quámque inulti perierint vestri defensores; vti vobis animus ab ignauia atque socordia corruptus sit: qui ne nunc quidem, obnoxiis inimicis, exsurgitis; atque etiam nunc timetis eos, quibus decet terrori esse. Sed quanquam hæc talia sunt: tamen obuiam ire factionis potentiæ, animus subigit. Certè ego libertatem, quæ mihi à parente meo tradita est, experiar: verùm id frustrà, an ob rem faciam, in vestra manu situm est, Quirites. Neque ego vos hortor, quod sæpe maiores nostri fecêre, vti contra iniurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione opus est: necesse est, suomet ipsi more præcipites eant. Occiso Ti. Graccho, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quæstiones graues habitæ sunt. Post C. Gracchi, & M. Fuluii cædem, item ordinis vestri multi mortales in carcere necati sunt. Vtriusque cladis non lex, verùm lubido eorum finem fecit. Sed sanè fuerit regni paratio, plebi sua restituere; quidquid sine sanguine ciuium vlcisci nequitur, iure factum sit. Superioribus annis taciti indignabimini ærarium expilari; reges, & populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere; penes eosdem & summam gloriam, & maximas diuitias esse: postea hæc talia facinora impunè suscepisse, parum habuêre; itaque

* omnes.

84

itaque postremò leges, maiestas vestra, diuina, & humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui ea fecere, pudet, aut pœnitet: sed incedunt per ora vestra magnificè, sacerdotia, & consulatus, pars triumphos suos ostentantes: perinde quasi ea honori, non prædæ, habeant. Serui ære parati iniusta imperia dominorum non perferunt: vos, Quirites, in imperio nati, æquo animo seruitutem toleratis? At qui sunt hi, qui remp. occupauêre? homines scelerat issimi, cruentis manibus, immani auaritia, nocentissimi, idémque superbissimi, quibus fides, decus, pietas, postremò honesta, atque inhonesta omnia quæstui sunt. Pars eorum, occidisse tribunos pl. alii quæstio-
85 nes iniustas, pleriq; eædem in vos fecisse, pro munimento habent, ita, quàm quisque pessumè fecit, tam maximè tutus est; metum à scelere suo ad ignauiam vestram transtulere: quos omnis, eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere inuium coëgit. Sed hæc inter bonos amicitia, inter malos factio est. Quòd si vos tantã libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt; profectò neque resp. sicuti nunc, vastaretur; & beneficia vestra penes optumos, non audacissumos, forent. Maiores vestri parandi iuris, & iniustatis constituendæ gratia, bis per secessionem armati Auentinum occupauêre: vos pro libertate, quam ab illis accepistis, non ne summa ope nitemini? atq; eo vehementius, quò maius dedecus est, parta amittere, quàm omnino non parauisse? Dicet aliquis, quid igitur? censes vindicandum in eos, qui hosti prodidere remp.? non manu, neque vi; quod magis vos fecisse, quàm illis accidisse, indignum est; verùm quæstionibus, & iudicio ipsius Iugurthæ. Qui si dediticius est; profectò iussis vestris obediens erit: sin ea contemnit: scilicet existumabitis, qualis illa pax, aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentes maximæ diuitiæ, in remp. damna, atque dedecora peruenerint. Nisi fortè nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet: & illa, quàm hæc tempora, magis placent, cùm regna, prouinciæ, leges, iura, iudicia, bella, atque paces; postremò diuina, & humana omnia penes paucos erant: vos autẽ, hoc est, P. R. inuicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere. Nam seruitutem quidem quis vestrùm audebat recusare? Atque ego tametsi virum flagitiosissimum existumo impunè iniuriam accepisse; tamen, vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam ciues sunt,

æquo

æquo animo paterer, ni misericordia in perniciem casura esset. 86
Nam & illis, quantum importunitatis habent, parum est impunè malè fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur, & vobis æterna solicitudo remanebit, cum intelligetis aut seruiendum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem, aut concordiæ quæ spes est? Dominari illi volunt, vos liberi esse: facere illi iniurias, vos prohibere: postremò sociis vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis vtuntur. Potest ne tam diuersis mentibus pax, aut amicitia esse? Quare moneo, hortó q; vos, ne tantum scelus impunitum dimittatis. Non peculatus ærarii factus est: neque per vim sociis ereptæ pecuniæ: quæ quamquam grauia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo habentur. Hosti acerrumo prodita senatus auctoritas, proditum imperium vestrum: domi, militiæque resp. venalis fuit. Quæ nisi quæsita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit reliquum, nisi vt illis, qui ea fecere, obedientes viuamus? nam impunè quælibet facere, id esse regem esse. Neque ego vos, Quirites, hortor, vti iam malitis ciues vestros perperam, quàm rectè fecisse; sed ne, ignoscendo malis, bonos perditum eatis: ad hoc, in rep. multo præstat, beneficii, quàm maleficii, immemorem esse. Bonus tantummodo segnior fit, vbi negligas: at malus improbior. Ad hoc, si iniuriæ non sint, haud sæpe auxilii egeas. Hæc, atque alia huiuscemodi sæpe dicundo, C. Memmius populo R. persuadet, vti L. Cassius, qui tum prætor erat, ad Iugurtham mitteretur: eúmque, interposita fide publica, Romam duceret, quò facilius indicio regis, Scauri, & reliquorum, quos pecuniæ captæ arcessebant, delicta patefierent. Dum hæc Romæ geruntur, qui in Numidia relicti ab Bestia exercitui præerant, secuti morem 87
imperatoris sui, plurima, & flagitiosissima facinora fecere. Fuêre, qui auro corrupti, elephantos Iugurthæ traderent; alii perfugas venderent; pars ex pactis predas agebant. Tanta vis auaritiæ in animos eorum, veluti tabes, inuaserat. At Cassius prætor, perlata rogatione à C. Memmio, ac perculsa omni nobilitate, ad Iugurthan proficiscitur: eſque timido, & ex conscientia diffidenti rebus suis, persuadet, quoniam se populo R. dedidisset, ne vim, quam misericordiam eius, experiri malit: priuatim præterea fidem suam interponit, quam ille non minoris, quam publicam ducebat: talis ea tempestate fama de Cassio erat. Igitur Iugurtha, contra decus regium, cultu quam

maxumè miserabili, cum Cassio Romam venit. Ac tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quæ supra memorauimus, G. Bæbium tribunum pl. magna mercede parat, cuius impudentia contra ius, & iniurias omnis munitus foret. Ac C. Memmius aduocata concione; quamquam regi infesta plebes erat, & pars in vincula duci iubebat, pars, ni socios sceleris aperiret, more maiorũ de hoste supplicium sumi; dignitati magis, quàm iræ consulens, sedare motus, & animos eorum mollire; postremo confirmare, fidem publicam per sese inuiolatam fore. Post, vbi silentium cœpit, producto Iugurtha, verba facit: Romæ, Numidiæque facinora eius memorat, scelera in patrem, fatresque ostendit: quibus iuuantibus, quibusque ministris ea egerit, quamquam intelligat populus R. tamen velle manifesta magis ex illo habere: si verum aperiat, in fide, & clementia populi R. magnam spem illi sitam: sin reticeat, non socios saluti fore, sed se, suasque spes corrupturum. Dein, vbi Memmius dicendi finem fecit, & Iugurtha respondere iussus est, C. Bæbius tribunus pl. quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere iubet: ac, tametsi multitudo, 88
quæ in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum clamore, vultu, sæpe impetu, atque aliis omnibus, quæ ira fieri amat; vicit tamen impudentia. Ita populus, huiusmodi habitus, ex concione discedit: Iugurthæ Bestiæque, & ceteris, quos illa quæstio exagitabat, animi augescunt. Erat ea tempestate Romæ Numida quidam, nomine Massiua, Gulussæ filius, Masinissæ nepos: qui, quia in dissensione regum, Iugurthæ aduersus fuerat, dedita Cirta, & Atherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissæ sit, Iugurtham ob scelera inuidia cum metu vrgeat, regnum Numidiæ ab senatu petat. Auidus consilii belli gerundi, moueri, quàm senescere, omnia malebat. Ipsi prouincia Numidia, Minucio Macedonia euenerat. Quæ, postquàm Massiua agitare cœpit: neque Iugurthæ in amicis satis præsidii est; quod eorum alium conscientia, alium mala fama, & timor impediebat: Bomilcari proxumo, ac maxumè fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massiuæ paret, ac maxumè occultè: sin id parùm procedat, quouis modo Numidam interficiat. Bomilcar

matur-

maturè regis mandata exsequitur: & per homines talis negotii artifices, itinera, egressúsque eius, postremò loca atque tempora cuncta explorat: dein, vbi res postulabat, insidias tendit. Igitur vnus ex eo numero, qui ad eædem parati erant, paullò inconsultiùs Massiuam aggreditur, illum obtruncat: sed ipse deprehensus, multis hortantibus, & in primis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus magis ex equo bonóque, quàm ex 89
iure gentium Bomilcar, comes eius, qui Romam fide publica venerat. At Iugurtha, manifestus tanti sceleris, non priùs omisit contra verum niti, quàm animaduortit, super gratiam, atque pecuniam suam, inuidiam facti esse. Igitur quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno magis, quàm vadibus consulens, clàm in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis metus inuaderet parendi sibi si de illo supplicium sumtum foret. Et ipse paucis diebus eodem protectus est, iussus à senatu Italiæ decedere. Sed postquàm Roma egressus est, feritur sæpè tacitus eò respiciens, postremò dixisse, Vrbem venalem, & maturè perituram, si emtorem inuenerit. Interim Albinus, renouato bello, commeatum, stipendium, aliáque, quæ militibus vsui forent, maturat in Africam portare; ac statim ipse profectus, vti ante comitia, quod tempus haud longè aberat, armis, aut deditione, aut quouis modo bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia, & alias, deinde alias moræ causas facere: polliceri deditionem, ac dein le metum simulare: instanti cedere, & paullò post, ne sui diffiderent, instare; ita belli modò, modò pacis mora consulem ludificare. Ac fuêre, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existumarent, neque ex tanta properantia tam facilè tractum bellum socordia magis, quàm dolo crederent. Sed postquàm, dilapso tempore, commitiorum dies aduentabant; Albinus, Aulo fratre in castris proprætore relicto, Romam decessit. Ea tempestate Romæ seditionibus tribunicijs atrociter resp. agitabatur. P. Lucullus, & L. Annius, tribuni pleb. resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur: quæ dissensio totius anni comitia impediebat. Ea mora in spem adductus Aulus, quem proprætorem in castris relictum suprà diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitus ab rege pecuniæ capiundæ, milites mense Ianuario ex hibernis in expeditionem euocat; magnisque itineribus hieme aspera peruenit ad oppidum Suthul, vbi 90

regis thesauri erant. Quod quamquam, & scruitia temporis, & opportunitate loci, neque capi, neque obsideri poterat: (nam circum murum situm in prærupti montis extremo planicies limosa hiemantibus aquis paludem fecerat) tamen, aut simulandi gratia, quò regi formidinem adderet; aut cupidine cæcus, ob thesauros opidi potiundi, vineas agere, aggerem iacere; aliaque, quæ incepto vsui forent, properare. At Iugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, subdolus eius augere amentiam: missitare supplicantis legatos: ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca, & tramites exercitum ductare. Denique Aulum spe pactionis perpulit, vti relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur: ita delicta occultiora fuere. Interea per homines callidos diu, noctuque exercitum tentabat: centuriones, duceſque turmarum partim, vti transfugerent, corrumpere; alii, signo dato, locum vti deserterent. Quæ postquam ex sententia instruxit: intempesta nocte de improviso multitudine Numidarum Auli castra circumuenit. Milites Romani, perculsi tumultu insolito, arma capere alii: alii se abdere: pars territos confirmare: trepidare: omnibus locis vis magna hostium: cælum nocte, atque nubibus obscuratum: periculum anceps: postremo, fugere, an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors vna Ligurum, cum duabus turmis Thracum, & paucis gregariis militibus, transiere ad regem: & centurio primi pili tertiæ legionis per munitionē, quā, vti defenderet, acceperat, locum hostibus introcundi dedit: eaque Numidæ cuncti irrupere. Nostri fœda fuga, plerique abiectis armis, proximum collem occupauere, nox, atque præda castrorū, hostes quò minùs victoria vterentur, remorata sunt. Dein Iugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: tametsi ipsum cum exercitu fame, ferroque clausum, tenet, tamen se memorem rerum humanarum, si secum fœdus faceret, incolumis omnis sub iugum missurum; præterea, vti diebus decem Numidia decederet. Quæ grauia quamquam, & flagitia plena erant: tamen quia mortis metu mutabantur, sicuti regi iubuerat, pax conuenit. Sed vbi ea Roma comperta sunt; metus atque mœror ciuitatem inuasere; pars dolere pro gloria imperii; pars insolita rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes infesti, ac maximè, qui bello sæpè præclari fuerant, quòd armatus dedecore potiùs, quàm manu, salutem quæsiuerit.

Ob

Ob ea consul Albinus, ex delicto fratris inuidiam, ac deinde periculum timens, senatum de fœdere consulebat: & tamen interim exercitui supplementum scribere: ab sociis & nomine Latino auxilia accersere; denique omnibus modis festinare. Senatus ita, vti par fuerat, decernit, suo atque populi iniussu nullum potuisse fœdus fieri. Consul impeditus à tribunis pl. ne quas parauerat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur. Nam omnis exercitus, vti conuenerat, Numidia deductus in prouincia hiemabat. Postquam eo venit; quàquum persequi Iugurtham, & mederi fraternæ inuidiæ animo ardebat; cognitis multitibus, quos præter fugam, soluto imperio, licentia, atque lasciuia corruperat, ex copia rerum statuit, sibi nihil agendum, Interea Romæ C. Mamilius Limetanus Tr. pl. rogationē ad populum promulgat, vti quererētur in eos, quorum consilio Iugurtha senati decreta neglexisset; quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias accepissent; qui elephantos, quique perfugas tradidissent; item, qui de pace, aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium inuidia pericula metuentes, quoniam apertè resistere non poterant, quin illa, et alia talia placere sibi faterentur, occultè per amicos, ac maximè per homines nominis Latini, & socios Italicos impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu est, quantum intenta fuerit, quantáque vi rogationem iusserit, decreuerit, voluerit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reip. tanta lubido in partibus erat. Igitur, ceteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiæ fuisse suprà memoraumus, inter lætitiam plebis, & suorum fugam, trepida etiam tum ciuitate, cum ex Mamiliana rogatione tres quæsitores rogarentur, effecerat, vti ipse in eo numero crearetur. Sed, quæstione exercita asperè, violenterq; ex rumore, & lubidine plebis, vt sæpè nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat. Ceterùm mos partium popularium, & senatus factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis ante annis Romæ ortus est, otio atque abundantia earum rerum, quæ prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam, populus, & senatus R. placidè modestéque inter se remp. tractabant: neque gloriæ, neque dominationis certamen inter ciues erat: metus hostilis in bonis artibus ciuitatem retinebat. Sed vbi formido illa mentibus discessit; scilicet ea, quæ secundæ res amant, lasciuia,

93

Lasciuia, atque superbia incessere. Ita, quod in aduersis rebus optauerant, otium posquam adepti sunt, asperius, acerbiúsque
* in superbiam &c. fuit, namque cœpêre nobilitas dignitatem, * populus libertatem in lubidinem vertere: sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partes abstracta sunt, resp. quæ media fuerat, dilacerata.
93 Cæterùm nobilitas factione magis pollebat; plebis vis soluta, atque in multitudinem dispersa, minùs poterat. Paucorum arbitrio belli, domíque agitabatur: penes eosdem ærarium, prouinciæ, magistratus, gloriæ, triumphíque erant: populus militia, atque inopia vrgebatur; prædas bellicas imperatores cum paucis diripiebant. Interea parentes, aut parui liberi militum, vti quisque potentiori cognitus erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia auaritia sine modo modestiáque inuadere, polluere, & vastare omnia; nihil pensi, neque sancti habere, quoad semetipsa præcipitauit. Nam vbi primum ex nobilitate reperti sunt, qui veram gloriam iniustæ potentiæ anteponerent: moueri ciuitas, & dissentio ciuilis, quasi permixtio terræ, oriri cœpit. Nam postquàm Tiberius, & C. Gracchus, quorum maiores Punico, atque aliis bellis multum reip. addiderant, vindicare plebem in libertatem, & paucorum scelera patefacere cœperè: nobilitas noxia, atque eo perculsa, modò per socios, & nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis à plebe dimouerat, Gracchorum actionibus obuiam iere: & primò Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium Tribun. pl. alterum, alterum Triumuirum coloniis deducendis, cum M. Fuluio Flacco ferro necauerat. Et sanè Gracchis, cupidine victoriæ haud satis animus moderatus fuit. Sed bono vinci satius est, quàm malo more iniuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua
* mortale. vsa, * mortalis multos ferro aut fuga exstinxit; plúsque in reliquum sibi timoris, quàm potentiæ, addidit: quæ res plerumque magnas ciuitates pessum dedit: dum alteri alteros vincere quouis modo, & victos acerbiùs vlcisci volunt. Sed de studiis partium, & omnibus ciuitatis moribus si singillatim, aut pro magnitudine parem differere; tempus, quàm res, maturius deferet: quamobrem ad inceptum redeo. Post Auli fœdus, exercitusque nostri fugam fœdam, Metellius, & Silanus consules designati, prouincias inter se partiuerant: Metellóque Numida euenerat, acri viro, & quamquam aduerso populi
94 partibus, fama tamen æquabili, & inuiolata. Is vbi primum

mum magistratum ingressus est ; alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites scribere, præsidia undique accersere : arma, tela, equos, & cætera instrumenta militiæ parare, ad hoc commeatum affatim, denique omnia, quæ in bello vario, & rerum multarum egenti, vsui esse solent. Ceterùm ad ea patranda senatus auctoritate, socii, nomènque Latinum, & reges vltrò auxilia mittendo, postremò omnis ciuitas summo studio adnitebatur. Itaque ex sententia omnibus rebus paratis, compositisque, in Numidiam proficiscitur, magna spe ciuium, cùm propter * artis bonas, tum maxumè quòd aduersum diuitijs inuictum animum gerebat ; & auaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostræ opes contusæ, hostiúmque auctæ erant. Sed, vbi in Africam venit, exercitus ei traditur à Sp. Albino proconsule, iners, imbellis, neque periculi, neque laboris patiens, lingua, quàm manu promtior, prædator ex sociis, & ipse præda hostium, sine imperio, & modestia habitus. Ita imperatori nouo plus ex malis moribus solicitudinis, quam ex copia militum auxilii, aut bonæ spei, accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam & æstiuorum tempus commitiorum mora imminuerat ; &, exspectatione euentus, ciuium animos intentos putabat ; non priùs bellum attingere, quàm maiorum disciplina milites laborare coegisset. Nam Albinus, Auli fratris, exercitúsque clade perculsus, postquàm decreuerat non egredi prouincia, quantum temporis * æstiuorum in imperio fuit, plerumque milites in stativis castris habebat ; nisi cùm odos, aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliæ ducebantur ; vti cuique lubebat, ab signis aberat. Lixæ permisti cum militibus diu, noctuq; vagabantur : & palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris, & mancipiorum prædas * certantes agere : eáque mutare cum mercatoribus vino aduecticio, & aliis talibus : præterea, frumentum publicè datum vendere, panem in dies mercari : postremò, quæcunque dici, aut fingi queunt ignauiæ, luxuriæque probra, in illo exercitu cuncta fuêre, & alia amplius. Sed in ea difficultate Metellũ non minùs, quàm in rebus hostilibus, magnum, & sapientem virum fuisse comperior : tanta temperantia inter ambitionem, & sanctimoniam moderatum : namque edicto primo adimenta ignauiæ sustulisse, ne quisquam in castris panem, aut quem alium cibum coctum venderet :

* artes.

* æstiuorũ comitiorum.

* certatim.

ne

ne lixæ, exercitum sequerentur: ne miles gregarius in castris, neue in agmine ieruum, aut iumentum haberet: ceteris arte modum * stratuisse: præterea, transuorsis itineribus quotidie castra mouere: iuxta ac si hostes adessent, vallo, atque fossa munire: vigilias creb[illegible]onere, & eas ipse cum legatis circuire: item in agmine i[illegible]is modò, modò in postremis, sæpè in medio adesse, ne quisquam ordine egrederetur: vti, cum signis frequentes incederent, miles cibum, & arma portaret. Ita prohibendo à delictis magis, quàm vindicando, exercitum breui confirmauit. Intereà Iugurtha vbi, quæ Metellus agebat, ex nunciis accepit; simul de innocentia eius certior Romæ factus, diffidere suis rebus, ac tum demùm veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodò ipsi, liberísque vitam peterent, alia omnia dederent populo R. Sed Metello iam anteà experimentis cognitum erat, genus Numidarum infidum, ingenio mobili, nouarum rerum auidum esse. Itaque legatos alium ab alio diuersos aggreditur: ac paullatim tentante, postquàm * opportunos sibi cognouit, multa pollicendo persuadet, vti Iugurtham maxumè viuum, sin id parum procedat, necatum sibi traderent: ceterùm palàm, quæ ex voluntate forent, regi nunciari iubet. Dein ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numidiam procedit: vbi, contra belli faciem, tuguria plena hominum; pecora, cultorésque in agris erant: ex oppidis, & mapalibus, præfecti regis obuiam procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremò omnia, quæ imperarentur, facere. Neque Metellus iccircò minùs, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, latè explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, & insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum & sagittariorum delecta manu apud primos erat: in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat: in vtrúque latus equites auxiliarios tribunis legionum, & præfectis cohortium dispertiuerat: vt cum his permixti velites, quocumq; accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Iugurtha tantus dolus, tantáque peritia locorum, & militiæ erat, vt, absens an præsens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in certo haberetur. Erat haud longè ab eo itinere, quò Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vacca, forum rerum venalium totius regni maxumè celebratum; vbi & incolere,

* statuisse.

96

* omnes. oport.

colere, & mercari consueuerant Italici generis multi mortales. * Huc consul, simul tentandi gratia, &, si paterentur opportunitates loci, præsidium imposuit: præterea imperauit frumentum, & alia, quæ bello vsui forent, comportare: ratus id, quod res monebat, frequentiam negotiatorum, & commeatum iuuiturum exercitum, & iam paratis rebus munimento fore. Inter hæc negotia Iugurtha impensiùs modò legatos supplices mittere, pacem orare. Præter suam, liberorúmque vitam, omnia Metello dedere. Quos item, vti priores, consul illectos ad proditionem domum mittebat: regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque polliceri, & inter eas moras promissa legatorum exspectare. Iugurtha vbi Metelli dicta cum factis compositi, ac suis se artibus tentari animaduertit; quippe cui verbis pax nunciabatur, ceterùm re bellum asperrimum erat, vrbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi populariũm tentati; coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur, explorato hostium itinere, in spem victoriæ adductus, ex opportunitate loci, quàm maximas potest, copias omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli anteuenit. Erat in ea parte Numidiæ, quam Atherbal in * diuisione possederat, flumen oriens à meridie nomine Muthul: à quo aberat mons fermè millia passuum xx. tractu pari, vastus ab natura, & humano cultu: sed ex eo medio quasi collis oriebatur in immensum pertingens, vestitus oleastro, ac myrtetis, aliisque generibus arborum, quæ humo arida, atque arenosa gignuntur. Media autem planicies deserta, penuria aquæ, præter flumini propinqua loca. Ea consita arbustis, pecore atque cultoribus frequentabatur. Igitur in eo colle, quem transuorso itinere porrectum docuimus, Iugurtha extenuata suorum acie consedit: elephantis, & parti copiarum pedestrium Bomilcarem præfecit; eúmque edocet, quæ ageret. Ipse propior montem cum omni equitatu, & peditibus delectis suos collocat: deinde singulas turmas, & manipulos * circuiens monet, atq; obtestatur, vti memores pristinæ virtutis, & victoriæ, sese, regnúmque suum ab Romanorum auaritia defendant: cum his certamen fore, quos anteà victos sub iugum miserint: ducem illis, non animum, mutatum: quæ ab imperatore decuerint, omnia suis prouisa: locum superiorem, vti prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus manum, consererent: proinde parati, intentíque essent, signo da-

* huic. 97

* diuisione orbis.

* circumiens 98

to,

to, Romanos inuadere: illum diem aut omnes labores, & victorias confimaturum, aut maxumarum ærumnarum initium fore. Ad hoc viritim, vti quemque ob militare facinus pecunia, aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui, & eum ipsum aliis ostentare, postremò, pro cuiusque ingenio pollicendo, minitando, obtestando, alium alio modo excitare: cum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu conspicatur. Primò dubius, quid nam insolita facies ostenderet, (nam inter virgulta equi, Numidæque consederant, neque planè occultati humilitate arborum, & tamen incerti quidnam esset, cum natura loci, tum dolo ipsi, atque signa militaria, obsurati) dein, breui cognitis insidiis, paullisper agmen * constitit. Ibi commutatis ordinibus, in dextro latere, quod proximum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit: inter manipulos funditores, & sagittarios dispertit: equitatum omnem in cornibus locat; ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transuorsis principiis in planum deducit. Sed, vbi Numidas quietos, neque colle degredi animaduertit, veritus ex anni tempore, & inopia aquæ, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus, & parte equitum præmisit ad flumen, vti locum castris antè caperet, existumans hostes crebrò impetu, & transuorsis prœliis iter suum remoraturos, &, quoniam armis diffiderent, lassitudinem & sitim militum tentaturos. Dein ipse pro re, atque loco sicuti monte descenderat, paullatim procedere: Marium post principia habere: ipse cum sinistræ alæ equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. At Iugurtha, vbi extremum agmen Metelli primos suos prætergressum videt, præsidio quasi duûm millium peditum montem occupat, qua Metellus descenderat: ne fortè cedentibus aduersariis receptui, ac post munimento foret: dein, repentè signo dato, hostis inuadit, Numidæ alii postremos cædere: pars à sinistra, ac dextera tentare. Infensi adesse, atque instare; omnibus locis Romanorum ordines conturbare. Quorũ etiam qui firmioribus animis obuii hostibus fuerant, ludificati incerto prælio ipsi modo eminùs sauciabantur, neque contrà feriundi aut conserendi manum copia erat. Antè tamen dicti ab Iugurtha equites, vbicumque Romanorum turma insequi cœperat, non confertim, neque in vnum sese recipiebant, sed alius alio quàm maximè diuorsi. Ita numero priores, si à persequendo hostes deter-

* constituit

99

rere

tere nequiuerant, diſiectos ab tergo, aut lateribus circumuenierant: ſin opportunior fugæ collis, quàm campi fuerant; eo verò conſueti Numidarum equi faciè inter virgulta euadere; noſtros aſpetitas, & inſolentia loci retinebat. Cæterùm facies totius negotii varia, incerta, fœda, atque miſerabilis. Diſperſi à ſuis, pars cedere, alii inſequi: neque ſigna, neque ordines obſeruare: vbi quemque periculum ceperat, ibi reſiſtere, ac propulſare: arma, tela, equi, viri, hoſtes, cives permixti: nihil conſilio, neque imperio agi: fors omnia regere. Itaque multum diei proceſſerat, cùm etiam euentus incerto erat. Denique, omnibus labore, & æſtu languidis, Metellus, vbi videt Numidas manùs inſtare, paullatim milites in vnum conducit: ordines 100
reſtituit, & cohortes legionarias quatuor aduorſum pedites hoſtium collocat. Eorum magna pars ſuperioribus locis feſſa conſiderat. Simul orare, hortari milites, ne deficerent, neu paterentur hoſtes * fugientis vincere: neque caſtra eſſe, neque * fugientes.
illis munimentum vllum, quo cedentes tenderent; in armis omnia ſita. Sed nec Iugurtha quidem interea quietus erat; circuire, hortari, renouare prœlium, & ipſe cum delectis tentare omnia: ſubuenire ſuis, hoſtibus inſtare, quos firmos cognouerat, eminùs pugnãdo retinere. Eo modo duo imperatores ſummi vîri, inter ſe certabant: ipſi pares, cæterùm opibus
*diſparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus aduorſus: * diſpares.
Iugurthæ alia omnia, præter milites, opportuna. Denique Romani, vbi intelligunt neque ſibi profugium eſſe, neque ab hoſte copiam pugnandi fieri; & iam die veſper erat, aduorſo colle, ſicuti præceptum fuerat, euadunt. Amiſſo loco Numidæ fuſi, fugatique, pauci interiere: pleroſque velocitas, & regio hoſtibus ignara, tuta ſunt. Interea Bomilcar, quem elephantis, & parti copiarum pedeſtrium præfectum ab Iugurtha ſuprà diximus, vbi eum Rutilius prætergreſſus eſt, paullatim ſuos in æquum locum deduxit: ac, dum legatus ad flumen, quo præmiſſus erat, feſtinans pergit, quietus, vti res poſtulabat, aciem exornat: neque remittit, quid vbique hoſtis ageret, explorare. Poſtquàm Rutilium conſediſſe iam, & animo vacuum accepit, ſimulque ex Iugurthæ prœlio clamorem augeri, veritus ne legatus cognita re, laboratutibus ſuis auxilio foret, aciem, quam denſa virtuti militum arte ſtatuerat, quo hoſtium itineri efficeret, laxiùs porrigit; eoque modo ad Rutilii caſtra procedit. Romani ex improuiſo pulueris vim magnam

ani-

animaduertunt. Nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primò rati humum aridam vento agitari: post, vbi æquabilem manere, &, sicuti acies mouebatur, magis magisque appropinquare vident; cognita re properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Dein, vbi propiùs ventum est, vtrimque magno clamore concurritur. Numidiæ tantummodò remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquàm eos impeditos ramis arborum, atque ita dissectos circumuenire vident, fugam faciunt; ac plerique, abiectis armis, collis, aut noctis, quæ iam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quatuor capti, reliqui omnes numero quadraginta interfecti. At Romani quamquam itinere, atque opere castrorum, & prœlio festi, lætique erant; tamen, quòd Metellus ampliùs opinione morabatur, instructi, intentíque obuiam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi patiebatur. Ac primò obscura nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu, veluti hostes aduentarent, alteri apud alteros formidinem simul, & tumultum facere: & pænè imprudentia admissum facinus miserabile, ni vtrimque præmissi equites rem explorauissent. Igitur pro metu gaudium exortum. Milites alius alium læti appellant, acta edocent, atque audiunt: sua quisque fortia facta ad cœlum fert. Quippe res humanæ ita sese habent: in victoria vel ignauis gloriari licet: aduorsæ res etiam bonos detrectant. Metellus in iisdem castris quatriduo moratus, saucios cum cura reficit, meritos in prœliis more militiæ donat, vniuersos in concione laudat, atque agit gratias: hortatur, ad cætera quæ leuia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum, reliquos labores pro præda fore. Tamen interim transfugas, & alios opportunos, Iugurtha vbi gentium, aut quid agitaret, cùm paucis ne esset, an exercitum haberet, vt sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa, & natura munita receperat: ibíque cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebetem, infirmúmque, agri ac pecoris magis, quàm belli, cultorem. Id ea gratia euenisse, quod præter equites regios nemo omnium * Numida ex fuga regem sequitur: quo cuiusque animus fert, eò discedunt: neque id flagitium militiæ ducitur. Ita se mores habent. Igitur Metellus, vbi videt etiam tum regis animum ferocem esse; bellum renouari, quod nisi ex illius lubidine geri non posset; præterea iniquum certamen

101

102

Numidarũ

sibi

sibi cum hostibus; minore detrimento illos vinci, quàm suos vincere: statuit non præliis, neque acie, sed alio more bellum gerundum. Itaque in loca Numidiæ opulentissima pergit: agros vastat: multa castella, & oppida, temerè munita, aut sine præsidio, capit, incenditque: puberes interficit: iubet alia omnia militum prædam esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides: frumentum, & alia, quæ vsui forent, affatim præbita: vbicumque res postulabat, præsidium impositum. Quæ negotia multo magis, quàm prœlium malè pugnatum ab suis, regem terrebant. Quippe cuius spes omnis in fuga sita erat, sequi cogebatur; & qui sua loca defendere nequiuerat, in alienis bellum gerere. Tamen ex inopia, quod optimum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in isdem locis operiri iubet: ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur: nocturnis, & auiis itineribus ignoratus, Romanos *palantis repentè aggreditur. Eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur: nemo omnium intactus profugit: & Numidæ, priùs quàm ex castris subuenirentur, sicuti iussi erant, in proxumos * collis discedunt. Interim Romæ gaudium ingens ortum cognitis Metelli rebus: vt sèque, & exercitum more maiorum gereret; in aduorso loco victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Iugurtham, magnificum ex Auli socordia, spem salutis in solitudine, aut fuga coëgisset habere. Itaque senatus, ob ea feliciter acta, diis immortalibus supplicia decernere: ciuitas trepida antèà, solicita de belli euentu, læta agere: de Metello fama præclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti: omnibus modis festinare: cauere tamen, necubi hosti opportunus fieret: meminisse post gloriam inuidiam sequi. Ita, quò clarior, eò magis anxius erat: neque post insidias Iugurthæ effuso exercitu prædari. Vbi *fumento, aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu præsidium agitabant: exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis, quàm præda, ager vastabatur. Duobus locis haud longè inter se castra faciebant. Vbi vi opus erat, cuncti aderant: ceterùm, quò fuga, atque formido latiùs crescret, dimorsi agebant. Eo tempore Iugurtha per *collis sequi: tempus, aut locum pugnæ quærere: qua venturum hostem audierat, pabulum, & aquarum *fontis, quorum pænuria erat, corrumpere: modò se Metello, interdum Mario ostendere: postremos in agmine tentare, ac statim in colles regredi: rursus

*palantes.

*colles. 103

*fumento.

*colles.

*fontem.

aliis,

aliis, post aliis minitari: neque prœlium facere, neque otium pati, tantummodò hostem ab incœpto retinere. Romanus imperator vbi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri; vrbem magnam, & in ea parte, quâ sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit oppugnare; ratus id, quod negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique prœlium fore. At ille, quæ parabantur, à perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum anteuenit. Oppidanos hortatur, mœnia defendant, additis auxiliò perfugis: quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibat, firmissumum
204 erat. Præterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu affore. Ita compositis rebus in loca quàm maximè occulta discedit; ac paullò post cognoscit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccâ missum. Quod oppidũ primũ omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eò cum delectis equitibus noctu pergit, & iam egredientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magna voce Siccenses hortatur, vti cohortes ab tergo circumueniant: fortunam illis præclari facinoris casum dare: si id fecerint, posteà sese in regno, illos in libertate sine metu ætatem acturos. Ac ni Marius signa inferre, atque euadere oppido properauisset, profectò cuncti, aut magna pars Siccensium, fidem mutauissent. Tanta mobilitate sese Numidæ gerunt. Sed milites Iugurthini paullisper ab rege sustentati, posiquam maiore vi hostes vrgent, paucis amissis profugi discedunt. Marius ad Zamam peruenit. Id oppidum in campo situm, magis opere, quàm natura munitum erat, nullius idoneæ rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore, atq; loco paratis rebus cuncta mœnia exercitu circumuenit: legatis imperat, vbi quisque curaret. Dein, signo dato, vndique simul clamor ingens oritur. Neque ea res Numidas terret, infensi, intentíque sine tumultu manent: prœlium incipitur. Romani pro ingenio quisque, pars eminus glande, aut lapidibus pugnare: euadere alii, alii succedere, ac murum modò suffodere, modò scalis aggredi; cupere prœlium manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa voluere, sudes, pila, præterea picem, sulphure & tæda mixtam ardenti mittere. Sed ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muniuerat. Nam plerosque iacula, tormentis, aut manu emissa, vulnerabant; parique periculo, sed
205 fama impari, boni, atque ignaui erant. Dum apud Zamam sic certatur,

certatur, Iugurtha ex improuiſo caſtra hoſtium cum magna manu inuadit, remiſſis, qui in præſidio erant, & omnia magis, quàm prœlium, exſpectantibus, portam * irrumpit. At noſtri, repentino metu perculſi, ſibi quiſque pro moribus conſu'unt: alii fugere, alii arma capere: magna pars vulnerati, aut occiſi. Cæterùm ex omni multitudine non ampliùs quadraginta memores nominis Romani, grege facto locum capere paullo, quàm alii, editiorem: neque inde maxuma vi depelli quiuerunt: ſed tela eminùs miſſa remittere, pauci in pluribus minus fruſtrati: ſin Numidæ propiùs acceſſiſſent, ibi verò virtutem oſtendere, & eos maxuma vi cædere, fundere, atque fugare. Interim Metellus, cùm acerrumè rem gereret, clamorem, & tumultum hoſtilem à tergo accepit: dein, conuerſo equo, animaduortit fugam a Iſe vorſum fieri. Quæ res indicabat * populares eſſe. Igitur equitatem omnem ad caſtra properè miſit, ie ſtatim C. Marium cum cohortibus ſociorum; eúmque lacrimans per amicitiam, perq; remp. obſecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neue hoſtes inultos abire ſinat. Ille breui mandata efficit. At Iugurtha munimento caſtrorum impeditus, cùm alii ſuper vallum præcipitarentur, alii in anguſtiis ipſi ſibi properantes officerent, multis amiſſis in locum munita ſeſe recepit. Metellus, infecto negotio, poſtquàm nox aderat, in caſtra cum exercitu reuortitur. Igitur poſtero die, priùs quàm ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis aduentus erat, pro caſtris agitare iubet: portas, & proxuma loca tribunis diſpertit: dein ipſe pergit ad oppidum, atque, vti ſuperiore die, munim aggreditur. Interim Iugurtha ex occulto repentè noſtros inuadit. Qui in proxumo locati fuerant, paullùſper territi, perturbantur: reliqui citò ſubueniunt. Neque diutiùs Numidæ reſiſtere quiuiſſent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congreſſu * facerent: quibus illi freti; non vti equeſtri prœlio ſolet, ſequi, dein cedere, ſed aduerſis equis concurrere, implicare, ac perturbare aciem: ita, expeditis peditibus ſuis, hoſtes pene victos dare. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur, vbi quiſque legatus, aut tribunus curabat, ea acerrumè niti, neque alius in alio magis, quàm in ſeſe, ſpem habere: pariterq; oppidani agere, oppugnare, aut parare omnibus locis: auiditàs alteri alteros ſuaciare, quàm ſemet ipſos tegere. Clamor permixtus, hortatione, lætitia, gemitu; item ſtrepitus armorum

* irrupit.

* populares.

* fecissent.

ad cœlum ferri: tela vtrimque volare. Sed illi, qui mœnia defensabant, vbi hostes paullulum modò pugnam remiserant, intenti prœlium equestre prospectabant. Eos, vti quæque Iugurthæ res erant, lætos modò, modò pauidos animaduertere: ac, sicuti audiri à suis, aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus: huc, & illuc, quasi vitabundi, aut iacientes tela, agitare. Quod vbi Mario cognitum est, (nam is in ea parte curabat) consultò * leuius agere, ac diffidentiam rei simulare: pati Numidas sine tumultu, regis prœlium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repentè magna vi murum aggreditur: & iam scalis * egressi milites propè summa ceperant, cùm oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia præterea tela ingerunt. Nostri primò resistere: deio, vbi vnæ atque alteræ scalæ comminutæ: qui superstiterant afflicti sunt: cæteri quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars confecti vulneribus, abeunt. Deinde vtrimque prœlium nox diremit. Metellus postquam videt frustrà
107 inceptum; neque oppidum capi, neque Iugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco pugnam facere; & iam æstatem exactam esse; ab Zama discedit; & in iis vrbibus, quæ ab se defecerant, satisque munitæ loco, aut mœnibus erant, præsidia imponit. Cæterum exercitum in prouinciam, quæ proxuma est Numidiæ, hiemandi gratia collocat. Neque id tempus ex aliorum more quieti, aut luxuriæ concedit; sed, quoniam armis bellum parùm procedebat, insidias regi per amicos tendere, & eorum perfidia pro armis vti parat. Igitur Bomilcareni, qui Romæ cum Iugurtha fuerat, & inde clàm, vadibus datis, de Massiuæ nece, iudicium fugerat, quod ei per maximam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus aggreditur: ac primò efficit, vti ad se colloquendi gratia occultus veniat: dein, fide data si Iugurtham viuum, aut necatum sibi tradidisset, fore, vt illi senatus impunitatem, & sua omnia concederet, facilè Numidæ persuadet cum ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur. Is, vbi primum opportunum fuit, Iugurthæ anxium, ac miserantem fortunas suas accedit: monet atque lacrumans obtestatur, vti aliquando sibi, liberisque, & genti Numidarum optumè merenti, prouideat: omnibus * mortales. prœliis sese victos, agrum vastatum, multos * mortalis captos, occisos, regni opes comminutas esse: latus sæpe iam & virtutem militum

* leuius.

* adgressi.

militum, & fortunam tentatam: caueat, ne illo cunctante, Numidæ sibi consulant. His, atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata facturum dicerent, ac sine vlla pactione sese, regnúmque suum in illius fidem tradere. Metellus properè cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersiri iubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more maiorum, ex consilii decreto, per legatos Iugurthæ imperat, argenti pondo ducenta millia, * elephantos omnis, equorum, & armorum aliquantum. Quæ postquam sine mora facta sunt, iubet perfugas omneis vinctos adduci. Eorum magna pars, vti iussum erat, adducti: pauci, cùm primum deditio cœpit, ad Regem Bocchum in Mauritaniam abierant. Igitur Iugurtha, vbi armis, virisque & pecunia spoliatus est, cùm ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus cœpit flectere animum suum, & ex mala conscientia digna timere. Denique, multis diebus, per dubitationem consumtis, cum modò tædio rerum aduersarum omnia bello potiora duceret; interdùm ipse secum reputaret, quàm grauis casus in seruitium ex regno foret; multis, magnisque præsidiis nequicquam perditis, de integro bellum sumit. Et Romæ senatus, de prouinciis consultus, Numidiam Metello decreuerat. Per idem tempus Vticæ fortè C. Mario, per hostias diis supplicanti, magna, atque mirabilia portendi haruspex dixerat: proinde, quæ animo agitabat, fretus Diis ageret: fortunam quàm sæpissimè experiretur: cuncta prosperè euentura. At illum iam antea consulatus ingens cupido exagitabat: ad quem capiundum, præter vetustatem familiæ, alia omnia abundè erant, industria, probitas, militiæ magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, libidinis, & diuitiarum victor, tantummodò gloriæ auidus. Sed is natus, & * omnem pueritiam Arpini altus, vbi primùm ætas militiæ patiens fuit, stipendiis faciundis non Græca facundia. Neq; vrbanis munditiis sese exercuit: ita inter arteis bonas integrum ingenium breui adoleuit. Ergo vbi primum tribunatum * à populo petit, plerisq; faciem eius ignorantibus, facilè notus, per omneis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu, alium post alium sibi peperit: semperq; in potestatibus eo modo agitabat, vt ampliore, quàm gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorũ talis vir (nam postea ambitione præceps datus est) cõsulatũ appetere non audebat. Etiã tum alios magistratus ple-

*elephantes omnes.

108

*per omnẽ.

*militarem

109

bes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat, nouus homo tam clarus, neq; tam egregiis factis erat, quin is indignus illo honore, & quasi pollutus haberetur. Igitur, vbi Marius harum rerum dicta eodem intendere videt, quò cupido animi hortabatur; ab Metello petundi gratia missionem rogat: cui quamquam virtus, gloria, atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemptor animus & superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primùm commotus insolita re, mirari eius consilium, & quasi per amicitiam monere, ne tam praua inciperet, neu super fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupienda esse, debere illi res suas satis placere: postremò caueret id petere à populo R. quod ille iure negaretur. Postquàm hæc, atque alia talia dixit, neque animus Marii flectitur; respondit, vbi primùm potuisset per negotia publica, facturum sese, quæ peteret. Ac posteà sæpius eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis maturè illum cum filio suo consulatum petiturum. Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx. quæ res Marium cùm pro honore quem affectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. Ita cupidine, atque ira pessumis consultoribus, grassari: neque facto vllo, neque dicto abstinere, quod modò ambitiosum foret: milites, quibus in hibernis præerat, laxiore imperio, quàm antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Vticæ erat, criminosè simul & magnificè de bello loqui: dimidiâ pars exercitus sibi permitteretur; paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum: ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis, & superbiæ regiæ, imperio nimis gauderet. Quæ omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiaris corruperat: & animo cupienti nihil satis festinatur. Erat præterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Masanabalis filius, Masinissæ nepos, quem Micipsa testamento hæredem secundum scripserat, morbis confectus, & ob eam causam mente paululum imminuta. Cui Metellus petenti more regum, vti sellam iuxta poneret, item postea custodiæ causa turmam equitum Romanorum, vtrumque negauerat: bonorem, quod eorum modo foret, quos populus R. reges appellauisset: præsidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani, satellites Numidæ traderentur. Hunc Marius anxium aggreditur, atque hortatur, vt contumeliarum in imperatorem cum suo auxilio

filio pœnas petat: hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit: illum regem, virum ingentem, Masinissæ nepotem esse: si Iugurtha captus, aut occisus foret, imperium Numidiæ sine mora habiturum: id adeo maturè posse euenire, si ipse consul ad * bellum missus foret. Itaque & illum, & equites Romanos, milites, & negotiatores, alios ipse, plerosq; paciſ spes impellit, vti Romam ad suos necessarios superè in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi à multis mortalibus honestissima suffragatione consulatus petebatur. Simul ea tempestate * plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, nouos extollebat. Ita Mario cuncta procedere. Interim Iugurtha, postquam, omissa deditione, bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum: ciuitates, quæ ab se defecerant, formidine, aut ostentando præmia affectare: communire suos locos: arma, tela, aliáque, quæ spe pacis amiserat, rehere, aut commercari: seruitia Romanorum allicere, & eos ipsos, qui in præsidiis erant, pecunia tentare: prorsus nihil intactum neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vaccenses, quo Metellius initio, Iugurtha pacificante, præsidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antè voluntate alienati, principes ciuitatis inter se coniurant: (nam vulgus, vti plerumque solet, & maximè Numidarum, ingenio mobili, seditiosum, atque discordiosum, erat cupidum nouarum rerum quieti & otio aduorsum) dein, compositis inter se rebus, in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam, lusibus, & lasciuiam magis, quàm formidinem, ostentabat. Sed, vbi tempus fugit, centuriones, tribunósque * militaris, & ipsum præfectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium domos suos inuitant: eos omnes, præter Turpilium, inter epulas obtruncant: posteà milites palantes, inermes, quippe in tali die, ac sine imperio, aggrediuntur. Idem * plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quis acta, consiliúmque ignorantibus tumultus ipse, & res nouæ satis placebant. Romani milites, improuiso metu, incerti ignarique quid potissimum facerent, trepidare, arcem oppidi, vbi signa, & scuta erant, præsidium hostium, portæ antè clausæ fugam prohibebant, ad hoc mulieres, puerique pro tectis ædificiorum saxa, & alia, quæ locus præbebat, certatim mittere. Ita neque cauere anceps malum, neque à fortissimis infirmissimo genere resisti posse: iux-

* id

* plebs.

111

* militares.

* plebs.

ta boni, malique, strenui, & imbecilles multi obtruncari. In ea tanta asperitate, sæuissimis Numidis, & oppido vndique clauso, Turpilius præfectus vnus ex omnibus Italicis profugit intactus: id misericordiane hospitis, an pactione, an casu ita euenerit, parùm comperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra fama potior fuit, improbus intestabilisque videtur. Metellus, postquam de rebus Vaccæ actis comperit, paullisper mœstus è conspectu abit: dein, vbi ira, & ægritudo permixta sunt, cum maximâ cura vltum ire iniurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, & quam plurimos potest Numidas, equites pariter cum occasu solis expeditos educit: & postera die circiter horam tertiam peruenit in quamdam planitiem, locis paullò superioribus circumuentam. Ibi mulites fessos itineris magnitudine, & iam abnuentes omnia, docet oppidum Vaccam non amplius mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem æquo animo pati, dum pro ciuibus suis, viris fortissimis, atque miserrimis, pœnas caperent. Præterea prædam benignè ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo latere, pedites quàm arctissimè ire, & signa occulere iubet. Vaccenses vbi animaduertere ad se vorsum exercitum pergere, primò, vti res erat, Metellum esse rati, portas clausere: dein, vbi neque agros vastari, & eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rursus Iugurtham arbitrati, cum magno gaudio obuiã procedunt. Equites peditésque, repentè signo dato, alii vulgum effusum oppido cædere; alii ad portas festinare; pars turres capere; ira, atque spes prædæ amplius quàm lassitudo, posse. Ita Vaccenses biduum modò ex perfidia lætati: ciuitas magna, & opulens pœnæ cuncta, aut prædæ fuit. Turpilius quem præfectum oppidi vnum ex omnibus profugisse suprà ostendimus, iussus à Metello causam dicere; postquàm sese parùm expurgat, condemnatus, verberatúsque capite pœnas soluit. Nam is ciuis ex Latio erat. Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, & ipse eum suspiciens, nouas res cupere: ad perniciem eius dolum quærere: diu noctúque fatigare animum: denique, omnia tentando, socium sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus clarum, acceptúmque; popularibus suis: qui plerumque leuissùm ab rege exercitum ductare, & omnes res exsequi solitus erat, quæ Iugurthæ fesso, aut maioribus adstricto superauerant: ex quo illi gloria, opes-

que

que inuentæ. Igitur vtriusque consilio dies insidiis statuitur: cetera, vti res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus; quem inter hiberna Romanorum iussus habebat, ne ager * inultis hostibus vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris percussus, ad tempus non venit; metúsque rem impediebat: Bomilcar simul cupidinibus inceptа patrandi, & timore socii anxius, ne omisso vetere consilio, nouum quæreret; litteras ad eum per homines fideleis mittit: in quis mollitiem, socordiámque viri accusari: testari deos, per quos iurauisset: monere, ne præmia Metelli in pestem suam conuerteret; Iugurthæ exitium adesse: cæterùm, sua ne, an Metelli virtute periret, id modò agitari: proinde reputaret cum animo suo, præmia an cruciatum mallet. Sed cùm eæ litteræ allatæ: fortè Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat. Vbi, cognitis Bomilcaris verbis, primò cura, dein, vti ægrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum curator fidus, acceptúsque, & omnium consiliorum nisi nouissimi, particeps. Qui postquam allatas litteras audiuit, ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introit: dormiente illo, epistolam, super caput in puluino temerè positam, sumit, ac perlegit; dein, properè, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, postpaullò experrectus, vbi neque epistolam reperit, & rem omnem, vti acta erat, ex perfugis cognouit; primò iudicem persequi conatus; postquàm id frustrà fuit, Iugurtham placandi gratia, accedit: quæ ipse parauisset, perfidia clientis sui facere præuentum: lacrumans obtestatur per amicitiam, pérque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet. Ad eà rex aliter, atque animo gerebat, placidè respondit. Bomilcare, aliisque multis, quos socios insidiarum cognouerat, interfectis, iram oppressérat, ne qua ex eo negotio ledtio oriretur. Neque post id locorum Iugurthæ dies, aut nox vlla quieta fuit: neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori satis credere: cuius, hostisque iuxta metuere: circumspectare omnia, & omni strepitu pauescere: alio, atque alio loco sæpe contra decus regium noctu requiescere: interdum somno excitus arreptis armis tumultum facere: ita formidine, quasi vecordia exagitari. Igitur Metellus, vbi de casu Bomilcaris, & indicio patefacto ex perfugis cognouit; rursus tanquam ad integrum bellum cuncta parat, festinatque. Marium, fatigantem de profectione,

* multis.

114

one, simul & inuitum, & offensum, sibi parùm idoneum ratus, domum dimittit. Et Romæ plebes, litteris quæ de Metello aut Mario missæ erant, cognitis, volentia de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quæ antea decori fuerat, inuidiæ esse: at illi alteri generis humilitas fauorem addiderat: cæterùm in vtroque magis studia partium, quàm bona, aut mala sua moderata. Præterea seditiosi magistratus vulgum exagitare, Metellum omnibus conciombus capitis arcessere, Marii virtutem in maius celebrare. Denique plebes sic accensa, vti opifices, agrestesq; omnes, quorum res, fidésq; in manibus sitæ erant, relictis operibus frequentarent Marium, & sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita perculsa nobilitate, post multas tempestates nouo homini consulatus mandatur: & postea populus à Tr. pl. Manlio Mantino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit. Sed senatus paullò ante Metello Numidiam decreuerat, ea res frustrà fuit.

Eodem tempore Iugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse nece cauerat, cæteri formidine *, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant; cùm neque bellum geri sine administris posset, & nouorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertúsque agitabatur: neque illi res, neque consilium, aut quisquam hominum satis placebat. Itinera, præfectósque in dies mutare; modò aduorsum hostes, interdum in solitudines pergere: sæpe in fuga, at post paullò in armis spem habere: dubitare, virtuti populi Romani an fidei minùs crederet. Ita quocunque intenderat, res aduorsæ erant. Sed inter eas moras repentè se Metellus cum exercitu ostendit. Numidæ ab Iugurtha pro tempore parati, instructíque sunt; dein prœlium incipitur. Qua in parte rex pugnæ affuit, ibi aliquandiu certatum: cæteri omnes eius milites primo congressu pulsi, fugatique: Romani signorum, & armorum, & aliquanto numero hostium * potiti. Nam fermè Numidas in omnibus prœliis magis pedes, quàm arma tuta sunt. Ea fuga Iugurtha impensiùs modò rebus suis diffidens, cum perfugis, & parte equitatus in solitudines. Dein Thalam peruenit, in oppidum magnum, & opulentum: vbi plerique thesauri, filiorúmque eius multus puentiæ cultus erat. Quæ postquam Metello comperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque proximum, in spatio millium quinquaginta, loca arida, atque vasta esse cognouerat, tamen ipse patrandi belli,

fi eius

si eius oppidi potitus foret, * omnis asperitates superuadere, ac naturam * etiam vincere aggreditur. Igitur omnia iumenta sarcinis leuari iubet, nisi frumento dierum x. cæterùm vtris modò, & alia atque idonea portari. Præterea conquirit ex agris quàm plurimùm potest domiti pecoris: eóque imponit vasa cuiusque modi, sed pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitimis imperat, qui se post regis fugam Metello dediderant, quamplurimum quisque aquæ portaret: diem locúmque, vbi præstò forent prædicit. Ipse ex flumine, quàm proximam aquã oppido esse suprà diximus, iumenta onerat. Eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Dein vbi ad id loci ventum, quo Numidis præceperat; & castra posita, munitáque sunt, tanta repentè cœlo missa vis aquæ dicitur, vt ea modò exercitui satis supérque foret, præterea commeatus spe amplior; quia Numidæ, sicuti plerique in noua deditione, officia intenderant. Cæterùm milites religione pluuia magis vsi: eaque res multùm animis eorum addidit. Nam rati sese diis immortalibus curæ esse, dein postera die, contra opinionem Iugurthæ, ad Thalam perueniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare: idem nostri facere. Sed rex nihil iam Metello infectum credens, quippe qui omnia arma, tela, loca, tempora, denique naturam ipsam, cæteris imperitantem, industria vicerat, cum liberis, & magna parte pecuniæ ex oppido noctu profugit; neque postea in vllo loco amplùs vna die, aut vna nocte moratus; simulabat sese negotii gratia properare; cæterùm proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium & ex opportunitate capi. At Metellus vbi oppidanos prœlio intentos, simul oppidum & operibus, & loco munitum videt, vallo fossáque mœnia circumuenit. Dein iubet locis ex copia maxumè idoneis vineas agere: supérque eas aggerem iacere, & super aggerem impositis turribus opus & administros tutari. Contra hæc oppidani festinare, parare, prorsus ab vtrisque nihil reliquũ fieri. Denique Romani, multò antè labore prœliisque fatigati, post dies quadraginta, quàm eò ventum erat, oppido modo potiti: præda omnis à perfugis corrupta. Hi postquam murum arietibus feriri, résque suas afflictas vident, aurum, argentúmque, & alia, quæ prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi vino, & epulis onerati, illáque, & domum, & semet igni corrum-

* omnes.
* loci.

116

117

corrumpunt: & quas victi ab hostibus pœnas metuerant, eas ipsi volentes pependere. Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes vti præsidium, præfectúmque eo mitteret: Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, nouis rebus studere: aduorsum quem neque imperia magistratuum, neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam Leptitani iam inde à principio belli Iugurthini ad Bestiam consulem, & posteà Romam miserant, amicitiam, societatémque rogatum. Dein, vbi ea impetrata fuere, semper boni, fidelésq; mansêre; et cuncta à Bestia, Albino, Metellóq; imperata naui fecerant: itaq; ab imperatore facilè, quæ petebant, adepti. Emissæ eo cohortes Ligurum quatuor, & C. Annius præfectus. Id oppidũ ab Sidoniis conditum est, quos accepimus profugos ob discordias * ciuilis, nauibus in eos locos venisse; ceterũ sitũ inter duas Syrtes: quibus nomen ex re inditum. Nã duo sunt sinus propè in extrema Africa, impares magnitudine, pari natura: quorũ proxima terræ præalta sunt; cetera, vti fors tulit, alta; alia in tempestate vadosa. Nã vbi mare magnum esse, & sæuire ventis cœpit, limũ, arenámque, & saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorũ cum ventis simul mutatur: Syrtes ab tractu nominatæ. Eius ciuitatis lingua modò conuersa connubio Numidarũ. Legum, cultúsq; pleraque Sidonica: quæ eo faciliùs retinebant, quod procul ab imperio regis ætatem agebant. Inter illos, & frequentẽ Numidiã multi vastique loci erant. Sed, quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur, egregium, atque memorabile facinus duorum Carthaginiensium memorare. Eam rem nos locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleræque Africæ imperitabant, Cyrenenses quoque magni, atq; opulenti fuere. Ager in medio arenosus, vna specie: neque flumen, neque mons erat, qui finis eorum discerneret, quæ res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Postquàm vtrimque legiones, item classes sæpe fusæ, fugatæque, & alteri alteros aliquantum attriuerant; veriti ne mox victos, victorésque defessos alius aggrederetur, per inducias sponsionem faciunt, vti certo die legati domo proficiscerentur: quo in loco inter se obuii fuissent, is communis vtriusq; populi finis haberetur. Igitur duo fratres Carthagine missi, quibus nomẽ Philænis erat, maturauere iter pergere: Cyrenenses tardiùs iere. Id socordiane, an casu acciderit, parùm

* ciuiles.

118

cog-

cognoui. Ceterùm solet in locis illis tempestas haud secus, atq; in mari, * retinere. Nam, vbi per loca æqualia, & nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitauit, ea magna vi agitata, ora, oculósq; implere *; ita prospectu impedito, morari iter. Postquàm Cyrenenses aliquanto posteriores se esse vident, & ob rem corruptam domi pœnas metuunt; criminari Carthaginienses ante tempus domo digressos; conturbare rem; denique omnia malle, quàm victi abire. Sed cum Pœni aliam cõditionem, tantummodo æquam, peterent; * Græci optionem Carthaginiensium faciunt; vti vel illi, quos finis populo suo peterẽt, ibi viui obruerentur; vel eadem conditione sese, quem in locum vellent, processuros. Philæni, conditione probata, séque, vitámque suam reipub. condonauere: ita viui obruti. Carthaginienses in eo loco Philænis fratribus aras consecrauere: aliiq; illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo. IVGVRTHA postquàm, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat; per magnas solitudines cum paucis profectus, peruenit ad Gætulos, genus hominum ferum, incultumque, & eo tempore ignarũ nominis Romani. Eorum multitudinem in vnum cogit: ac paullatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium obseruare, item alia militaria facere. Prætereà, regis Bocchi proxumos magnis muneribus, & maioribus promissis ad studium sui perducit: quîs adiutoribus regem aggressus, impellit, vti aduersum Romanos bellum suscipiat. Id ea gratia facilius, proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam misit, fœdus, & amicitiam petitum. Quam rem opportunissimam incœpto belli pauci impediuerant, cæci auaritia, quis omnia honesta, atque inhonesta vendere mos erat. Etiam antea Iugurthæ filia * Bocchi nupserat: verùm ea necessitudo apud Numidas, Maurósque leuis ducitur: quod singuli pro opibus, quisque quam plurimas vxores, denas alii, alii plures habeant; sed reges eo ampliùs. Ita animus multitudine distrahitur: nulla pro socia obtinet: pariter omnes viles sunt. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conuenit: ibi, fide data, & accepta, Iugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos iniustos, profunda auaritia, communes omnium hostes esse: eandem illos caussam belli cum Boccho habere, quã secum, & cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quîs omnia regna aduorsa sint: tum sese, paullo ante Carthaginienses, item regem Persen, post, vti quisque opulentissimus videatur,

* viatores.
* solet.
* Cyrenẽses
119
* Boccho.
120

atur, ita Romanis hostem fore. His, atque aliis talibus dictis, ad Cirtam oppidum iter constituunt: quod ibi Q. Metellus prædam, captiuósque, & impedimenta locauerat. Ita Iugurtha
* dein. ratus, aut, capta vrbe, operæ pretium fore; aut, si * Romanus auxilio suis veniſſet, prælio sese certaturos, nam callidus id modò festinabat, Bocchi pacem imminuere; ne, moras agitando, aliud, quàm bellum, mallet. Imperator postquàm de regum societate cognouit, non temerè, neque vti sæpè iam victo Iugurtha consueuerat, omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterũ, haud procul ab Cirtæ castris munitis, reges opperitur; melius esse ratus, cognitis Mauris, quoniam is nouus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per litteras fit certior; Mario prouinciam Numidiam datam. Nam consulem factum ante acceperat. Quibus rebus supra bonum atq; honestum perculsus; neque lacrumas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus, nimis molliter ægritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant: alii bonum ingenium contumelia accensum esse: multi, quòd iam parta victoria ex manibus eriperetur: nobis satis cognitum, illũ magis honore Marii, quàm iniuria sua excruciatum; neque tam anxiè laturum fuisse, si ademta prouincia alii, quàm Mario, traderetur. Igitur eo dolore impeditus, & quia stultitiæ videbatur, alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatum, ne sine causſa hostis populo R. fieret: habere eum magnam copiam societatis, amicitiæque coniungendæ, quæ potior bello esset; quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facilè, cæterum acerrumè definere: non in eiusdem potestate initium eius, & finem esse: incipere cuiuis etiam ignauo licere; deponi, cùm
131 victores velint; proinde sibi, regnóq; suo consuleret; neu florentes res suas cum Iugurthæ perditis misceret. Ad ea rex satis placidè verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthæ fortunarum misereri: si eadem illi copia fieret, omnia conuentura. Rursus imperator, contra postulata Bocchi, nuncios mittit. Ille probare partim, alia abnuere; eo modo, sæpe ab vtroque missis, remissisque nunciis, tempus procedere, & ex Metelli voluntate bellum intactum trahi. At Marius, vt suprà diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei prouinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum verò multus atq; ferox instare: singulos modò, modò vniuersos lædere:

dere: dictitare, sese consulatum ex victis illis spolia cepisse: alia præterea magnifica pro se, & illis dolentia: interim, quæ bello opus erant, prima habere, postulare legionibus supplementū: auxilia à populis, & regibus, sociisque accersire; præterea ex Latio fortissumum quemque, pleroſq; militia, paucos fama cognitos accire, & ambiundo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quamquam aduorsus erat, de vllo negotio negare audebat: cæterùm supplementum etiam lætius decreuerat: quia neque plebei militia volenti putabatur, & Marius aut belli vsum, aut studia vulgi amissurus. Sed cæres frustrà sperata, tanta lubido cum Mario eundi plerosque inuaserat. Sese quisque præda locupletem fore, victorem domū rediturum, alia huiusce modi animis trahebant: & eos non paullum oratione sua Marius arrexerat. Nam postquàm, omnibus, quæ postulauerat, decretis, milites scribere vult, hortandi causſa, simul & nobilitatem, vti consueuerat, exagitandi concionem populi aduocauit: deinde hoc modo disseruit. Scio ego, Quirites, plerosque non isdem artibus imperium à vobis petere, &, postquam adepti sunt, gerere: primò industrios, supplices, modicos esse, dein per ignauiam, & superbiam, ætatem agere. Sed mihi contrà videtur; nam quò pluris est resp. quàm consulatus, aut prætura, eò maiore cura illā administrari, quàm hæc peti debere: neque me fallit, quantum cum maxumo beneficio vestro negotii sustineam. Bellum parare, simul & ærario parcere; cogere ad militiam eos, quos nolis offendere; domi, forisque omnia curare, & ea agere inter inuidos, * occursantis, factiosos; opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum facta fortia, cognatorum & affinium opes, multæ clientelæ, omnia hæc præsidio assunt: mihi spes omnes in memet sitæ; quas necesse est & virtute, & innocentia tutari: nam alia infirma sunt. Et illud intelligo, Quirites, omnium ora in me cōuersa esse; æquos, bonósque fauere: quippe benefacta mea reip. procedunt: nobilitatem locum inuadendi quærere. Quo mihi acriùs adnitendum est, vti neque vos capiamini, & illi frustrà sint. Ità ad hoc ætatis à pueritia fui, vt omnes labores, pericula consueta habeam. Quæ antè vestra beneficia gratuitò faciebam, ea vti, accepta mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulauere: mihi, qui omnem ætatem in optumis artibus egi, benefacere

* occursantes.

112

* vsus. re iam ex consuetudine in naturam * vertit. Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis: quam rem nobilitas ægerrumè tulit. Quæso, reputate cum animis vestris, num id mutari melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiæ, ac multarum imaginum, & nullius stipendii, scilicet vti in tanta re ignarus omnium trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii sui. Ita plerumque euenit, vti quem vos imperare iussistis, is sibi imperatorem alium quærat. At ego scio, Quirites, * qui, postquam consules facti sunt, acta maiorum, & Græcorum militaria præcepta legere cœperint, homines præposteri. Nam * gerere, quàm fieri, tempore posterius, re, atq; vsu prius est. Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominē nouum. Quæ illi audire, & legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi. Quæ illi litteris, ea ego militando didici. Nunc vos existumate, facta, an dicta pluris sint. Contemnunt nouitatem meam, ego illorum ignauiam. Mihi fortuna, illis probra obiectantur. Quāquam ego naturam vnam, & communem omnium existumo, sed fortissimum quemque gentiosissimum esse. Ac si iam ex patribus Albini, aut Bestiæ quæri posset, me ne, an illos ex se gigni maluerint: quid responsuros creditis, nisi, ese liberos quàm optumos voluisse. Quod si iure despiciunt me; faciunt idem maioribus suis, quibus, vti mihi, ex virtute nobilitas cœpit. Inuident honori meo, ergo inuideant labori, innocentiæ, periculis etiam meis; quanquam per hæc illum cepi. Verùm homines corrupti superbia, ita ætatem agunt, quasi honores vestros contemnant: ita * hos petunt, quasi honeste auxerint. Ne illi falsi sunt, qui diuersissimas res pariter * expectant, ignauiæ voluptatem, & præmia virtutis. Atque etiam cùm apud vos, aut in senatu verba facunt, pleraque oratione maiores suos extollunt, eorum fortia facta memorando clariores ese putant: quod contra est. Nam quanto vita illorum præclarior, tanto horum socordia flagitiosior. Et profectò ita se res habet. Maioris gloria posteris lumen est, neque bona, neque mala eorum in occulto patitur. Huiusce rei ego inopiam patior, Quirites. Verùm id quod multò præclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi arrogant, id mihi ex mea non concedunt: scilicet quia imagines non habeo, & quia mihi noua nobilitas est: quam certe peperisse melius est, quàm accepta, cor-

123 * quia. * legere. * hoc. * expetant. 124

corrupisse. Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere velint, abundè illis facundam & compositam orationem fore. Sed in maximo vestro beneficio, cum omnibus locis me, vósq; maledictis lacerent, non placuit reticere: ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem, *ex animi sententia*, nulla oratio lædere potest. Quippe vera, necesse est bene prædicet: faciam vita, moréq; mei superant. Sed quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem, & maximum negotium imposuistis: etiam atque etiam reputate, num id pœnitendum sit. Non possum, fidei caussa, imagines, neque triumphos, aut consulatus maiorum meorum ostentare: at, si res posstuler, hastas, vexillum, phaleras, alia dona militaria, præterea cicatrices aduorso corpore. Hæ sunt meæ imagines, hæc nobilitas, non hæreditate relicta, vt illa illis, sed quæ ego plurimis meis laboribus, & periculis quæsiui. Non sunt composita verba mea: parùm id facio: ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio opus est, vt turpia facta oratione tegant. Neque litteras Græcas didici. Parùm placebat eas discere, quippe quæ ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa multo optuma reip. doctus sum, hosteis ferire, præsidia agitare, nihil metuere, nisi turpem famam; hiemem, & æstatem iuxta pati, humi requiescere; eodem tempore inopiam, & laborem tolerare. His ego præceptis milites hortabor: neque illos arte colam, * me opulenter; neque gloriam meam laborem illorem faciam. Hoc est vtile, hoc ciuile imperium. Namque, cum tute per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, hoc est, dominum, non imperatorem esse. Hæc, atque talia maiores vestri faciundo, séque, réq; publicam celebrauêre. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum æmulos contemnit: & omneis honores, non ex merito, sed quasi debitos, à vobis repetit. Cæterùm homines superbissumi procul errant. Maiores eorum omnia, quæ licebat, illis reliquêre, diuitias, imagines, memoriam sui præclaram: virtutem non reliquêre; neque poterant: ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me, & incultis moribus aiunt; quia parùm scitè conuiuium exorno, neque histrionem vllum, neque pluris pretii coquum, quàm villicum, habeo. Quæ mihi lubet confiteri, Quirites. Nam & ex parente meo, & ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem conuenire, omnibusque bonis oportere plus gloriæ, quàm diuitiarũ esse; arma, non sup-

* *nec opulentiam.*

115

* illos. suppellectilem, decori esse. Quin ergo, quod iuuat*, quod carum æstumant, id semper faciant, ament, potent: vbi adolescentiam habuêre, ibi senectutem agant, in conuiuiis, dediti ventri, & turpissumæ parti corporis: sudorem, puluerem, & alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis iucundiora sunt. Verùm non ita est. Nam, vbi se flagitiis dedecorauêre turpissumi viri, bonorum præmia ereptum eunt. Ita iniustissumè luxuria, & ignauia, pessumæ artes, illis, qui coluêre eas, nihil officiunt, reip. innoxiæ cladi sunt. Nunc, quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia poscebant, respondi; pauca de rep. loquar. Primùm omnium de Numidia bonum habete animum, Quirites: nam quæ ad hoc tempus Iugurtham * tuta sunt, omnia remouistis, auaritiam, imperitiam, superbiam. Dein exercitus ibi est locorum sciens, sed mehercule magis strenuus, quàm felix: nam magna pars eius auaritia, aut temeritate ducum attrita est. Quamobrem vos, quibus militaris ætas est, admonitimini mecum, & capessite remp. neque quemquam ex calamitate * aliorum, aut imperatorũ superbia metus ceperit: egomet in agmine, in prœlio consultor idem, & socius periculi vobiscum adero, méque, vósque in omnibus rebus iuxta geram. Et profectò, diis iuuantibus, omnia matura sunt, victoria, præda, laus: quæ si dubia, aut procul essent, tamẽ omneis bonos reip. subuenire decet. Etenim nemo ignauia immortalis factus: neq; quisquam parens liberis, vti æterni forent, optauit; magis, vti boni, honestique vitam exigerent. Plura dicerem Quirites, si timidis virtutem verba adderent: non strenuis abundè dictum puto. Huiuscemodi oratione habita, Marius postquàm plebis animos arrectos videt, properè commeatu, stipendio, armis, aliisque vtilibus naueis onerat: cum his A. Manlium legatum proficisci iubet. Ipse interea milites scribere non more maiorũ, neque ex classibus, sed vt cuiusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant; quod ab eo genere celebratus, auctúsque erat; & homini potentiam quærenti egentissumus quisque opportunissumus; cui neque sua * curæ, quippe quæ nulla sunt, & omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quàm decretum erat, in Africam profectus, paucis diebus Vticam aduehitur. Exercitus ei traditur à P. Rutilio legato. Nam Metellus conspectum Marii fugerat; ne videret ea, quæ audita animus tolerare nequiuerat.

* maiorum. 126

* tuta.

* charæ.

Sed

Sed consul, expletis legionibus, cohortibúsque auxiliariis, in agrum fertilem, & præda onustum proficiscitur. Omnia ibi capta militibus donat: dein castella, & oppida natura & viris parùm munita aggreditur: prœlia multa, ceterùm alia leuia aliis locis facere. Interim noui milites sine metu pugnæ adesse: videre fugientes capi, aut occidi; fortissimum quemque tutissimum: armis libertatem, patriam parentésque, & alia omnia tegi; gloriam, atque diuitias quæri. Sic breui spatio noui veteres que coaluere, & virtus omnium æqualis facta. At reges vbi de aduentu Marii cognouerunt, diuersi in locos difficiles abeunt. Ita Iugurthæ placuerat, speranti, mox effusos hostes inuadi posse; Romanos, sicuti plerosque remoto metu laxiùs, licentiúsque futuros. Metellus interea Romam profectus, contra spem suam lætissimis animis excipitur, plebi, patribúsque, postquàm inuidia decesserat, iuxta carus. Sed Marius impigrè, prudentérque suorum, & hostium res pariter attendere; cognoscere quid boni vtrisque, aut contra esset: explorare itinera regum; consilia, & insidias eorum anteuenire: nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati. Itaque & Gætulos, & Iugurthã, ex sociis nostris prædas agentes, sæpè aggressus in itinere fuerat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quæ postquam gloriosa modo, neque belli patrandi cognouit, statuit vrbeis, quæ viris, aut loco pro hostibus, & aduorsum se opportunissumæ erant, singulas circumuenire: ita Iugurtham aut præsidiis nudatum, si ea pateretur, aut prœlio certaturum. Nam Bocchus nuncios sæpe ad eum miserat, velle populi R. amicitiam, ne quid ab se hostile timeret. Id simulauerit ne, quo improuisus grauior accederet, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est. Sed consul, vti statuerat, oppida, castellásque munita adire: partim vi, alia metu, aut præmia ostentando, auertere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed vbi illum procul abesse, & aliis negotiis intentum accepit; maiora, & magis aspera aggredi tempus visum est. Erat inter incolentes solitudines oppidum magnum, atque valens, nomine Capsa: cuius conditor Hercules Libys memorabatur. Eius ciues apud Iugurtham immunes, leui imperio, & ob ea fidelissimi habebantur: muniti aduorsum hostes non mœnibus modò, & armis, atque viris, verùm etiam multo magis lo-

corum asperitate. Nam, præter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquæ, infesta serpentibus : quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior : ad hoc, natura serpentium ipsa perniciosa, siti magis quàm alia re accenditur. Eius potiundi Marium maxuma cupido inuaserat, cùm propter vsum belli, tum quia res aspera videbatur : & Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm, munitúmque : nisi quod apud Thalam non longè à mœnibus aliquot fontes erant, Capsenses vna modò, atque ea intra oppidum iugi aqua, cætera pluuia vtebantur. Id ibique, & in omni Affrica, quæ procul à mare incultiùs agebat, eò facilius tolerabatur, quia Numidæ plerumque lacte, & ferina carne vescebantur, & neque salem neque alia gulæ irritamenta quærebant. Cibus illis aduorsum famem, & sitim, non lubidini, neque luxuriæ erat. Igitur consul omnibus exploratis, credo diis fretus, (nam contra tantas difficultates consilio satis prouidere non poterat : quippe etiam frumenti inopia tentabatur, quod Numidæ pabulo pecoris magis, quàm aruo, student, &, quodcunque natum fuerat, iussu regis in loca munita contulerant : ager autem aridus, & frugum vacuus ea tempestate : nam æstatis extremum erat) tamen pro rei copia satis prouidenter exornat : pecus omne, quod superioribus diebus prædæ fuerat, equitibus auxiliariis augendum attribuit : A. Manlium legatum cum
129 cohortibus expeditis ad oppidum Laris, vbi stipendium & commeatum locauerat, ire iubet : dicitque se prædabundum post pancos dies eodem venturum. Sic incœpto suo occultato, pergit ad flumen Tanaim. Cæterùm in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas æqualiter distribuerat; &, ex coriis vtres vti fierent, curabat : simul & inopiam frumenti leuire, & ignaris omnibus, parare, quæ mox vsui forent. Denique sexto die, cùm ad flumen ventum est, maxuma vis vtrium effecta. Ibi castris leui munimento positis, milites cibum capere, atque, vti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse iubet, omnibus sarcinis abiectis, aqua modo séque, & iumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur : noctémque totam itinere facto consedit. Idem proxuma facit. Dein tertia multò ante lucis aduentum peruenit in locum tumulosum, ab Capsa non amplius duum millium interuallo : ibique, quàm occultissumè potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed, vbi dies cœpit; & Numidæ, nihil hostile metuentes

multi

multi oppido egressi; repentè omnem equitatum, & cum his velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam, & portas obsidere iubet: deinde ipse intentus properè sequi, neq; milites prædari sinere. Quæ postquàm oppidani cognouêre; res trepidæ, metus ingens, malum improuisum, ad hoc pars ciuium extra mœnia in hostium potestate, coegere vti deditionem facerent. Cæterùm oppidum incensum: Numidæ puberes interfecti, alii omnes venumdati: præda militibus diuisa. Id facinus contra ius belli non auaritia, neque scelere consulis admissum; sed quia locus Iugurthæ opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum, ante, neque beneficio, neque metu coercitum. Postquam tantam rem Marius sine vllo suorum incommodo patrauit; magnus & clarus antea, maior, atque clarior haberi cœpit: omnia non bene consulta in virtutem trahebantur. Milites modesto imperio habiti, simul & locupletes, ad cœlum ferre: Numidæ magis, quàm * mortalem, timere: postremò omnes socii, atque hostes credere, illi aut mentem diuinam esse, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, vbi ea res bene euenit, ad alia oppida pergit. Pauca repugnantibus Numidis capit: plura, deserta propter Capsensium miserias, igni corrumpit: luctu atque cæde omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, aliam rem aggreditur, non eadem asperitate, qua Capsensium, cæterùm haud secus difficilem. Namque haud longè à flumine Mulchæ, quod Iugurthæ, Bocchique regnum * distingebat, erat inter cæteram planitiem mons saxeus, mediocri castello, satis patens, in immensum editus, vno perangusto aditu relicto: nam omnis natura, velut opere, atque consulto, præceps. Quem locũ Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit: sed ea res forte, quàm consilio, melius gesta: nam castello virorum, atque armorum satis magna vis, & frumenti, & fons aquæ: aggeribus, turribusque, & aliis machinationibus locus importunus: iter castellanorum angustum admodum, vtrimque præcisum: vineæ cum ingenti periculo frustrà agebantur. Nam cum eæ paullò processerant, igni aut lapidibus corrumpebantur. Milites neque pro opere cõsistere, propter iniquitatem loci; neque inter vineas sine periculo administrare: optumus quisque cadere aut sauciari; cæteris metus augeri. At Marius multis diebus, & laboribus consumptis, anxiùs trahere cum animo suo, omitteret ne incœptum, quoniam

* *vllum.*

* *diuidebat*

frustrà erat, an fortunam opperiretur, qua sæpè prosperè vsus fuerat. Quæ cùm multos dies, noctésque æstuans agitaret,
131 fortè quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquarum egressus, haud procul ab latere castelli, quod aduorsum præliantibus erat, animum aduortit inter saxa repentes cochleas: quarum cùm vnam, atque alteram, dein plures peteret, studio legendi paullatim propè ad summum montis egressus est. Vbi postquàm solitudinem intellexit; more
* difficilia faciendi. humani ingenii, cupido * ignara visundi animum vortit. Et fortè in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paullulùm modò prona, dein inflexa, atq; aucta in altitudinem, quò cuncta gignentiũ natura fert: cuius ramis modò, modò eminentibus saxis nisus Ligus, castelli planitiem perscribit; quòd cuncti Numidæ intenti præliantibus aderant, exploratis omnibus, quæ mox vsui fore ducebat, eodem regreditur, non temerè, vti ascenderat, sed tentans omnia, & circumspiciens. Itaque Marium properè adit: acta edocet: hortatur, ab ea parte, qua ipse descenderat, castellum tentet: pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure promissa eius cognitum ex præsentibus misit: quorum, vti cuiusque ingenium erat, ita rem difficilem, aut facilem renuntiauêre. Consulis animus tamen paullulum arrectus. Itaque ex copia tubicinum, & cor-
* millium. nicinum, quinque * numero quàm velocissimos delegit. & cum his, præsidio qui forent, quattuor centuriones: omnesque Liguri parere iubet: & ei negotio proxumum diem constituit. Sed vbi ex præcepto tempus visum; paratis, compositisque omnibus, ad locum pergit. Cæterùm illi qui centuriis præerant, prædocti ab duce, arma, ornatúmque mutauerunt, capite, atque pedibus nudis, vti prospectus, nisúsque per saxa faciliùs foret: super terga gladii, & scuta; verùm ea Numidica ex coriis, ponderis gratia; simul & offensa quo leuius streperent. Igitur prægrediens Ligus, saxa, & si quæ vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus alleuati milites faciliùs adscenderent: interdum timidos insolentia itineris leuare manu: vbi
132 paullò asperior adscensus erat, singulos præ se inermos mittere: dein ipse cum illorum armis sequi: quæ dubia nisui videbantur, potissimus tentare: ac sæpiùs eadem adscendens, ac descendens, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu, multúmque fatigati, tandem in castellum perueniunt, desertum ab ea parte: quod omnes, sicuti aliis diebus, aduorsum

hostes

hostes aderant. Marius, vbi ex nunciis, quæ Ligus egerat, cognouit; quamquam tota die intentos prælio Numidas habuerat, tum verò cohortatus milites, & ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere, & simul hostem tormentis, sagittarisque, & funditoribus eminùs terrere. At Numidæ, sæpè antea vincis Romanorum subuersis, item locensis, non castelli mœnibus sese tutabantur; sed pro muro dies, noctésq; agitare; maledicere Romanis; ac Mario vecordiâ obiectare; militibus nostris Iugurthæ seruitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim, Romanis omnibus, hostibusq; prælio intentis, magna vi vtrimque, pro gloria atq; imperio his, illis pro salute certantibus, repètè à tergo signa canere: ac primò mulieres, & pueri, qui visu processerant, fugere: deinde, vti quisque muro proximus erat, postremò cuncti armati, inermesq;: quod vbi accidit, eo acriùs Romani instare, fundere, ac plerosq; tantummodo lauciare, deinsuper occisorũ corpora vadere, auidi gloriæ certantes murum petere; neq; quemquã omnium præda morari. Sic forte correcta Marii temeritas, gloriã ex culpa inuenit. Ceterũ, dum ea res geritur, L. Sulla quæstor cum magno equitatu in castra venit. Quod vti ex Latio, & à sociis cogeret *, Romæ relictus erat. Sed quoniã nos tanti viri res admonuit; idoneũ visum est, de natura, cultuq; eius paucis dicere. Neque enim alio loco de Sullæ rebus dicturissimus: & L. Sisenna optumè, & diligentissimè omnium, qui eas res dixêre, persecutus *, parùm mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciæ nobilis fuit, familia prope iam extincta maiorum ignauia, litteris Græcis, atque Latinis iuxta, atque doctissimè eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriæ cupidior: otio luxurioso esse; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quòd de vxore potuit honestius consuli: facundus, callidus, & amicitia facilis: ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis, multarum rerum, ac maximè pecuniæ largitor: atque illi, felicissimo omnium ante ciuilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit; multique dubitauêre, fortior, an felicior esset. Nam, posteà quæ fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat disserere. Igitur Sulla, vti suprà dictum est, postquàm in Africam, atque in castra Marii cum equitatu, venit, ruris anteà, & ignarus belli, sollertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benignè appellare: multis rogantibus, aliis per se ipse dare, beneficia inuitus acce-

* exercitum 133

* historiam

pere; sed ea properantius, quàm æs mutuum, reddere, ipse ab nullo repetere: magis ad laborare, vti illi quam plurimi deberent: ioca atque seria cum humillimis agere: in operibus, in agmine, atque ad vigilias multus adesse: neque interim, quòd ambitio prava solet, consulis, aut cuiusquam boni famam lædere: tantummodò neque consilio, neque manu priorem alium pati: pleroſque anteuenire. Quibus rebus, & artibus breui Mario, militibúsque cariſſimus factus. At Iugurtha poſtquàm oppidum Captam, aliósque locos munitos, & ſibi vtiles, ſimul & magnam pecuniam amiſerat; ad Bocchum nuncios mittit, quam primùm in Numidiam copias adduceret; præli faciundi tempus adeſſe. Quem vbi cunctari accepit, dubium belli, atque pacis rationes trahere: rurſus, vti antea, proxumos eius donis corrumpit. Ipſique Mauro pollicetur Numidiæ tertiam partem, ſi aut Romani Africa expulſi, aut, integris ſuis finibus, bellum compoſitum foret. Eo præmio illectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham accedit. Ita, amborum exercitu coniuncto, Marium iam in hiberna proficiſcentem, vix decima parte die reliqua inuadunt; rati noctem, quæ iam aderat, victis ſibi munimento fore, &, ſi viciſſent, nullo impedimento; quia locorum ſcientes erant; contra Romanis vtrumque caſum in tenebris difficiliorem fore. Igitur ſimul conſul ex multis de hoſtium aduentu cognouit: & ipſi hoſtes aderant: & priùs quàm exercitus aut inſtrui, aut ſarcinas colligere, denique, antequàm ſignum, aut imperium vllum accipere quiuit, equites Mauri, atque Gætuli, non acie neque vllo more præli, ſed cateruatim, vti quoſque fors conglobauerat, in noſtros incurrunt: qui omnes trepidi improuiſo metu, attamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientes alios ab hoſtibus defendabant: pars equos aſcendere, obuiam hoſtibus ire: pugna latrocinio magis, quàm prælio ſimilis fieri: ſine ſignis, ſine ordinibus, equites pedites permixti; cædere alios, alios obtruncare: multos contra aduorſos acerrimè pugnantes ab tergo circumuenire: neque virtus, neque arma ſatis tegere; quòd hoſtes numero plures, & vndique circumfuſi erant. Deniq; Romani veteres, nouique, & ob ea ſcientes belli, ſi quos locus, aut caſus coniunxerat, orbes facere: atque ita ab omnibus partibus ſimul tecti, & inſtructi hoſtium vim ſuſtentabat. Neque in eo tàmque aſpero negotio Marius territus, aut magis, quàm antea, demiſſo animo fuit; ſed cum turma ſua, quam

ex fortissumis magis, quàm familiarissumis parauerat, vagari 135
passim; ac modò laborantibus suis succurrere, modò hostis,
vbi confertissumi obstiterant, inuadere manu: consulere militi-
bus,* quoniam imperitare conturbatis omnibus non poterat. *quantum.
Iamque dies consumtus erat, cùm tamen barbari nihil remit-
tere; atque, vti reges præceperant, noctem pro se rati acriùs in-
stare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit: atque, vti
suis receptui locus esset, colleis duos propinquos inter se occu-
pat. Quorum in vno, castris parùm amplo, fons aquæ magnus
erat: alter vsui opportunus, quia magna parte editus, & præ-
ceps, pauca munimenta egebat. Ceterùm apud aquam cum
equitibus noctem agitare iubet. Ipse milites dispersos paulla-
tim, neque minùs hostibus conturbatis, in vnum contrahit:
dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita regis loci diffi-
cultate coacti, prœlio deterrentur; neque tamen suos longiùs
abire sinunt; sed, vtroque colle multitudine circundato, effusi
consedêre. Dein, crebris ignibus factis, plerumque noctis bar-
bari more suo lætari, exsultare, strepere vocibus: & ipsi duces
feroces, quod non fugere, ac pro victoribus* agere. Sed ea *sese.
cuncta Romanis ex tenebris, & editioribus locis facilia visu,
magnóque hortamento erant. Plurimum vero Marius imperi-
tia hostium confirmatus, quàm maximum silentium haberi iu-
bet: ne signa quidem, vti per vigilias solebant, canere: dein,
vbi lux aduentabat, defessis iam hostibus, ac paullò ante som-
no captis, de improuiso* vectigalis, item cohortium, turma- *vestigabi-
tum, legionum tubicines simul omnes signa canere, milites les,
clamorem tollere, atque portis erumpere. Mauri, atque Gæ-
tuli, ignoto, atque horribili sonitu repentè exciti, neque fu-
gere, neque arma capere, neque omnino facere, aut prouidere
quidquam poterant: ita cunctos strepitu, clamore, nullo sub- 136
ueniente, nostris instantibus tumultu, terrore, formidine, quasi
vecordia ceperat. Denique omnes fusi, fugatique: arma, &
signa militaria pleraque capta: plurésque eo prœlio, quàm om-
nibus superioribus, interempti. Nam somno, & metu insolito
impedita fuga. Dein Marius, vti cœperat, in hiberna proficisci-
tur, quæ propter commeatum in oppidis maritumis agere de-
creuerat: neque tamen victoria socors, aut insolens factus, sed
pariter, atque in conspectu hostium, quadrato agmine ince-
dere. Sulla cum equitatu apud dextimos, in sinistra parte A.
Manlius cum funditoribus, & sagittariis præterea cohortes

Ligu-

Ligurum curabat: primos, & extremos cum expeditis manipulis tribunos locauerat. Perfugæ, regionum scientissimi, hostium iter explorabant. Simul consul, quasi nullo imposito, omnia prouidere: apud omneis adesse, laudare, increpare merentis. Ipse armatus, intentusque item milites cogebat: neq; secus atque iter faceret, castra munire, excubitum in porta cohorteis ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere: præterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circuire, non tam diffidentia futuri, quæ imperauisset, quàm vti militibus exæquatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius illoque aliisq; temporibus Iugurthini belli, pudore magis, quàm malo, exercitum coercebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant: quòd à pueritia consuetam duritiam, & alia quæ exteri miseriasvocant, voluptati habuisset. Nisi tamen resp. pariter, ac sæuissimo imperio, bene atque decore gesta. Igitur quarto denique die haud longè ab oppido Cirta simul vndique speculatores citi sese ostendunt, quare hostis adesse intelligitur. Sed quia diuorsi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant; consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, aduorsum omnia paratus ibidem opperitur. Igitur Iugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor parteis distribuerat, ratus ex omnibus æquè aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primùm hostes attigerant, cohortatus suos, turmatim, & quàm maximè confertis equis, ipseq; aliique Mauros inuadunt: cæteri in loco manentes, ab iaculis eminùs emissis corpora tegere, & si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites prœliantur, Bocchus cum peditibus, quos Velox filius eius adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem inuadunt. Tum Marius apud primos agebat, quòd ibi Iugurtha cum plurimis erat. Dein Numida, cognito Bocchi aduentu, clam cum paucis ad peditis conuortit: ibi Latinè (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat, nostros frustrà pugnare: paullò ante Marium sua manu interfectum; simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigrè occiso pedite nostro, eruentauerat. Quod vbi milites accepêre, magis atrocitate rei, quàm fide nuncii, terrentur: simúlque barbari animos tollere, & in perculsos Romanos acriùs incedere. Iámque paullum à fuga aberant, cum Sulla, profligatis iis, quos aduorsum erat,

ierat, rediens ab latere Mauros incurrit. Bocchus ſtatim auertitur. At Iugurtha, dum ſuſtentare ſuos, & propè iam adeptam victoriam retinere cupit, circumuentus ab equitibus dextra ſiniſtra, omnibus occiſis, ſolus inter tela hoſtium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, accurrit auxilio ſuis, quos pelli iam acceperat. Denique hoſtes iam vndique fuſi. Tum ſpectaculùm horribile in campis patentibus; 138
ſequi, fugere; occidi, capi; equi, atque viri afflicti: ac multi, vulneribus acceptis, neque fugere poſſe, neque quietem pati; niti modò, ac ſtatim concidere: poſtremò omnia, qua viſus erat, conſtrata telis, armis, cadaueribus, & inter ea humus infecta ſanguine. Poſtea loci conſul, haud dubiè iam victor, peruenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo poſt diem quinctum, * quam iterum barbari malè pugnauerant, le- * quum.
gati à Boccho veniunt: qui regis verbis à Mario petiuêre, duos quàm fidiſſimos ad eum mitteret; velle de ſuo, & de populi R. commodo, cum iis diſſerere. Ille ſtatim L. Sullam, & A. Manlium ire iubet. Qui quamquam acciti ibant; tamen placuit verba apud regem facere; ingenium aut animum vti flecterent, aut cupidum pacis vehementiùs accenderent. Itaque Sulla cuius facundiæ, non ætati, à Manlio conceſſum, pauca verba huiuſcemodi locutus.

REX Bocche, magna lætitia nobis eſt, cum te talem virum dii monuêre, vti aliquando pacem, quàm bellum, malles; neu te optimum cum peſſumo omnium Iugurtha miſcendo commaculares; ſimul nobis demeres acerbam neceſſitudinem, pariter te errantem, & illum ſceleratiſſimum perſequi. Ad hoc, populo R. iam à principio inopi, melius viſum, amicos, quàm ſeruos, quærere: tutiúſq; rati, volentibus, quàm coactis imperitare. Tibi verò nulla opportunior amicitia noſtra: primùm quòd procul abſumus; in quo offenſæ minumum, gratia par, ac ſi propè adeſſemus: dein, quòd parentes abundè habemus: amicorum neque nobis, neque cuiquam omnium ſatis fuit. Atque hoc vtinam à principio tibi placuiſſet: profectò ex pop. R. ad hoc tempus multò plura bona acceppiſſes, quàm mala perpeſſus eſſes. Sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit; cui ſcilicet placuit & vim & gratiam noſtram experiri: nunc, quando per illam licet, feſtina; atque, vti cœpiſti, perge. Multa, atque opportuna habes, quo facilius errata omnia ſuperes. Poſtremò, hoc in pectus tuum demitte, num- 139
quam

quam populum R. beneficiis victum esse. Nam, bello quid valeat, tute scis. Ad ea Bocchus placidè, & benignè simul pauco pro delicto suo verba facit: se non hostili animo, sed ob regnum tutandum arma cepisse: nam Numidiæ partem, vode Iugurtham expulerit, iure belli suam factam: eam vastari à Mario, pati nequiuisse: præterea, missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia; cæterùm vetera omittere, ac tum si per Ma-
* mittendi. rium liceret, legatos ad senatum missurum. Dein, copia facta*, animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullæ, & Manlii, metuens id, quod parabatur donis corruperat. Marius interea, exercitu in hibernaculis composito, cum expeditis cohortibus, & parte equitatus proficiscitur in loca sola, abscessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis præsidium imposuerat. Tum rursus, seu reputando, quæ ibi duobus præliis euenerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum & fides cognita, & ingenia validissima erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire iubet: agendarum rerum, & quocumque modo belli componendi licentiam ipsis permittit. Illi maturè ad hiberna Romanorũ proficiscuntur. Dein à Gætulis latronibus in itinere circumuenti, spoliatique, pauidi, sine decore ad Sullam profugiunt; quem consul, in expeditionem proficiscens, pro prætore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, vt meriti erant, sed accuratè & liberaliter habuit. Qui re barbari & famam Romanorum auaritiæ falsam, & Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. Nam etiam tum largitio multis ignota erat:
143 munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quæstori mandata Bocchi patefaciunt: simul ab eo petunt, vti fautor, consultórque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, & alia, quæ aut vtilia, aut beneuolentia esse credebant, oratione extollunt: dein, Sulla omnia pollicito, docti quo modo apud Marium, item apud senatũ verba facerent, circiter dies XL. ibidẽ opperiuntur.
* confecto. Marius postquàm * infecto negotio, quo intenderat, Cirtam redit, de aduentu legatorum certior factus, illosque, & Sullam ab Vtica venire iubet, itemque L. Bellienum prætorem Vticæ, præterea omneis vndiq; senatorii ordinis: quibus cum mandata Bocchi cognoscit: in quibus, legatis potestas eundi Romam sit: ab consule interea induciæ postulabantur. Ea Sullæ, & plerisque

plerisque placuêre: pauci ferociùs decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quæ fluxæ, & mobiles semper in aduorsa mutantur. Ceterùm Mauri, impetratis omnibus, tres Romam profecti sunt cum Cn. Octauio Rufone, qui quæstor stipendium in Africam portauerat: duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus cùm cetera, tum maximè benignitatem, & studium Sullæ accepit. Romæque legatis eius, postquàm, erraſſe regem, & Iugurthæ scelere lapsum, deprecati sunt, amicitiam & fœdus petentibus hoc modo respondetur. Senatus & populus R. beneficii, & iniuriæ memor esse solet: ceterùm Boccho, quoniam pœnitet, delicti gratiam facit: fœdus, & amicitia dabuntur, cùm meruerit. Quibus rebus cognitis, Bocchus per litteras à Mario petiuit, vti Sullam ad se mitteret; cuius arbitratu communibus negotiis consuleretur. Is missus cum præsidio equitũ, atque peditum funditorum * Balearium: præterea iêre sagittarii, & cohors Pæligna cum velitaribus armis, itineris properandi causſa: neque his secùs, atque aliis armis aduorsus tela hostium, quod ea leuia sunt, muniti. Sed in itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi, repentè in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit: qui temerè & effusè euntes, Sullæ, aliisque omnibus & numerum amplioſem verò, & hostilem metum efficiebant. Igitur se quisque expedire: arma, atque tela tentare, intendere: timor aliquantus, sed spes ampliior, quippe victoribus, & aduorsum eos, quos sæpè vicerant. Interim equites, exploratum præmissi, rem, vti erat, quietam nunciant. Volux aduenies quæstorem appellat: dicitque se à patre Boccho obuiàm illis simul, & præsidio missum. Deinde eum, & proximum diem sine metu coniuncti eunt. Post vbi castra locata, & diei vesper erat; repentè Maurus, incerto vultu pauens, ad Sullam accurrit; dicitque à speculatoribus cognitum, Iugurtham haud procul abesse; simul, vti noctu clam secũ protegerent, rogat, atque hortatur. Ille animo feroci negat se toties fusum Numidam pertimescere: virtuti suorum satis credere: etiam si certa pestis adesſet, mansurum potiùs, quàm, proditis quos ducebat, turpi fuga incertæ, ac forsitan post paullo morbo interituræ vitæ parceret. Ceterùm ab eodem monitus, vti noctu proficiscerentur, consilium adprobat: ac statim milites cœnatos esse in castris igneisq; quàm creberrimos fieri, dein primâ vigilia silentio egredi iubet. Iámque nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur;

* balearioriũ

141

tabatur; cum equites Mauri nunciant, Iugurtham, circiter duum millium interuallo, ante eos consedisse. Quod postquàm auditum est; tum verò ingens metus nostros inuadit: credere se proditos à Voluce, & insidiis circumuentos: ac fuêre qui dicerent manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum. At Sulla, quamquam eadem existimabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet: suos hortatur, vti fortè animum gererent: sæpe ante paucis strenuis aduorsus multitudinem bene pugnatum: quanto sibi in prœlio minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec decere quemquã qui manus armauerit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maximo metu nudum, & cæcum corpus ad hosteis vortere. Dein Volucem, quoniam hostilia faceret, louem maximum obtestatus, vti sceleris, atq; perfidiæ Bocchi testis adesset, castris abire iubet. Ille lacrumans orare, ne ea crederet: nihil dolo factum, ac magis calliditate Iugurthæ; cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset: ceterùm, quoniam neque ingentem multitudinem haberet; & spes, opésque eius ex patre suo penderent, credere illum nihil palam ausurum, cùm ipse filius testis adesset: quare optumum factum videri, per media eius castra palàm transire; sese, vel præmissis, vel ibidem relictis Mauris, solùm cum Sulla iturum. Ea res, vti in tali negotio, probata: ac statim profecti, quia de improuiso acceserant, dubio, atque hæsitante Iugurtha, incolumes transeunt. Dein paucis diebus, quo ire intenderant, peruentum est. Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomine, multum, & familiariter agebat, præmissus ab Iugurtha, postquàm Sullam accitum audierat, orator, & subdole speculatum Bocchi consilia ierat: præterea Dabar, Massugradæ filius, ex gente Masinissæ, ceterùm materno genere impar, nam * pater eius ex concubina * ortus erat, Mauro ob ingenii multa bona carus, acceptúsque, quem Bocchus fidum esse Romanis multis anteà tempestatibus expertus, illicò ad Sullam nunciatum mittit, paratum sese facere, quæ populus R. vellet: colloquio diem, locum, tempus ipse deligeret. Consulta sese omnia cum illo integra habere: neu Iugurthæ legatum pertimescseret; * quo res communis licentius gereretur, nam ab insidiis eius aliter caueri nequiuisse. Sed ego comperior, Bocchum magis Punica fide, quàm ob ea, quæ prædicabat, simul Romanos, & Numidã spe pacis * attinuisse: multúmque cum animo suo voluere solitum, Iugurthã Romanis, an illi Sullam traderet; lubidinem

342

343

* mater.
* orta.

* accitum esse.

* detinuisse

labidinem aduorsum nos, metum pro nobis suasisse. Igitur Sulla respondit, pauca se coram Aspare locuturum, cetera occultè, nullo, aut quàm paucissimis præsentibus: simul edocet, quæ sibi responderentur. Postquam, sicuti voluerant, congressi; dicit se missum à consule venisse quæsitum ab eo, pacem, an bellum agitaturus foret. Cum rex, vti præceptum fuerat, post diem decimum * redire iubet; ac nihil etiam nunc decreuisse, sed illo die responsurum. Dein ambo in castra sua digressi. Sed vbi plerumq; noctis processit; Sulla à Boccho occultè accersitur: ab vtroq; tantummodò fidi interpretes adhibentur. Præterea Dabar internuncius, sanctus vir, *ex sententia* ambobus iurat: ac statim rex sic incipit. Numquam ego ratus sum fore, vti rex maxumus in hac terra, & omnium, quos noui, opulentissimus, priuato homini gratiam deberem. Et herculè Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis vltrò egomet opem tuli, nullius * indigui: id imminutum, quod cæteri dolere solent, ego lætor. Fuerit mihi pretium, eguisse aliquando tuæ amicitiæ; qua apud animum meum nihil carius habeo. Id adeò experiri licet: arma, viros, pecuniam, postremò quidquid animo lubet, sume, vtere: &, quoad viues, numquam tibi redditam gratiam putaueris: semper apud me integra erit. Denique nihil me sciente frustrà voles. Nam, vti ego existumo, regem armis, quàm munificentia, vinci, minus flagitiosum. Ceterùm de rep. vestra, cuius curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo R. neque feci, neque factum vmquam volui: fineis meos aduorsum armatos armis * tutus sum. Id omitto: quando vobis ita placet. Gerite, vti vultis, cum Iugurtha bellum: ego flumen Muluchá, quod inter me & Micipsam fuit, non * egrediar, neque id intrare Iugurtham sinam. Præterea, si quid méque vobisque dignum petiueris, haud repulsus abibis. Ad ea Sulla pro se breuiter, & modicè; de pace, & de communibus rebus multis disseruit, Denique regi patefecit, quod polliceatur, senatum & populum R. quoniam armis ampliùs valuissent, non in gratia habituros: faciundum aliquid, quod illorum magis, quàm sua, retulisse videretur: id adeò in promptu esse; quoniam copiã Iugurthæ haberet: quẽ si Romanis tradidisset, fore vti illi plurimum deberetur: amicitiam, fœdus, Numidiæ partem, quam nunc peteret, tunc vltrò aduenturam. Rex primùm negitare: cognationem, affinitatem, prætereà fœdus interuenisse; ad hoc metuere, ne fluxa fide vsus popularium animos auerteret: quîs & Iugurtha

* *Sullam.*

* *indigus.*

144

* *tutatus.*

* *transgrediar.*

carus,

carus, & Romani inuisi essent. Denique sæpiùs fatigatus, lenitur, & ex voluntate Sullæ omnia se facturum, promittit. Cæterum ad simulandã pacem, cujus Numida, defessus bello, abidissumus, quæ vtilia visa, constituunt. Ita cõposito dolo, digrediuntur. At rex postero die Asparem, Iugurthæ legatum, appellat: dicitq; sibi per Dabarem ex Sulla cognitum posse conditionibus bellum componi: quamobrem regis sui sententiam exquireret. Ille lætus in castra Iugurthæ proficiscitur. Dein ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octauum redit ad Bocchum; & ei nunciat, Iugurtham cupere omnia, quæ imperarentur, facere; sed Mario parũ fidere: sæpe antea cum imperatoribus Romanis pacem conuentam, frustrà fuisse: ceterum Bocchus, si ambobus consultum & ratam pacem vellet, daret operam, vti vnà ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur, ibiq; sibi Sullam traderet: cum talem virum in potestate habuisset, tum fore, vti iussu S. P. Q. R. fœdus fieret; neque hominem nobilẽ non suæ ignauia, sed ob rempub. in hostium potestate relictum iri. Hæc Maurus secum ipse diu voluens, tandem promisit. Cæterùm dolo, an verè cunctatus, parùm comperimus. Sed plerumq; regiæ voluntates, vt vehementes, sic mobiles, sæpe ipsæ sibi aduersæ. Postea, tempore & loco constituto, in colloquiũ vti de pace veniretur, Bocchus Sullam modò, modò Iugurthæ legatum appellare: benignè habere: idem ambobus polliceri. Illi pariter læti, ac spei bonæ pleni esse. Sed nocte ea quæ proxuma fuit ante diem colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis, ac statim immutata voluntate, remotis ceteris dicitur secum ipse multum agitauisse, vultu, colore, ac motu corporis pariter atque animo varius: quæ scilicet, tacente ipso occulta oris patefecisse tamen postremò Sullam accersi iubet; & ex illius sententia Numidæ insidias tendit. Deinde, vbi dies aduenit; & ei nunciatum est, Iugurtham haud procul abesse; cum paucis amicis, & quæstore nostro, quasi obuius honoris caussa procedit in tumulum facilumum visu insidiantibus eodem. Numida cum plerisque necessariis suis inermis, vti dictum erat, accedit: ac statim signo dato, vndiq; simul ex insidiis inuaditur. Cæteri obtruncati: Iugurtha Sullæ vinctus traditur, & ab eo ad Marium deductus. Per idem tempus aduersum Gallos ab ducibus nostris Q. Scipione, & M. Manlio malè pugnatum. Quo metu Italia omnis contremuerat. Illique, & vsque ad nostram memoriam Romani sic habuêre, alia omnia virtuti suæ prona esse; cũ

145

Gallis

Gallis pro salute, non de gloria certari. Sed postquàm bellum 146
in Numidia confectum, & Iugurtham Romam vinctum adduci nunciatum est; Marius consul absens factus est; & ei decreta prouincia Gallia, isque Kalendis Ianuar. magna gloria consul triumphauit. Ex ea tempestate spes atque opes ciuitatis in illo sitæ erant.

C. SALLVSTII 157
CRISPI
HISTORIARVM
Lib. I.

Res populi R. M. Lepido, Q. Catulo Coss. ac deinde militiæ & domi gestas composui.

Cato Romani generis disertissumus multa paucis absoluit.

Fannius vere.

Nos in tanta doctissumorum copia.

Nobis primæ dissensiones vitio humani ingenii euenere: quod inquies, atque indomitum, semper in certamine libertatis, aut gloriæ, aut dominationis agit.

Nam à primordio vrbis ad bellum Persi Macedonicum.

Res Romana plurimum imperio valuit, Ser. Sulpitio & M. Marcello Coss. omni Gallia cis Rhenum, atque inter mare nostrum, atque Oceanum, nisi quæ à paludibus inuia fuit, perdomita. Optumis autem moribus, & maxuma concordia egit populus R. inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense.

At discordia, & auaritia, atque ambitio, & cetera secundis rebus oriri sueta mala, post Carthaginis excidium maxume aucta

aucta sunt. Nam iniuriæ validiorum, & ob eas discessio plebis
158 à patribus, aliæque dissensiones domi fuere iam inde a principio: neque amplius, quam regibus exactis, dum metus à Tarquinio & bellum graue cum Etruria positum est. æquo & modesto iure agitatum, dein, seruili imperio patres plebem exercere; de vita atque tergo regio more consulere; agro pellere, &, ceteris expertibus, soli in imperio agere. Quibus sæuitiis, & maxume fenoris onere oppressa plebes, cum assiduis bellis tributum simul & militiam toleraret, armata montem sacrum, atque Auentinum insedit. Tumque trib. pl. & alia sibi iura parauit. Discordiarum & certaminis vtrimq; finis fuit secundum bellum Punicum.

Postquam, remoto metu Punico, simultates exercere vacuum fuit.

Ex quo tempore maiorum mores non paullatim, vt antea, sed torrentis modo præcipitati: adeo iuuentus luxu atque auaritia corrupta est, vt merito dicatur, genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiaris, neque alios pati.

Plurimæ turbæ, seditiones, & ad postremum bella ciuilia orta sunt: dum pauci potentes, quorum in gratia plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes affectabant, bonique & mali ciues appellati, non ob merita in remp. omnibus pariter corruptis, sed vti quisque locupletissimus, & iniuria validior, quia præsentia defendebat, pro bono ducebatur.

Igitur venditis proscriptorum bonis, aut dilargitis

159 Id bellum excitabat metus Pompeii victoris Hiempsalem in regnum restituentis.

Maxumeque ferocia regis Mithridatis in tempore bellaturi.

Quin lenones & vinarii lanique. Quorum præterea vulgus in dies vsum habet, precio compositi.

Genus armis ferox, & seruitii insolitum.

Cle-

Clementia & probitas vestra, Quirites, quibus per ceteras genteis maxumi, & clari estis, plurimum timoris mihi faciunt, aduorsus tyrannidem L. Sullæ: ne aut ipsi, nefanda quæ non existumatis, ea parum credendo de aliis circumueniamini: præsertim cum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit; neque se aliter tutum putet, quàm si peior atque *intestabilior metu vestro fuerit, quo captiuis libertatis curam miseria eximat: aut si prouideritis, in tutandis periculis magis, quàm in vlciscendo teneamini. Satellites quidem eius, homines maxumi nominis, non minùs optumis maiorum exemplis, nequeo satis mirari, *dominationis suæ in vos, seruitium suum mercedem dant: & vtrumq; per iniuriam malùt, quàm optumo iure liberè agere: præclara Brutorum, atque Aemiliorum & Lutatiorum proles, geniti ad ea, quæ maiores virtute peperêre, subuertunda. Nam quid à Pyrrho, Hannibale, Philippóque & Antiocho defensum est aliud, quàm libertas & suæ cuique sedes; neu cui, nisi legibus, pareremus? quæ cuncta sæuus iste Romulus, quasi ab externis rapta, tenet, non tot exercituum clade, neque consulis, & aliorum principum, quos fortuna belli consumserat, satiatus; sed tum crudelior, cùm plerosque secundæ res in miserationem ex ira vertunt. Quin solus omnium, post memoriam hominum, supplicia in post futuros composuit: quis priùs iniuria quàm vita certa esset: prauissumque per sceleris immanitatem adhuc tutus furit; dum vos, metu grauioris seruitii, à repetunda libertate terreminì. Agendum atque obuiam eundum est, Quirites; ne spolia vestra penes *illum sint: non prolatandum, neque votis paranda auxilia; nisi fortè speratis, per tædium iam, aut pudorem tyrannidis, esse eum per scelus occupata periculosiùs dimissurum. At ille eò processit, vti nihil glorioſum, nisi tutũ, & omnia retinendæ dominationis honesta existumet. Itaq; illa buies, & otium cũ libertate, quæ multi probi potius, quàm laborem cum honoribus, capessebant, nulla sunt. Hac tempestate seruiundum, aut imperitandum: habendus metus est, aut faciundus, Quirites. Nam, quid vltra? quæ vel humana superant, aut diuina impolluta sunt? populus Romanus paullò ante gentium moderator, exsutus imperio, gloria, iure, *agitandi inops, despectúsque, ne seruilia quidem alimenta reliqua habet. Sociorum, & Latii magna vis, ciuitate pro multis, & egregiis factis, à vobis data, per vnum prohibentur: & plebis innoxiæ patrias sedes occupauêre pauci satellites, mercedem scelerum.

*detestabilior.

*qui.

160

*illos.

*cogitandi

Leges, iudicia, ærarium, prouincias, reges, penes vnum; denique necis ciuium, & vitæ licentia. Simul humanas hostias vidistis, & sepulcra infecta sanguine ciuili. Est ne* viris reliqui aliud, quàm soluere iniuriam, aut mori per virtutem? quoniam quidem vnum omnibus finem natura vel ferro septis statuit: neq; quisquam extremam necessitatem nihil ausus, nisi muliebri ingenio, exspectat. Verum ego seditiosus, vti Sulla ait, qui præmia turbarum queror; & bellum cupiens, quia iura pacis repeto. Scilicet, qua non aliter salui, satisque tuti in imperio eritis, nisi Vettius Picens, scriba Cornelius, aliena bene parata prodegerint: nisi approbaueritis omneis proscriptiones innoxiorum, ob diuitias: cruciatus virorum illustrium; vastam vrbem fuga, & cædibus; bona ciuium miserorum, quasi Cimbricam prædam, venum, aut dono datam. At obiectat mihi possessiones ex bonis proscriptorum. Quod quidem scelerum illius vel maximum est, non me, neq; quemquam omnium satis tutum fuisse, si rectè faceremus. Atq; illa quæ tum formidine mercatus sum, precio soluto, iure, dominis tamen restituto: neq; pati consilium est, vllam ex ciuibus prædam esse. Satis illa fuerint, quæ, rabie cõtracta, tolerauimus, manus conferentes inter se Romanos exercitus, & arma ab externis in nosmet versa. Scelerum & contumeliarum omnium finis sit. Quorum adeò Sullam non pœnitet, vti, & facta in gloria numeret, &, si liceat, auidius fecerit. Neque iam, quid existumetis de illo, sed quantum vos audeatis vereor: ne, alius alium principem exspectantes, ante capiamini, non opibus eius, quæ futiles & corruptæ sunt, sed vestra socordia, quam* captum iri licet, & quam audeat tam videri felicem. Nam præter satellites commaculatos, quis eadem vult; aut quis non omnia mutata, præter victoriam? scilicet milites: quorum sanguine, Tarulæ, Scyrõq; pessumis seruorum, diuitiæ partæ sunt. An, quibus prælatus in magistratibus capiundis Fufidius, ancilla turpis, honorum omnium dehonestamẽtum? Itaque maximam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot vulnera & labores, nihil præter tyrannum quæsitum est. Nisi fortè tribuniciam potestatem euersum profecti sunt per arma, conditam à maioribus suis; vtique iura & iudicia sibimet extorquerent: egregia scilicet mercede, cùm relegati in paludes & siluam, contumeliam atque inuidiam suam, præmia penes paucos intelligerent. Quare igitur tanto agmine atque animis incedit? quia secundæ res mirè sunt vitiis obtentui;

* iuris.

161

* raptum.

162

tentui: quibus labefactatis, quàm formidatus antèà est, tam cõtemnetur: nisi fortè specie concordiæ & pacis, quæ sceleri & patricidio suo nomina indidit: neque aliter populo Romano esse belli finem ait, nisi maneat expulsa agris *plebes, præda ciuilis acerbissima, ius, iudiciumq; omnium rerum penes se, quod populi Romani fuit. Quæ, si vobis pax, & concordia intelliguntur maxima turbamenta reipub. atque exitia; probate: annuite legibus impositis; accipite otium cum seruitio: & tradite exemplum posteris ad populum Romanum suimet sanguinis exde circumueniendum. Mihi, quamquam per hoc summum imperium satis quæsitum erat nomini maiorum dignitati, atque etiam præsidio; tamen non fuit consilium, priuatas opes facere; potiórque visa est periculosa libertas, quieto seruitio. Quæ si probatis, adeste Quirites; & bene iuuantibus diis, M. Aemilium Consulem ducem & auctorem sequimini ad recipiendam libertatem.

* plebs.

Tunc verò & posci. cùm cæteri eiusdem caussæ ducem sensatus rati, maximo gaudio bellum irritare.

Curionem quæsiuit, vti adolescentior, & populi suffragiis integer, ætati concederet Mamerci.

Philippus qui ætate & consilio cæteros anteibat.

Maximè vellem P. C. remp. quietam esse, aut in periculis à promtissimo quoque defendi: denique prauа incepta consultoribus noxæ esse. Sed contrà, seditionibus omnia turbata sunt, & ab iis, quos prohibere magis decebat. Postremo quæ pessimi & stultissimi decreuêre, ea bonis & sapientibus faciunda sunt. Nam bellum, atque arma, quamquam vobis inuisa, tamen, quia Lepido placent, sumenda sunt, nisi fortè cui placent præstare, & bellum pati consilium est. Prõ, dii boni, qui hanc vrbem, omissa cura, adhuc regitis; M. Aemilius omnium flagitiosorum postremus, qui, peior an ignauior sit, deliberari non potest; exercitum opprimundæ libertatis habet, & se è contemto metuendum effecit: vos mussantes, & retractantes verbis, & vatum carminibus, pacem optatis magis quàm defenditis: neq; intelligitis mollitia decretorum, vobis dignitatem, illi metum detrahi. Atque id iure: quoniam ex rapinis consula-

tum, ob seditionē prouinciam cum exercitu adeptus est. Quid ille ob benefacta cepisset, cuius sceleribus tanta præmia tribuistis? At scilicet, ij, qui ad postremum vsque, legatos, pacem, concordiam, & alia huiusce modi decreuerunt, gratiam ab eo peperere, immò despecti & indigni rep. habiti, prædæ loco æstumantur: quippe metu pacē repetentes, quo habitā amiserant. Equidem à principio, cùm Etruriam coniurare, proscriptos accersiri, largitionibus rempublicam lacerari videbam; maturandum putabam, & Catuli consilia cum paucis secutus sum. Cæterùm illi, qui gentis Aemiliæ benefacta extollebant, & ignoscendo populi Rom. magnitudinem auxisse, nusquam etiā tum Lepidum progressum aiebant; cùm priuata arma opprimundæ libertatis cepisset; sibi quisque opes, aut patrocinia quærendo, consilium publicū corruperunt. Attamen erat Lepidus latro
164 cum calonibus, & paucis ficariis, quorum nemo non diurna mercede vitam mutauerit: nunc est proconsul cum imperio, non emto, sed dato à vobis, cum legatis adhuc iure parentibus: & ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptissimi. Flagrantes inopia & cupidinibus, scelerum conscientia exagitati: quibus quies in seditionibus; in pace, turbæ sunt: hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpicii, dein Marii, Damasippique, nunc Lepidi satellites. Præterea Etruria, atque omnes reliquiæ belli arrectæ: Hispaniæ armis solicitatæ Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit: quin, præter idoneum ducem, nihil abest ad subuertendum imperium. Quod ego vos oro, atque obsecro P. C. vt animaduortatis; neu patiamini licentiam scelerum, quasi rabiem, ad integros procedere. Nam, vbi malos præmia sequuntur, haud facilè quisquam gratuitò bonus est. An expectatis dum exercitu rursus admoto, ferro, atque flamma vrbem inuadat? quod multò propius est ab eo, quo agitat, statu, quam ex pace & concordia ad arma ciuilia: quæ ille aduersum diuina & humana omnia cepit, non pro sua, aut quorum simulat iniuria, sed legum ac libertatis subuertundæ. Angitur enim, ac laceratur animi cupidine, & noxarum metu, expers consilii, inquies: hæc atque illa tentans, metuit otium, odit bellum; luxu atque licentia carendum videt, atque interim abutitur vestra socordia. Neque mihi satis consilii, metum, an ignauiam, an dementiam eam appellem: qui videmini intenta mala quasi fulmen optare se quisque

ne attingat, sed prohibere ne conari quidem. Et quæso considerate quàm conuersa rerum natura sit. Antea malum publicum, occultè; auxilia palam instruebantur, & eo boni malos facilè anteibant. Nunc pax & concordia disturbantur palàm; defenduntur occultè. Quibus illa placent, in armis sunt; vos in metu. Quid exspectatis? nisi fortè pudet, aut piget rectè facere. An Lepidi mandata animos mouent? qui placere ait sua cuique reddi, & aliena tenet, belli iura retcindi, cùm ipse armis cogat: ciuitatem confirmari qui ademtã negat concordiæ gratia plebei tribunitiam potestatem restitui, ex qua omnes discordiæ accensæ. Pessumè omnium, atque impudentissumè, tibi ne egestas ciuium, & luctus curæ sunt, cui nihil est domi, nisi armis partum, aut per iniuriam? alterum consulatum petis, quasi primum reddideris: bello concordiam quæris, quo parta disturbatur: nostri proditor, istis inuidus, hostis omnium bonorum, vt te neque hominum, neque deorum, pudet, quos perfidia aut periurio violasti! Qui, quando talis es, maneas in sententia, & retineas arma, te hortor: neu prolatandis seditionibus inquies ipse, nos in solicitudine retineas. Neque te prouinciæ, neque leges, neque dii penates ciuem patiuntur. Perge, qua cœpisti; vt quàm maturrimè merita inuenias. Vos autem patres C. quousque cunctando remp. intutam patiemini, & verbis arma tentabitis? delectus aduorsum vos habiti; pecuniæ publicè, & priuatim extortæ; præsidia deducta atque imposita; ex lubidine leges imperantur: cum interim vos legatos & decreta paratis. Et, quanto mehercule auidiùs pacem petieritis, tanto bellum acrius erit; cum intelliget se metu magis, quàm æquo & bono sustentatum. Nam, qui turbas, & cædem ciuium odisse ait, & ob id armato Lepido vos inermes retinet, quæ victis toleranda sunt, ea, cùm facere possitis, patiamini potiùs censet. Ita illi à vobis pacem, vobis ab illo bellum suadent. Hæc si placent; si tanta torpedo animos oppressit, vti obliti scelerum Cinnæ, cuius in vrbem reditu, decus, atque ordines omnes interierunt, nihilo minus vos, atq; coniuges, & liberos, Lepido permissuri sitis; quid opus decretis? quid auxilio Catuli? quin is & alii boni remp. frustrà curant. Agite, vti lubet; parate vobis Cethegos, atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas & incendia instaurare cupiunt, & rursum aduorsum deos penates manus armare. Sin libertas & bella magis placent; decernite digna nomine, & augete ingeniũ viris fortibus. Adest nouus exercitus

ercitus, &, ad hoc, coloniæ veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi; fortuna meliores sequitur. Iam illa, quæ socordia nostra collecta sunt, dilabentur. Quare ita censeo, quoniam Lepidus exercitum priuato consilio, paratum cum pessumis, & hostibus reip. contra huius ordinis auctoritatem ad vrbem ducit; vti Appius Claudius interrex cum Q. Catulo proconsule, & ceteris quibus imperium est, vrbi præsidio sint; operámque dent ne quid resp. detrimenti capiat.

Vti Lepidus, & Catulus decretis exercitibus maturrumè proficiscerentur.

Obuiam ire, & commori hostibus.

Lepidus pœniteps consilii.

Sic vero quasi formidine attonitus, neque animo, neque auribus, aut lingua competere.

Prudens omnium quæ senatus censuerat.

Magnis opibus profectus, obsidium cepit, per L. Catilinam legatum.

Domitium proconsulem ex citeriori Hispania cum omnibus copiis, quas parauerat, arcessiuit.

Sanctus aliter, & ingenio validus.

Gens rarò egressa fineis suos.

Nisi cum ira belli desenuisset,

Maturauerunt exercitum Dyrrhachium cogere.

Illo profectus, vicos, castellaque incendere, &, fuga cultorum deserta, igni vastare * neque lata aut securissumus metu gentis ad furta belli peridoneæ.

Liberis eius auunculus erat.

Nihil

Nihil ob tantam mercedem sibi abouituros.

Insanum aliter sua sententia, atque aliarum mulierum.

Recens scripsi.

Solis viis.

Iussu Metelli cornicines occanuerunt.

Nexuit catenæ modo.

Doctus militiam.

Neque se recipere aut instruere prælio quiuere. 168

Equi sine rectore exterriti, aut saucii consternantur.

Occupatusq; collis editissimus apud Hilerdam: & cum multa opera circumdata.

Atiode nulla munitionis, aut requie mora, processit ad oppidū.

Agreste.

Ardebat omnis Hispania citerior.

* Et ponere validam vrbem multos dies restantem pugnando vicit.

Itaque Sertorius, leui præsidio relicto, in Mauritania, nactus obscuram noctem, æstu secundo, furtiuáque celeritate, vitare prælium in transgressu conatus est.

Trāsgressos omnis, recipit mons Ballera, præceptus à Lusitanis.

Earum aliæ paul'ulum progressæ, nimio simul & incerto onere, cum pauor corpora agitauerat, deprimebantur.

Locum editiorem, quam victoribus decebat, capit.

Et mox Fusidius adueniens cum legionibus, postquam tantas asperitates, haud facilem pugnantibus, vadum, cuncta hosti quàm suis opportuniora videt. 169

Fugam maturabat.

Itineris eorum Metellus per litteras gnarus.

Itaque Seruilius ægrotum Tarenti collegam prior transgressus, iter vertit ad Corycum vrbem incultam: pastúsque nemore, in quo crocum gignitur.

Ad Olympum atque Phaselida.

Apud Corycum.

Apud Læte oppidum.

Repulsus à Læte oppido.

Apud Mutinam.

Apud Prænestè locatus.

Medio diei.

Omni strepitu pauescere.

Quietam à bellis ciuitatem.

Militiæ peritus.

Sertorius Parthis turbam morantibus, & nullo, vt in terrore solet, generis aut imperii discrimine, per calonum corpora, ad medium quasi desuper adstantiũ, manibus in murum attollitur. 170

Neque detrusus aliquotiens terretur.

Dubitauit acie pars.

Quos ictos maximè.

C. SALLVSTII CRISPI

HISTORIARVM

LIB. II.

Sardinia in Africo mari facie vestigii humani, in orientem, quàm in occidentem latior prominet.

Inde Ichnusa appellata.

Dubium an insula sit, quod Euri, atque Austri superiactis fluctibus, circumlauit.

Nam Sullam consulem de reditu eius legem ferentem ex cõposito trib. pl. C. Herennius prohibuerat.

Nam procul, & diuersis ex regionibus.

Obuiam fuere.

Vrbe, patriáque extorres.

Genus militum suetum à pueritia latrociniis.

Inter læua mœnium, & dextrum flumen Turiam quod Valentiam paruo interuallo præterfluit.

Ita fiducia, quàm argumentis, purgatiores dimittuntur.

Antequam regressus Sertorius instrueret pugnæ suos.

Ipse animi atrox.

Copiis integra.

Eodem anno in Macedonia C. Curio, principio veris cum exercitu

exercitu profectus in Dardaniã, quibus potuit modis dictas pecunias coëgit.

Post, vbi fiducia nimius.

Sed ipsi ferunt taurum ex grege, quem prope littora regebat Corsa nomine Ligus mulier.

Ne illa tauro parita sint.

Dædalum ex Sicilia profectum cum Minonis fugeret iram, atque opes.

Quem ex Mauritania rex Leptasta proditionis insimulatum cum custodibus miserat.

Quos aduorsum multi ex Bithynia volentes occurrere, falsum filium arguituri.

Vt actione desisteret,

Vespera.

Argentum mutuum arcessiuit.

Eam deditionem senatus, per nuncios Orestis cognitam, approbat.

173 Nisi quia flumen Lurda Tauro monte defluens.

Frugum, pabulique lætus ager.

Neque virgines nuptum à parentibus mittebantur, sed ipsæ belli promptissimos delegebant.

Modestus ad omnia alia, nisi ad dominationem.

Noctu, diúque stationes, & vigilias tentare.

Ad Lucullum regis cura machinata fames breui fatigabat.

Multique

Multíque commeatus interierant insidiis latronum.

Namque primum Iasonem nouo itinere maris Aetæ hospitis domum violasse.

Tartessum Hispaniæ ciuitatem, quam nunc Tyrii mutato nomine Gadir habent.

Neque subsidiis, vti soluerat, compositis.

Neque inermos ex prœlio viros quemquam agnoturum.

Ea continet vir grauis, & nulla arte cuiquam inferior.

Omnes qui circum sunt, præminent altitudine millium passuum duorum.

* Et Pœni ferunt aduersus A. N. C. M.

Quia corpore, & lingua percitum, & inquietem, nomine histrionis vix sani, Barbulcium appellabant.

Audaciter.

Ibi Fimbriana seditione qui regi pet obsequelam orationis, & maximè odium Sullæ, graues, cariq; erant.

Mœnibus deturbat.

E muris canes sportis demittebant.

Ad hoc, rumoribus aduorsa, in prauitatem; secunda, in casum; fortunam in temeritatem declinando, corrumpebant.

At Metellus in vlteriorem Hispaniam post annum regressus; magna gloria concurrentium vndique virile & muliebre sexus, per vias ac tecta omnium visebatur: cum quæstor C. Vrbinus, aliique, cognita voluntate, eum ad cenam inuitauerant; vltra Romanorum, & mortalium etiam morem curabant, exornatis ædibus per aulæa & insignia, sceniſque ad ostentationem

tionem histrionum fabricatis; simul croco sparsa humus, & alia, in modum templi celeberrimi. Præterea cum sedenti transenna demissum Victoriæ simulacrum cum machinato strepitu tonitruum coronam capiti imponebat: tum venienti ture quasi deo supplicabitur. Toga picta plerumq; amiculo erat ei accumbenti epulæ quæsitissimæ; neque per omnem modò prouinciam, sed trans maria, ex Mauritania volucrũ, & ferarum incognita antea plura genera. Quibus rebus, aliquantam partem gloriæ demserat, maximè apud veteres & sanctos viros, superba illa, grauia, indigna R. imperio existumantes.

Ruina quæ pars magna fuisset, aut proximorum telis, ceteri vice pecorum obtruncabantur.

Occurrere duci, & prœlium accendere, adeò vti Metello in sagum, Hirtuleio in brachium tela venirent.

Auidisque ita, promptisque ducibus, vti Metellus ictu tragulæ sauciaretur.

Primo incidit fortè per noctem in renunculo piscantis.

Ad hoc pauca piratica, actuaria nauigia.

Omnia sacrata corpora in ratem imposuisse.

Suos equites hortatus vado transmittit.

Ictu eorum qui in flumine ruebant, necabantur.

Circumuenti dextra, vnde ferrum erat, saxa, aut quid tale capiti affligebant.

Sed Metellus in vlteriore prouincia.

Immane quantum animi exarsere.

C. SAL-

C. SALLVSTII SRISPI HISTORIARVM LIB. III.

Exáuditique ſonus Bacchanaliorum.

Diuerſa, vti ſolet, rebus perditis capeſſunt. Namque alii fiducia gnaritatis locorũ, fugã ſparſi; alii, globis eruptionẽ tentauere.

Vnus conſtitit in agro Lucano, gnarus loci, nomine Publipor.

Male iam aſſuetum ad omnis vis controuerſiarum.

Coniuratione claudit.

Quaſi par in oppido feſtinatio, & ingens terror erat, ne ex latere noua munimenta madore infirmarentur, nam mœnia oppidi ſtagnabant, redundantibus cloacis aduerſo æſtu maris.

Equis, & armis decoribus cultus.

Decores, multique terga ab hoſtibus cedebantur.

Contra ille calui ratus quærebat num ſomnio theſaurus portenderetur.

Parte conſumta, reliqua cadauerum ad diuturnitatem vſus fallerent.

Si aduorſus vos, patriamque, & deos penates, * totiens labores & pericula ſuſcepiſſem, * quotiens a prima adoleſcentia ductu meo ſceleſtiſſimi hoſtes fuſi, & vobis ſalus quæſita eſt: nihil ampliùs in abſentem me ſtatuiſſetis, quàm adhuc agitis P. C. quem contra ætatem proiectum ad bellum ſæuiſſimum, cùm

* totiẽs. * quotiẽs.

cum exercitu optumè merito, quantum est in vobis, fame, miserruma omnium morte, conteciſtis. Hac in ſpe populus R. liberos ſuos ad bellum miſit? hæc ſunt præmia pro vulneribus, & totiens ob remp. fuſo ſanguine? Feſſus ſcribundo, mittendoq; legatos, omneis opes & ſpes priuatas meas conſumſi: cùm interim à vobis per triennium vix annuus ſumtus datus eſt. Per deos immortaleis, vtrùm cenſetis me vicem æraríi præſtare, an exercitum ſine frumento & ſtipendio habere poſſe? Equidem fateor me ad hoc bellum máiore ſtudio, quàm conſilio, profectum: quippe qui nomine modò imperii à vobis accepto, diebus quadraginta exercitum paraui; hoſteſq; in ceruicibus iam Italiæ agenteis ab Alpibus in Hiſpaniam ſummoui. Per eas, iter aliud atque Hannibal, nobis opportunius patefeci. Recepi Galliam, Pyrenæum, Lacetaniam, Ilergetum: & primum impetum Sertorii victoris nouis quidem militibus, & multò paucioribus ſuſtinui: hiemémque in caſtris inter ſæuiſſumos hoſteis, non per oppida, neque ex ambitione mea, egi. Quid dein prœlia, aut expeditiones hibernas, oppida excíſa, aut recepta enumerem? quando res plus valent quàm verba. Caſtra hoſtium apud Sucronem capta, & prœlium apud flumen Durium, & dux hoſtium C. Herennius cum vrbe Valentia, & exercitus deleti, ſatis clara vobis ſunt. Pro quîs, ô grati patres, egeſtatem, & famem redditis. Itaque meo & hoſtium exercitui par conditió eſt. Namque ſtipendium neutri datur: victor vteriq; in Italiam venire poteſt. Quod, ego vos moneo, quæſóque, vt animaduortatis, neu cogatis neceſſitatibus priùatim mihi conſulere. Hiſpaniam citeriorem, quæ non ab hoſtibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vaſtauimus; præter maritumas ciuitates, quæ vltrò nobis ſumtui, oneríq; Gallia ſuperiore anno Metelli exercitum ſtipendio frumentóque aluit: & nunc malis fructibus, ipſa vix agitat. Ego non rem familiarem modò, verùm etiam fidem conſumſi. Reliqui vos eſtis: qui niſi ſubtenitis, inuito & prædicente me, exercitus hinc, & cum eo omne bellum Hiſpaniæ in Italiam tranſgredietur.

Namq; his præter ſolita vitioſis magiſtratibus, cùm per omnem prouinciam inſecunditate biennii proxumi graue pretium fructibus eſſet.

Hi ſaltibus occupatis ſũ externoſũ agros inuaſere: frumentoq; ex inopia graui ſatias facta. Neq;

Neueq; iam sustineri poterat immensum aucto mari & vento gliscenti.

Actum maximè, vti solet extremis in rebus sibi quisque carissimum domi recordari, cunctique omnium ordinum extrema munia sequi.

Et fortè nauigando cohors vna, grandi faselo vecta, à cæteris deerrauit, marique placido à duobus prædonum myoparonibus circumuenta.

Eum, atque Metrophanem senatus magna industria perquirebat, cum per tot scaphas, quas ad ostia cum paucis fidis percunctatum misserant.

Duos quàm maximos vtres leui tabulæ subiecit? qua super omni corpore quietus inuicem tractu pedis quasi gubernator existeret: ea inter molem, atque insulam mari vitabundus classem hostium, ad oppidum peruenit?

Nam qui enare conati fuerant, icti sæpe ferramentis nauium, aut vulnerati à suis, aut afflicti alueos vndarum vi, multato fœdè corpore, postremò tamen periere.

Nam tertia tunc erat; & sublima nebula cœlum obscurabat.

Illum nautis forum.

Si Quirites, parùm existumaretis, quod inter ius à maioribus relictum vobis, & hoc à Sulla paratum seruitium interesset; multis mihi differendum fuisset, docendúmque quas ob iniurias, & * quotiens à patribus armata plebs secessisset; vtique vindices parauisset omnis iuris sui tribunos pleb. nunc hortari modò reliquum est, & ire primum via, qua capessundam arbitror libertatem. Neque me præterit quantas opes nobilitatis solus, impotens, inani specie magistratus, pellere dominatione incipiam; quantóque tutius factio noxiorum agat quàm soli innocentes. Sed præter spem bonam ex vobis, quæ metum vicit, statui certaminis aduersa, pro libertate potiora esse forti viro, quàm omnino non certauisse. Quamquã omnes alii creati pro iure

* quoties.

180

iure vestro vim cunctam, & imperia sua gratia, aut spe aut præmiis in vos conuortere; meliusq; habent, mereede delinquere, quàm gratis rectè facere. Itaq; omnes concessêre iam in paucorum dominationem, qui per militare nomen, ærarium, exercitus, regna, prouincias occupauêre, & arcem habent ex spoliis vestris: cùm interim more pecorum vos multitudo singulis habendos, fruendosque præbetis, exsuti omnibus, quæ maiores reliquêre: nisi quia vosmet ipsi per suffragia, vt præsides olim, nunc dominos destinatis. Itaque concessêre illuc omnes: & mox si vestra receperitis, ad vos redibũt plerique. Ratus enim animus est ad ea, quæ placent defendenda. Cetera validiorum sunt. An dubium habetis, ne officere quid vobis vno animo pergentibus possit, quos languidos socordéque pertimuêre? nisi fortè C. Cotta ex factione media consul, aliter quàm metu iura quædam tribunis pleb. restituit, & quamquam L. Sicinius primus de potestate trib. loqui ausus, mussantibus vobis circumuentus erat: tamen priùs illi inuidiã metuêre, quã vos iniuriæ pertæsum est. Quod ego nequeo satis mirari Quirites. Nam spem frustrà fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui scelestum imposuerat seruitium, finem mali credebatis, ortus est longè sæuior Catulus. Tumultus intercessit Bruto, & Aemilio Mamerco Coss. Dein C. Curio, ad exitium vsque insontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. Quinctium, vidistis: quantæ deniq; nunc mihi turbæ concitantur. Quæ profectò incassum agerentur, si, priùs quàm * vos seruiundi finem, illi dominationis facturi erant: præsertim cùm his ciuilibus armis dicta alia, sed certatum vtrimq; de dominatione in vobis sit. Itaque cætera ex licentia, aut odio, aut auaritia in tempus aliêne permansit vna res modò, quæ vtrimq; quæsita est: & erepta in posterũ vis tribunicia, telum à maioribus libertati paratũ. Quod ego vos moneo, quæsoque, vt animaduertatis, neu nominarerum ad ignauiam mutantes, otium pro seruitio appelletis: quo iam ipso frui, si vera & honesta flagitium superauerit, non est conditio: fuisset; si omninò quiesletis. Nunc animum aduortite: &, nisi viceritis, quoniam omnis iniuria grauitate tutior est, *artiùs habebunt. Quid censes igitur? aliquis vestrũm subiecerit. Primum omnium, omittendum morem hunc quem agitis impigræ linguæ, animi ignaui, non vltra concionis locum mæmores libertatis. Dein ne nos ad virilia illa vocem, quo tribunis plebei mandando patricium magistratum, libera ab au-

* nos

181

* arctius.

ctoribus

ribus patriciis suffragia maiores vestri parauêre: quamuis Quirites, in vobis sit, vt, quæ iussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere certè possitis. Iouem aut alium quem deum consultorem exspectatis? magna illa consulum imperia & patrum decreta, vos exsequendo rata efficitis Quirites: vtróque licentiam in vos auctum atque adiutum properatis. Neqs ego vos vltum iniurias hortor; magis vti requiem capiatis: neque discordias, vti illi criminantur, sed earum finem volens iure gentium res repeto: &, si pertinaciter retinebunt, non arma neque secessionem, tantummodò ne amplius sanguinem vestrum præbeatis censeo. Gerant, habeantqs suo modo imperia; quærant triumphos: Mithridatem, Sertorium & reliquias exsulum persequantur cum imaginibus suis. Absit periculum & labos, quibus nulla pars fructus est; nisi fortè repentina ista frumentaria lege munia vestra pensantur. Cùm tamen qui his modis libertatem omnium æstumauêre, hi profectò non amplius possunt alimentis carere. Namque vtilis exiguitate mors prohibetur. Senescunt vires, sic vt neque obsoleti cura familiæ tam parua res possit. Et ignauissimi quoqs tenuissima spe frustrantur: quæ tamen quamuis ampla, quoniam seruitii pretium ostentaretur, cuius torpedinis erat decipi & vestrarum rerum vltro iniuria gratiam debere? namque alio modo, neque valent in vniuersos, neque conabuntur, cauendes tamen dolus est. Itaque simul comparant delenimenta, & differunt vos in aduentum Cn. Pompeii: quem ipsum vbi pertimuere, sublatum in ceruices suas, mox demto metu lacerant. Neque eos pudet vinclices, vti se ferunt, libertatis, tot viros sine vno, aut remittere iniuriam non audere, aut ius non posse defendere. Mihi quidem satis spectatum est, Pompeium tantæ gloriæ adolescentem malle principem volentibus vobis esse, quàm illis dominationis socium, auctoremqs in primis fore tribuniciæ potestatis. Verùm, Quirites, antea singuli ciues in pluribus, non in vno cuncti præsidia habebatis: neque mortalium quisquam dare, aut eripere, talia vnus poterat. Itaque verborum satis dictum est. Neque enim ignorantia res claudit. Verùm occupauit vos nescio quæ torpedo, quia neque gloria mouemini, neqs flagitio; cunctáque præsenti ignauia mutastis: abundè libertatem rati; quia tergis abstinetur, & huc ire licet atque illuc, munere ditium dominorum. Atqs hæc eadem non sunt agrestibus; sed cæduntur inter potentium inimicitias, donóque dantur in prouincias magistratibus. Ita

I pugnæ

pugnatur, & vincitur à paucis: * plebes, quodcumque accidit, pro victa est: & in dies magis erit: si quidã maiore cura dominationem illi retinuerint, quàm vos repetiueritis libertatem.

* *plebs.*

Postquam egressus angustias.

Ad Cyzicum perrexit firmatus animi.

283 Vt sustinere corpora plerique nequeuntes, fessi, arma sua quisque stantes incumberent.

Ac statim fugitiui, contra præceptum ducis, rapere ad stuprũ virgines, matronasque.

Qui a Sertorio triplices insidiæ peridoneos saltus positæ erant: prima, qui forte venientes exciperent.

Ingens ipse virium, atque animi.

Locum nullum nisi in quo armati institissent.

At Oppius postquam orans nihil proficiebat, timidè veste tectũ pugionẽ expedire conatus, a Cotta Vulsciõq; impeditur.

Castrisque collatis, pugna tamen ingenio loci prohibebatur.

Sed Pompeius à prima adolescentia, sermone fautorum, similem fore se credens Alexandro regi, facta, consultaq; eius quondam æmulus erat.

Dubius consilij.

Post reditum eorum, quibus senatus belli Lepidani gratiam fecerat.

Quod vbi frustra tentatum est, socordius ire milites occœpere, non aptis armis, vti in principio, & laxiore agmine.

284 Atque eum Curio laudatum, accensumque præmiorum spe, quibus cum optauisset, ire iubet.

Eodem

Eodem tempore Lentulus duplici acie locum editum multo sanguine suorum defensus, postquam ex sarcinis paludamenta adsumpsit, & delectæ cohortes intelligi cœpere.

Si nihil ante aduentum suum inter plebem & patres conueniisset, coram se daturum operam.

Fine inguinum ingrediuntur mare.

M. Antonius perdundæ pecuniæ genitus, vacuusque curis, nisi instantibus.

Muros successerant.

Saxaque ingentia, & axe vinctæ trabes per pronũ incitabãtur, axibusque eminebant in modum ericii militaris veruta binum pedum.

Octauium mitem, & captum pedibus.

Igitur discubuere. Sertorius inferior in medio, super eum L. Fabius Hispaniensis senator ex proscriptis, in summo Antonius, & infra, scriba Sertorii Versius: & alter scriba Mæcenas in imo; medius inter Tarquitium, & dominum Perpernam.

Quarum vnam epistolam forte cum seruo nacti prædatores Valeriani scorpione in castra misere.

C. SALLVSTII CRISPI HISTORIARVM LIB. IIII. 185

At C. Lentulus patriciæ gentis, collega eius, cui cognomẽ tũ Clodiano fuit, perincertũ stolidior, an vanior, legẽ de pecunia, quam Sulla emtoribus honorũ remiserat, exigũda, promulgauit.

Omnes, quibus ætas senecto corpore, animus militaris erat.

Dein lenita iã ira, postero die liberalibus verbis permulcti sunt.

Implicitæ rates ministeria prohibebant.

Igitur legiones pridie in monte positas arcessiuit.

Anxius animi, atque incertus.

Magnam exorsus orationem.

Impotens, & nimius animi est.

Amissumque assideri sine prœliis audiebat.

Qui quidem mos, vti tabes, in vrbem coniectus.

186 Castella custodias thesaurorum in deditionem acciperentur.

Reliqua cadauera salita.

REX MITHRIDATES REGI ARSACI. S.

hortantur. Omnes qui secundis rebus suis ad belli societatem * orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere. Dein quod queritur, satis ne pium, tutum, gloriosum an indecorum sit. Tibi perpetua pace frui liceret, nisi hostes opportuni, & scelestissimi. Egregia fama, si Romanos oppresseris, summa est. Neque petere audeam societatem: & frustrà malã meã cum tuis bonis misceri sperem. Atqui ea, quæ te morari posse videntur. Ira in Tigranem recentis belli, & meæ res p. rùm prosperæ, si vera existumare voles, maximè hortabuntur. Ille enim obnoxius, qualem tu voles, societatem accipiet: mihi fortuna multis rebus ereptis, vsum dedit bene suadendi: &, quod florentibus optabile est, ego non validissimus præbeo exemplum quo rectiùs tua componas. Namque Romanis cum nationibus, populis, regibus cunctis, vna & ea vetus causa bellandi est, cupido profundã imperii & diuitiarum: qua primùm cum rege Macedonum Philippo bellum sumsêre. Dum à Carthaginiensibus

niensibus premebantur, amicitiam simulantes, ei subuenientem Antiochum concessione Asiæ per dolum auertere: ac mox à Philippo Antiochus, omni cis Taurum agro, & decem milibus talentorum spoliatus est. Persen deinde Philippi filium, post multa & varia certamina, apud Samothracas deos acceptum in fidem, callidi, & repertores perfidiæ, quia pacto vitam dederant, insomniis occidere. Eumenem, cuius amicitiam gloriosè ostentant, initio prodidêre Antiocho, pacis mercede posthabita, custodi agri captiui: sumtibus & contumeliis ex rege miserrumum seruorum effecêre; simulatóque impio testamento, filium eius Aristonicum, quia patrium regnum petiuerat, hostium more per triumphum duxêre: Asia ab ipsis obsessa est: postremò totam Bithyniam, Nicomede mortuo, diripuêre, cùm filius Musa quem regem appellauerat, genitus haud dubiè esset. Nam quid ego me appellem? quem disiunctum vndique regnis & tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat diuitem, neque seruiturum esse, per Nicomedem bello lacessiuerunt; sceleris eorum haud ignarum, & ea, quæ accidere, testatum anteà. Cretenses soli omnium liberi ea tempestate, & rex Ptolemæus atque ego vltus iniurias, Nicomedem Bithinia * expuli; Asiámque spolium regis Antiochi recepi, & Græciæ demsi graue seruitium. Incœpta mea postremus seruorum Archelaus, exercitu prodito, * impediuit: illique, quos ignauia aut praua calliditas, vti meis laboribus tuti essent, armis * abstinuit, acerbissumas pœnas soluunt. Ptolemæus pretio diem belli prolatat. Cretenses impugnati semel iam, neque finem nisi excidio habituri. Equidem cùm mihi ob ipsorum interna mala dilata prœlia magis, quàm pacem datam intelligerem; abnuente Tigrane, qui mea dicta serò probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiis, rursus tamen bellum cœpi: Marcumque Cottam Romanum ducem apud Chalcedona terra fudi: mari exsui classe pulcerruma. Apud Cyzicum magno cum exercitu, in obsidione moranti frumentum defuit, nullo circumadnitente: simul hiems mari prohibebat. Ita, sine vi hostium regredi coactus in patrium regnum, naufragiis apud Param, & Heracleam, militum optumos cum classibus amisi. Restituto deinde apud *Cabira exercitu & variis inter me atque Lucullum prœliis, inopia rursus ambos incessit. Illi suberat regnum Ariobarzanis bello intactum: ego vastatis circum omnibus locis, in Armeniam concessi: secutíque Romani non me, sed morem suum

187

* expulsi.

* expediuit.

* abstinuerint.

188

* Gaberam.

omnia regna subuertendi, quia multitudinem arctis locis pugna prohibuêre, imprudentiam Tigranis pro victoria ostentant. Nunc quæso considera, nobis oppressis vtrum firmiorem te ad resistendum an finem belli futurum putes? Scio equidem tibi magnas opes, virorum, armorum, & auri esse: &, ea re à nobis ad societatem, ab illis ad prædam peteris. Cæterùm consilium est Tigranis, regno integro, meis militibus belli prudentibus, procul ab domo, paruo labore per nostra corpora bellum confícere, quando neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. An ignoras Romanos, postquàm ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc conuertisse? neque quicquam à principio nisi partum habere, domum, coniuges, agros, imperium? conuenas, olim sine patria, sine parentibus, peste conditos orbis terrarum: quibus non humana vlla, neque diuina obstant, quin socios, amicos procul, iuxtáque sitos inopes potentísque trahant, excidantque 3 omniáque & maximè regna hostilia ducant. Namque pauci libertatem, pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti sumus æmuli, & in tempore vindices affuturi. Tu verò cui Seleucia maxuma vrbium, regnúmque Persidis inclitis diuitiis est, quid ab illis, nisi dolum in præsens, & postea bellum expectas? Romani in omnis armabent, acerruma in eos quibus victis spolia maxuma sunt; audendo & fallendo, & bella ex bellis ferendo, magni facti. Per hunc morem extinguent omnia, aut occident: quod difficile non est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgredimur: exercitus sine frumento, sine auxiliis: fortuna autem nostris vitiis adhuc incolumis. Téque illa fama sequetur auxilio profectum magnis regibus latrones gentium oppressisse, quod vti facias moneo, hortórque ne malis pernicie nostra vnum imperium prolatare, quàm societate victor fieri.

Curio Vulcanaliorum die ibidem moratus.

Scalas pares mœnium altitudine.

Diffidere inter se cœpere, neque in medium consultare.

Multisque suspicionibus volentia plebi facturus videbatur.

Suspectúsq; fuit, incertũ verò an per negligentiã, societatem prædarũ cũ latronibus composuisse. Col-

Collegam minorem, & sui cultorem expectans.

Quam maximis itineribus per regnum Ariobarzanis contendit, ad flumen Euphratem; qua in parte Cappadocia ab Armenia disiungitur: Et quamquam ad id naues codicariæ occultè per hiemem fabricatæ aderant.

Qui prætergrediebãtur equites cataphracti, ferrea omni specie.

Cum interim, lumine etiam tũ incerto, duæ Galliæ mulieres conuentum vitantes ad menstrua soluenda montem ascendunt. 190

Pluteósque rescindit, ac munitiones demolitur, locoque summo potitur.

Exercitum dimisit vt primum Alpes degressus est.

Tetrarchas, regésque territos animi firmauit.

Simul eos, & cunctos iam inclinatos laxitas, & loci plures cohortes, atque omnes, vti in secunda re, pariter acre inuadunt.

Hi locorum perignari, & soliti nectere ex viminibus vasa agrestia, ibi tum quòd inopia scutorum fuerat, ad eam artem se quisque in formam parmæ equestris armabat.

De pecore coria recens detracta, quasi glutino adolescebant.

Auidior modo properandi factus.

Consilii æger.

Reuersi postero die, multa, quæ properantes deseruerant in castris, nacti, cum se ibi cibo, vinóque læti inuitarent.

Atque hiauit humus multa, vasta & profunda.

Rursus iumenta nacti ad oppidum ire contendunt. 191

Vbi se laniata nauigia fundo emergunt,

Tum

Tum verò Bithyni propinquantes iam amnem Tartanium.

Eos qui hoc malum publicũ clandestinis consiliis cõpauerũt.

In quîs notissumus quisque, aut malo dependens verberabatur, aut immutilato corpore improbi patibulo eminens affigebatur.

Ad Siciliã vergens faucibus, nõ amplius patet millibus v. & xxx.

Clausi lateribus pedem.

Naphtas.

192 # C. SALLVSTII CRISPI HISTORIARVM

LIB. V.

At Lucullus, audito Q. Marcium Regem pro consule per Lycaoniam cum tribus legionibus in Ciliciam tendere.

Legiones Valerianæ comperto, lege Gabinia Bithyniam, & Pontum consuli datam: missos esse.

Regem auersabatur.

Ceteri negotia sequebantur familiaria legatorum, aut tribunorum; & pars sua commeatibus mercatis.

Et vxori eius frater erat.

Sæpe celebritatem nominis intelligo timentem.

Video ingentia dona quæsitum ire properantem.

Nam si Pompeio quid humani euenisset. Qui-

Quibus de cauſſis Sullam in victoria dictatorem, equo deſcendere, ſibi vni aſſurgere de ſella, caput aperire ſolitum.

INCERTVM EX QVARTO AN EX QVINTO HISTORIARVM LIBRO. 193

Ne inrumiendi .....
ſublicibus cauata .....
ſent.

C. SALLVSTII CRISPI HISTORIARVM LIB. VI. 121

Cuius duas inſulas propinquas inter ſe, & x. ſtadium procul à Gadibus ſitas, conſtabat ſuopte ingenio alimenta mortalibus gignere. 194

C. SALLVSTII CRISPI FRAGMENTA, NON ADSCRIPTO HISTORIÆ, AVT LIBRI NVMERO, A GRAMMATICIS ALLATA.

Illi tertio menſe peruenere in pontum multò celeriùs ſpe Mithridatis.

Ergo ſenati decreto ſeruiundum ne ſit.

Pompeius oris improbi, animóque inuerecundo.

Simulans ſibi aluum purgari. Fecit

Fecit vt nunciis confestim lugubribus.

Communem habitum transgressus.

Inter arma ciuilia æqui boni famam petit.

Neque me diuersa pars in ciuilibus armis mouit à vero.

Haud impigrè, neque inultus occiditur.

Festinantibus in summa inopia patribus.

Hostes oppressi, aut delapsi forent.

Exercitum argento fecit.

Togam paludamento mutauit.

Hiero rex Syracusanorum bellum fecit.

Ibi triennio frustrà trito.

Quirites, multa mihi pericula domi, militiæ multa aduorsa fuere; quorum alia toleraui, partim repuli deorum auxiliis, & virtute meâ: in quis omnibus, neque animus negotio defuit, neque decretis labos. Malæ, secundæque res, opes non ingenium mihi mutabant. At contrà in his miseriis cuncta me cum fortuna deseruere. Præterea senectus, per se grauis, curam duplicat: cui miseræ, senectæ iam ætate, ne mortem quidem honestam sperare licet. Nam, si patricida vestri sum, & vobis genitus hic deos Penates meos, patriámque, & summum imperium vilia habeo: quis mihi viuo cruciatus satis est, aut quæ pœna mortuo? cum omnia memorata apud inferos supplicia scelere meo vici: à prima adolescentia in ore vestro, priuatus, & in magistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia voluere, vsi sunt: neque ego callidam facundiam, neque ingenium ad malefaciendum exerui: auidissimus priuatæ gratiæ maximas inimicitias pro republica suscepi; qui victus cum illa simul, cum egens alienæ opis, plura mala expectarem; vos, Quirites, rursus mihi patriam, deos penates, cum ingenti dignitate dedistis,

distis. Pro quibus beneficiis, vix satis gratus videar, si singulis animam, quam nequeo, concesserim. Nam vita & mors iura naturæ sunt: vti sine dedecore cum ciuibus, fama & fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur. Consules nos fecistis, Quirites; domi, belliq́ue impeditissima rep. namq; Imperatores Hispaniæ, stipendium, mulites, arma, frumentum poscunt: & id res cogit: quoniam post defectionem sociorum, & Sertorii per montis fugam, neque manu certare possunt, neque vtilia parare. Exercitus in Asia Ciliciáque ob nimias opes Mithridatis aluntur: Macedonia plena hostium est: nec minùs Italiæ maritima, & prouinciarum: cum interim vectigalia parua, & bellis incerta, vix partem sumtuum sustinent: ita classe, qua commeatus vehebatur, minore quam antea nauigamus. Hæc si dolo aut socordia nostra contracta sunt, agite & vti lubet ita supplicium sumite: sin communis fortuna asperior est, quare indigna vobis, nobisque, & rep. incipitis? Atque ego, cuius ætati mors propior est, non deprecor, si quid ea vobis incommodi demitur: neque mox ingenuo corpori honestius, quàm pro vestra salute finem vitæ fecerit. Adsum en C. Cotta consul, facio quod sæpe maiores asperis bellis fecere; voueo, dedóque me pro rep. quam deinde cui mandetis circumspicite: nam talem honorem bonus nemo volet cum fortunæ, & pacis, & belli ab aliis acti, ratio reddenda, aut turpiter moriendum sit. Tantummodo in animis habetote, non me ob scelus, aut auaritiam cæsum, sed volentem pro maxumis beneficiis animam dono dedisse. Per vos igitur, Quirites, & gloriam maiorum, tolerate aduorsa, & consulite reip. multa cura summo imperio inest, multi ingentes labores: quos nequicquam abnuitis, & pacis opulentiam quæritis: cum omnes prouinciæ, regna, maria, terræque asperæ, aut fessa bellis sint. 196

Germani intectum renonibus corpus tegunt. 197

Rumore primo.

Vnde pons in oppidum pertinens explicatur.

Et ei voce magna vehementer gratulabantur.

Et Marius victus, duplicauerat bellum.

Atque

Atque eos à tergo incurrerunt.

In hunc modum disseruit.

Inde ortus sermo percunctantibus vtrimque, Satin saluæ qui grati ducibus suis, quantis familiaribus copus augerentur.

Fugam nostris fecere.

Quæ audita Panormitanos dedere Romanis fecere.

Quo cupidius in ore ducis sese quisque bonum.

Ventis per caua terræ citatis, rupti aliquot montes, tumulique sedere.

Vbi multa nefandè casu super ausi, atque passi.

Saguntium.

Tota autem insula modica, & cultoribus inanis est.

198 Immodicus animi.

Sed Metellus in vulnere.

Pugnam illam pro omine belli futuram.

Tantũ antiquitatis, curæque maioribus pro Italica gente fuit.

Opprobrii gratia.

Maxumis ducibus, fortibus strenuisque ministris.

Non repugnantibus modò, sed ne deditis quidẽ A. B. C. M.

In silua Sila fuerunt.

Quæsere.

In nuda iniecta corpora. Apol-

Apollinis filia & Cyrenes.

Ne simplici quidem morte moriebantur.

Cum prædixero positum insulæ.

Cuius aduersa voluntate, colloquio militibus permisso, corruptio facta paucorum, & exercitus Sullæ datus est.

A Græco seditiones graues ortæ. 199

M. Atilius Paliearius humili loco, Picens, loquax magis quàm facundus.

Insolens vera accipiundi.

Quæ pecunia ad Hispaniense bellum Metello facta erat.

Curubis.

Tharros.

Camisos.

Luces.

Primam modò Iapydiam ingressus.

Carbo turpi formidine Italiam, atque exercitum deseruit.

Quæ pacta in conuentione non præstitissent.

Crebritate fluctuum vt Aquilo solet.

Mithridates corpore ingenti perinde armatus.

Tyrannumque, & Cinnam appellantes.

Nomenque Danubium habet. 200

Cui nisi pariter iobuiam iretur. Septi-

Septimium, neque animo, neque lingua satis compotem.

Vulgus amat fieri.

Serum bellum in angustiis futurum.

Non pœniturum.

Pompeius cũ alacribus salru, cũ velocibus cursu, cum validis vecte certabat. Neque enim ille aliter potuisset par esse Sertorio, nisi se, & milites frequentibus exercitiis præparauisset ad prœlia.

Cicero caninam facundiam, vt Appius inquit, exercuit.

Primus Græcorum Achilles.

Cupientissimus legis.

Magna gloria tribunus militum in Hispania T. Didio imperante, magno vsu bello Marsico, paratu militum, & armorum fuit. Multãque tum ductu eius curata, primo per ignobilitatem, deinde per inuidiam scriptorum celebrata sunt. Cominus faciem suam ostentabat, aliquot aduorsis cicatricibus, & effosso oculo. Quo ille dehonestamento corporis maxumè lætabatur, neque illis anxius, quia reliqua gloriosus retinebat.

Curetes quia principes intelligendi diuina fuerunt, vetustatem vt cetera in maius componentem altores Iouis celebrauisse: inde Rhegium nominatum.

Italiã coniunctã Siciliæ constat fuisse: sed mediũ spatium aut per humilitatẽ obrutũ est aquis, aut propter angustiam scissum.

Põpeius deuictis Hispanis trophæa in Pyrenæis iugis cõstituit.

Atq; edita vndique tribus tamẽ cũ muris, & magnis turribus.

Et in prœliis actu promtus.

Pactione amisso Publio legato.

Mare

Mare Ponticum dulcius quàm cetera.

Equis paria operimenta erant: quæ lintea ferreis laminis in modum plumæ adnexuerant.

Rebus supra votum fluentibus.

Aënum, & Maroneam, & viam militarem.

Impediebant iussa nantarum.

Nihil socordia clandebat.

Vt tanta repentè mutatio non sine deo videretur. 201

In ore gentibus agens, populo, ciuitati.

Pressi vndique multitudine.

Hunc igitur redarguit Tarquitius.

Dein campi Themyscirii, quos habuere Amazones à Thanai flumine incertum quamobrem digressæ.

Vbi eum tota concione ab exercitu cogit discedere, dicit se eius opere non vsurum; eumque ab armis dimittit.

Et Metello procul agente longa spes auxiliorum.

More equestris prœlii sumtis tergis, atque redditis.

Castra sine vulnere introitum.

Regressi ad faciliores ictus loco cedebant.

Multos tamen ab adolescentia bonos insultauit.

Cosa.

Equis, atque armis insignibus.

Festus

Fessus in Pamphiliam se receperat.

203 Profectus quidam Ligus ad requisita naturæ.

Apud latera certos collocauerat.

Segnior neque minus grauis, sed multiplex cura.

Apertæ portæ, repleta arua cultoribus.

Hispaniam sibi antiquam patriam esse.

Lyciæ, Pisidiæque agros despectantem.

Sorte ductos fusti necat.

Omnis Italia coacta in angustias scinditur in duo promontoria, Bruttium, & Salentinum.

Italia plana ac mollis.

Qua tempestate ex Ponto vis piscium erupit.

Introrsus prima Asiæ Bithynia est, multis antea nominibus appellata.

Sed Mithridates extrema pueritia regnum ingressus matre veneno interfecta.

Exercitum vertere.

Creta altior est qua parte spectat Orientem.

Se regibus denouent, & post eos vitam refutant: adeo illis ingenita est sanctitas regii nominis.

204 Dum inferior omni via grassaretur.

Narbone concilia Gallorum.

Cum Brutus à Roma abierat. Post

Post defectionem sociorum & Latii.

Ad Iouis mandem nostra.

Morbi graues ob inediam insolita vescentibus.

Atque ea cogentes non coactos scelestos magis quàm miseros distringi.

Grauiori bello, qui prohibituri venerant socii, frigere.

Nam quidem Pyrrho, Hannibali, æquor & terra.

Nam Sullæ dominationem audebat.

Neque est defensus dominationum Sullæ.

At illi, quibus res incognita erat, ruere cuncti ad portas, in condita tendere.

Cui nomen obliuionis condiderant.

Neu quis miles neve pro milite.

Et insolentia auidius malefaciendi.

Tergis vinciebant. 205

Charybdis quæ fortè illata naufragia sorbens gurgitibus occultis milia sexaginta Tauromenitana ad littora trahit.

INCERTA, QVO HISTORIARVN LIBRO ET QVIBVS VERBIS A SALLVSTIO POSITA.

Omniũ fluminũ quæ in maria qua imperium Romanum est, fluunt, quã Græci τὴν ἔξω θαλάσσαν appellant, maximũ esse Nilũ consentitur; proxuma magnitudine esse Histrũ scripsit Sallustius.

Ex omnibus quæ tractauimus, Aebuti Liberalis, potest videri nihil tam necessarium, aut magis, vt ait Sallustius, cum cura dicendum, quàm quod in manibus est.

Turbinum motus vagus est, & disiectus, &, vt Sallustii verbis vtar, vorricosus; cometarum autem compositus, & certum iter carpens.

Sallustius, auctor certissumus, asserit Tigrim, & Euphratem vno fonte manare in Armenia, qui per diuersa euntes longius diuidantur spatio medio relicto multorum millium, quæ tamen terra, quæ ab ipsis ambitur, Mesopotamia dicitur.

206 Pelorum promontorium Siciliæ respiciens Aquilonem iuxta Sallustium dictum à gubernatore Hannibalis illic sepulto, qui fuerat occisus per ignorantiam regis, cum se eius dolo crederet esse deceptum.

Aristæus, vt Sallustius docet, post laniatum à canibus Actæonem filium, matris instinctu Thebas reliquit, & Ceam insulam tenuit, primo adhuc hominibus vacuam: postea, ea relicta, cum Dædalo in Sardiniam transiuit, post delatus est Cumas.

Sallustius duces laudat, qui victoriam incruento exercitu deportarunt.

Cares Insulani populi fuerunt, piraticam exercentes, famosi, victi à Minoe, vt Sallustius, & Thucydides tradunt.

A Troia Capys Campaniam, Helenus Macedoniam, alii Sardiniam secundum Sallustium, tenuerunt.

Dardania à Dardano Iouis & Electræ filio, aut secundum Sallustium, à Mida Dardanorum rege, qui Phrygiam tenuit.

Sallustius Scyllam saxum esse dicit simile formæ celebratæ procul visentibus.

In Sicilia est Enceladus, Othus in Creta secundum Sallustium.

Sallustius

Sallustius ait Hispanorum morem fuisse vt in bella euntibus iuuenibus parentum facta memorentur à matribus. 207

Orion, iuxta Sallustium, oritur iuxta solis æstiui puncta.

In Flaminia est ciuitas quæ Cale dicitur, & in Gallia hoc nomine, quam Sallustius à Perpenna captam commemorat.

Getæ sunt Mysii, quos Sallustius à Lucullo dicit esse superatos.

Troianorum tempore inuadendarum terrarum causa fuerat nauigatio, vt Sallustius meminit.

Curribus falcatis vsos esse antiquos, Liuius & Sallustius docent.

Vices significant pugnam, quia per vicissitudinem pugnabatur, vt inquit Sallustius.

Creta medio iacet insula Ponto, id est, secundum Sallustium, procul à continenti.

Primo mense veris dicitur nouum ver, secundo ver adultum, tertio præceps, secundum Sallustium.

Sallustius in Historiis tradit Sertorium victum voluisse fugere ad insulas fortunatas.

Insulas fortunatas Sallustius incultas esse ait Homeri carminibus. 208

Proximum dicebat veteres, non solum adhærens, & adiunctum, verum etiam longè remotum, si tamen inter duo discreta nihil medium existisset. Virg. Aen. lib. v.

Proximus huic, longo sed proximus intervallo
Insequitur Salius. — Ita & Sallustius in Situ Ponti, de promontoriis Paphlagoniæ, & quod χερσὸς μέτωπον appellauit, posuit.

ORATIONES DVAE AD C. CAESAREM, SALLVSTIO ADSCRIPTAE.

AD C. CÆSAREM DE REPVBLICA ORDINANDA

ORATIO I.

POPVLVS R. antea obtinebat regna, atque imperia, fortunam dono dare, item alia, quæ per mortalis auidè cupiuntur: quia & apud indignos sæpe erant, quasi per lubidinem data; neque cuiquam incorruptæ permanserant. Sed res docuit id verum esse, quod in carminibus Appius ait, Fabrum esse suæ quemq; fortunæ: atque in te maximè, qui tantum alios prætergressus es, vt prius defessi sint homines laudando facta tua, quam tu laude digna faciendo. Ceterum vt fabricata, sic virtute parta, quem magna industria haberi decet: ne incuria deformentur, aut corruant infirmata. Nemo enim alteri imperium volens concedit: & quamuis bonus, atque clemens sit, qui plus potest, tamen, quia malo esse licet, formidatur. Id euenit, quia plerique rerum potentes peruersè consulunt: & eò se munitiores putant, quò illi, quibus imperitant, nequiores fuere. At contra id enim decet; cum ipse bonus, atque strenuus sis, vti quam optimis imperites. Nã pessumus quisq; alperrimè rectorem patitur. Sed tibi hoc grauius est, quam ante te omnibus, armis parta componere. Bellum aliorum pace mollius cessisti: ad hoc victores prædam petunt, vigiles quies iuuat. Inter has difficultates euadendum est tibi, atque in posterum firmanda respublica non armis modo, neque aduersum hostes, sed, quod multo maius, multoque asperius est, bonis pacis artibus. Ergo omnes magna mediocriaque sapientia ces hue vocat: quæ quisque optima potest, vti dirat. Ac mihi sic videtur; qualicumque modo tu victoriam composueris, ita alia omnia futura. Sed tum, quo melius, faciliusque constituas, paucis, quæ me animus monet, accipe.

cipe. Bellum tibi fuit imperator, cum homine claro, magnis opibus, auido potentiæ, maiore fortuna, quàm sapientia: quem secuti sunt pauci, per suam iniuriam tibi inimici: item quos affinitas, aut alia necessitudo, traxit. Nam paticeps dominationis neque fuit quisquam; neque, si pari potuisset, orbis terrarum bello concussus foret. Cetera multitudo vulgi more magis, quàm iudicio, post alius alium, quasi prudentiorem, secuti. Per idem tempus maledictis iniquorum occupandæ reip. in spem adducti homines, quibus omnia probro, ac luxuria polluta erant, concurrere in castra tua: & apertè quietis mortem, rapinas, postremo omnia, quæ corruptus animus iubebat, minitari. Ex quis magna pars, vbi neque creditum condonare, neque te ciuibus, sicuti hostibus, vti vident, desuxere: pauci restitere, quibus maius otium in castris, quàm Romæ, futurum erat; tanta vis creditorum impendebat. Sed ob easdem causas, immane dictu est, quanti & quam multi mortales postea ad Pompeiũ discesserint: eoque per omne tempus belli quasi sacro atque inspoliato fano debitores vsi. Igitur, quoniam tibi victori de bello, atque pace, agitandum est; hoc vti ciuiliter deponas, illa vt quàm iustissima, & diuturna sit: de re ipso primum, quia compositurus es, quod optimum factu est, existima. Equidem ego cuncta imperia crudelia, magis acerba, quàm diuturna, arbitror, neque quemquam à multis metuendum esse, quin ad eum ex multis formido recidat: eam vitam bellum æternum atque anceps gerere: quoniam neque aduersus, neque ab tergo, aut lateribus tutus sis, semper in periculo, aut metu agites. Contra; qui benignitate, & clementia, imperium temperauere, his læta & candida omnia visa, etiam hostes æquiores, quàm aliis ciues. An qui me his dictis corruptorem victoriæ tuæ, nimisque in victos bona voluntate prædicent? scilicet quod ea, quæ externis nationibus, natura hostibus, nosque maioresque nostri sæpe tribuere, ea ciuibus danda arbitror; neque barbaro ritu cæde cædem, & sanguine sanguinem, expiandum. An illa, quæ paullo ante hoc bellum in Cn. Pompeium victoriamque Syllanam increpabantur, obliuio abstulit? Interfecit Domitium, Carbonem, Brutum, alios item non armatos, neque in prœlio belli iure, sed postea supplices per summum scelus interfectos: plebem Romanam in villa publica pecoris modo conscissam. Heu quam illa occulta ciuium funera, & repentinæ cædes in parentum, aut liberorum sinum; fuga mulierũ, & puerorum,

rum, vastatio domorũ : ante partam à te victoriam omnia sæua, atque crudelia, erant. Ad quæ te illi iidem hortantur : & scilicet id certatum esse vtriusque vestrum arbitrio, iniuriæ vti fierent : neque receptam, sed captam, à te remp. Et ea caussa exercitus stipendiis confectis, optimos, & veterrimos omniuin, aduersum fratres, parentesque, alii liberos armis contendere ; vt ex alienis malis deterrimi mortales ventri, atque profundæ libidini sumptus quærerent ; atque essent opprobria victoriæ, quorum flagitiis commacularetur bonorum laus. Neque enim te præterire puto, quali quisque eorum more, aut modestia,
222 etiam tum dubia victoria, sese gesserit ; quoque modo in belli administratione scorta, aut conuiuia, exercuerint nonnulli ; quorum ætas ne per otium quidem tales voluptates sine dedecore attigerit. De bello satis dictum. De pace firmanda quoniam tuque, & omnes tui agitatis : primum id, quæso, considera, quale id sit, de quo consultas : ita, bonis, malisque dimotis, patenti via ad verum perges. Ego sic existumo ; quoniam orta omnia intereunt, qua tempestate vrbi Romanæ fatum excidii aduentarit, ciues cum ciuibus manus conserturos ; ita defessos, & exsangues regi, aut nationi prædæ futuros. Aliter non orbis terrarum ; neque cunctæ gentes conglobatæ, mouere, aut contundere queunt hoc imperiũ. Firmanda igitur sunt concordiæ bona, & discordiæ mala expellenda. Id ita eueniet, si sumtuum, & rapinarum, licentiam demseris ; non ad vetera instituta reuocans, quæ, iam pridem corruptis moribus, ludibrio sunt ; sed si suam cuique rem familiarem, & finem sumtuum statueris : quoniam is incessit mos, vt homines adolescentuli, sua, atque aliena consumere, nihil lubidini, atque aliis rogantibus denegare, pulcherrumum putent ; eam virtutem, & magnitudinem animi, pudorem, atque modestiam pro secordia æstiment. Ergo animus ferox, parua via ingressus, vbi consueta non suppetunt, fertur accensus in socios modò, modò in ciues : mouet composita, & res nouas veteribus acquirit. Quare tollendus fenerator in posterum ; vti suas quisque res curemus. Ea vera, atque simplex via est, magistratum populo, nõ creditori, gerere ; & magnitudinem animi in addendo, non demendo reip. ostendere. Atque ego scio quam aspera hæc res in principio futura sit, præsertim iis, qui se in victoria licentiùs, liberiusque, quàm artiùs, futuros credebant : quorum si saluti potiùs, quàm lubidini consules : illosque nosq; & socios in pace firma constitues :

si

si eadem studia arteſque iuuentuti erunt: nè iſta egregia tua 213
fama ſimul cum vrbe Roma breui concidet. Poſtremò ſapientes pacis cauſa bellum gerunt, laborem ſpe otii ſuſtentant. Niſi illam firmam efficis; vinci, an viciſſe, quid retulit; quare expeſſe per deos remp. & omnia aſpera, vti ſoles, peruade. Nãque aut tu mederi potes, aut omittenda eſt cura omnibus. Neque quiſquam ad crudeles pœnas aut acerba iudicia inuocat, quibus ciuitas vaſtatur magis quàm corrigitur; ſed vt prauas artes malaſque lubidines ab iuuentute prohibeas. Ea verò clementia erit conſuluiſſe, ne immeritò ciues patria expellerentur; retinuiſſe ab ſtultitia, & falſis voluptatibus; pacem, concordiamque ſtabiliuiſſe: non, ſi, flagitiis obſecutus, delicta perpeſſus, præſens gaudium cum mox futuro malo conceſſeris. Ac mihi animus, quibus rebus aliis timent, maximè erectus eſt, negotii magnitudine: & quia ibi terræ, & maria ſimul omnia componenda ſunt, (quippe res paruas tantum ingenium attingere nequit) magnæ curæ magna merces eſt. Igitur prouideas oportet, vti plebes, largitionibus, & publico frumento, corrupta habeat negotia ſua, quibus ab malo publico detineatur; iuuentus probitati, & induſtriæ, non ſumtibus, neque diuitiis, ſtudeat. Id ita eueniet, ſi pecuniæ quæ maxuma omnium pernicies eſt, vſum, atque decus demſeris. Nam ſæpe ego cum animo meo reputans, quibus quiſque rebus clariſſimi viri magnitudinem inueniſſent; quæ res populos, nationeſve magnis auctoribus auxiſſent; ac deinde quibus cauſſis ampliſſima regna, & imperia corruiſſent: eadem ſemper bona, atque mala reperiebam, omneſque victores diuitias contemſiſſe & victos cupiuiſſe. Neque aliter quiſquam extollere ſeſe, & diuina mortalis attingere poteſt, niſi omiſſis pecuniæ, & corporis gaudiis, animo indulgens, non aſſentando, neque concupita præbendo, peruerſam gratiam gratificans; ſed in labore, patientia boniſque præceptis, & factis fortibus exercitando. Nam domum, aut villam exſtruere, eamque ſignis aulæis aliiſque operibus exornare, & omnia potius quàm ſemet, viſendum efficere; id eſt non diuitias decori habere, ſed ipſum illis flagitio eſſe. Porro ii quibus bis die ventrem onerare, nullam noctem ſine ſcorto quieſcere mos eſt; vbi animum, quem dominari decebat, ſeruitio oppreſſere, nequaquam eo poſtea hebeti atque claudo pro exercitio vti volunt. Nam imprudentia pleraque, & ſe præcipitant. verum hæc, & omnia mala pariter cum honore pecuniæ de- 214

ſinent,

sinent, si neque magistratus, neque alia vulgo cupienda venalia erunt. Ad hoc prouidendum est, quonam modo Italia atque prouincia tutiores sint: id quod factu haud obscurum est. Nam isidem omnia vastant, suas deserendo domos, & per inuidiam alienas occupando. Item ne, vti adhuc, militia iniusta, aut inæqualis sit: cùm alii triginta, pars nullum stipendium faciet: & frumentum id, quod antea præmium ignauiæ fuit, per municipia, & colonias illis dare conueniet, cum stipendiis emeritis domos reuerterint. Quæ reipublicæ necessaria, ubique gloriosa ratus sum, quàm paucissimis absolui. Non peius videtur panca nunc de facto meo disserere. Plerique mortales ad iudicandum satis ingenii habent, aut simulant: veruntamen ad reprehendenda aliena facta, aut dicta ardet omnibus animus; vix satis apertum os, aut lingua promta videtur, quæ meditata pectore euoluat: quibus me subiectum haud pœmtet, magis reticuisse pigeret. Nam, siue hac, seu meliore alia via perges: à me quidem pro virili parte dictum, & adiutum fuerit. Reliquum est, optare, vti, quæ tibi placuerint, ea dii immortales approbent, bene neque euenire sinant.

215

AD C. CAESAREM
DE REPVBL. ORDINANDA
ORATIO II.

Scio ego, quàm difficile, atque asperum factu sit consilium dare regi, aut imperatori; postremò cuiquam mortali, cuius opes in excelso sunt: quippe cum & illis consultorum copiæ adsint; neque de futuro quisquam satis callidus, satisque prudens, sit. Quinetiam sæpe prauis magis, quam bona consilia prosperè eueniunt: quia pleraque res fortuna ex lubidine sua agitat. Sed mihi studium fuit adolescentulo rempublicam capessere: atque in ea cognoscenda multam, magnamque curam habui: non ita, vt magistratum modò caperem, quem multi malis artibus adepti erant; sed etiam vt rempublicam domi, militiæque, quantumque armis, viris, opulentia posset, cognitum haberem, itaque mihi multa cũ animo agitanti consilium fuit, famam, modestiamque meam post tuam dignitatem habere, & cuius rei lubet periculum facere, dum quid tibi ex eo glo-

riæ

riæ accederet. Idque non temerè, aut ex fortuna tua, decreui; sed quia in te, præter ceteras, artem vnam egregiè mirabilem comperi, semper tibi maiorem in aduersis, quàm in secundis rebus animum esse. Sed per ceteros mortales illa res clarior est, quod & prius defessi sint homines laudando atque admirando munificentiam tuam, quam tu faciendo, quæ gloria digna essent. Equidem mihi decretum est, nihil tam ex alto reperiri posse, quod non cogitanti tibi in promtu sit. Neque ego, quæ visa sunt, de rep. tibi scripsi, quia mihi consilium, atque ingenium meum amplius æquo probaretur: sed inter labores militiæ, interque prælia, victorias, imperium, statui admonendum te de negotiis vrbanis. Namque, tibi si id modo in pectore consilii est, vt te ab inimicorum impetu vindices, quoque modo contra aduersum consulem beneficia populi retineas: indigna virtute tua cogites. Sin in te ille animus est, qui iam a principio nobilitatis factionem disturbauit; plebem Rom. ex graui seruitute in libertatem restituit; in prætura inimicorum arma inermis disiecit; domi militiæque tanta, & tam præclara facinora fecit, vt ne inimici quidem queri quidquam audeant, nisi de magnitudine tua: quin accipe tu ea, quæ dicam de summa reipub. quæ profecto aut tu vera inuenies, aut certè haud procul a verò. Sed, quoniam Cn. Pompeius aut animi prauitate, aut quia nihil maluit, quàm quod tibi obesset, ita lapsus est, vt hostibus tela in manus faceret: quibus ille rebus remp. conturbauit, eisdem tibi restituenda est. Primum omnium, summam potestatem moderandi, de vectigalibus, sumtibus, iudiciis, senatoribus paucis tradidit; plebem Romanam, cuius antea summa potestas erat, nosque his quidem legibus in seruitute reliquit. Iudicia, tametsi, sicut antea, tribus ordinibus tradita sunt, tamen iidem illi factiosi regunt, dant, adimunt, quæ lubet. Innocentes circumueniunt: suos ad honorem extollunt. Non facinus, non probrum, aut flagitium, obstat, quo minus magistratus capiant: quod commodum est, trahunt, rapiunt: postremò, tamquam vrbe capta, libidine, ac licentia sua, pro legibus vtuntur. Ac me quidem mediocris dolor angeret, si virtute partam victoriam more suo per seruitium exercerent. Sed homines intertissumi, quorum omnis vis, virtusque in lingua sita, est, forte, atque alterius socordia dominationem oblatam insolentes agitant. Nam quæ seditio, ac dissensio ciuilis tot tamque illustres familias ab stirpe euertit? aut quorum vmquam victoria

216

217

victoria animus tam præceps, tamque immoderatus fuit? L. Sulla, cui omnia in victoria lege belli licuerunt, tametsi a Sulpicio hostium partes muniri intellegebat, tamen, paucis interfectis, ceteros beneficio, quàm metu, retinere maluit. At hercule nunc cum Catone, L. Domitio, ceteriſque eiuſdem factionis, quadraginta ſenatores, multi præterea cum ſpe bona adoleſcentes, ſicuti hoſtiæ, mactati ſunt: cum interea opportuniſſuma genera hominum tot miſerorum ciuium ſanguine ſatiari nequiuerunt: non orbi liberi, non parentes exacta ætate, non gemitus vitorum, luctus mulierum immanem eorum animum inflexit: quin acerbius in dies male faciundo, ac dicundo, dignitate alios, alios ciuitate euerſum irent. Nam, quid ego de te dicam, cuius contumeliam homines ignauiſſimi vita ſua commutare volunt? ſcilicet neque illis tantæ voluptati eſt (tametſi inſperantibus accidit) dominatio, quinto mœrori tua dignitas: qui optatius habent, ex tua calamitate periculum libertatis facere, quàm per te populi R. imperium maximum ex magno fieri. Quo magis tibi etiam atq; etiam animo proſpiciendum eſt, quonam modo rem ſtabilias, communiaſque. Mihi quidem quæ mens ſuppetit, eloqui non dubitabo. Ceterum tui erit ingenii probare, quæ vera, atque vtilia factu putes. In duas partes ego ciuitatem diuiſam arbitror, ſicut à maioribus accepi, in patres, & plebem. Antea in patribus ſumma
218 auctoritas erat, vis multo maxuma in plebe. Itaque ſæpius in ciuitate ſeceſſio fuit: ſemperque nobilitatis opes deminutæ ſunt, & ius populi amplificatum. Sed plebes eo liberè agitabat: quia nullius potentia ſuper leges erat; neque diuitiis aut ſuperbia, ſed bona fama, factiſque fortibus nobilis ignobilem anteibat: humilimus quiſque in armis, aut militia, nullius honeſtæ rei egens, ſatis ſibi, ſatiſque patriæ, erat. Sed, vbi eos paullatim expulſos agris, inertia, atque inopia incertas domos habere ſubegit: cœpere alienas opes petere, libertatem ſuam cum republica venalem habere. Ita paullatim populus, qui dominus erat, & cunctis gentibus imperitabat, dilapſus eſt: &, pro communi imperio, priuatum ſibi quiſque ſeruitutem peperit. Hæc igitur multitudo primum malis moribus imbuta, deinde in artes, vitaſque varias diſpalata, nullo modo inter ſe congruens, parum mihi quidem idonea videtur ad capeſſendam rempub. Ceterùm, additis nouis ciuibus, magna me ſpes tenet, fore, vt omnes expergiſcantur ad libertatem: quippe cum illis libertatis reti-

retinendæ, tum his seruitutis amittendæ cura orietur. Nos ego censeo, permixtos cum veteribus nouos, in coloniis constituas. Ita & res militaris opulentior erit, & plebes bonis negotiis impedita malum publicum facere desinet. Sed non inscius, neque imprudens sum, cùm ea res agetur; quæ sæuitia, quæue tempestates hominum nobilium futuræ sint, cùm indignabuntur omnia funditùs miscerì, antiquis ciuibus hãc seruitutem imponi, regnum denique ex libera ciuitate futurum, vbi vnius munere multitudo ingens in ciuitatem peruenerit. Equidem ego sic apud animum meum statuo, malum facinus in se committere, qui incommodo reip. gratiam sibi conciliet. Vbi bonum publicum etiam priuatim vtui est: id verò dubitare aggredi, socordiæ, atque ignauiæ duco. M. Liuio Druso semper 219
consilium fuit, in tribunatu summa ope niti pro nobilitate: neque vllam rem in principio agere intendit, nisi illi auctores serent homines factiosi, quibus dolus, atque malitia, fide cariora erant. Vbi intellexerunt, per vnum hominem maximum beneficium multis mortalibus dari: videlicet & sibi quisque conscius, malo atque infido animo esse, de M. Liuio Druso iuxta, ac de se existimauerunt. Itaque metu, ne per tantam gratiam solus rerum potiretur, contra eam nixi, sua ipsius consilia disturbauerunt. Quo tibi imperator maiore cura fidéque amici, & multa præsidia paranda sunt. Hostem aduersum opprimere, strenuo homini haud difficile est; occulta pericula neque facere, neque vitare, bonis in promptu est. Igitur, vbi eos in ciuitatem adduxeris; quoniam quidem renouata plebes erit, in ea re maximè animum exercitato, vt colantur boni mores; concordia inter veteres & nouos coalescat. Sed multo maximum bonum patriæ, ciuibus, tibi, liberis, postremò humanæ genti, pepereris, si studium pecuniæ aut sustuleris, aut quoad res feret, minueris. Aliter neque priuata res, neque publica, neque domi, neque militiæ, regi potest. Nam, vbi cupido diuitiarum inuasit: neque disciplina, neque artes bonæ, neque ingenium vllum satis pollet; quin animus magis, aut minus maturè, postremò tamen succumbit. Sæpe iam audiui, qui reges, quæ ciuitates, & nationes, per opulentiam magna imperia amiserint, quæ per virtutẽ inopes ceperant. Id adeo haud mirandum est. Nam, vbi bonus deteriorem diuitiis magis clarum magisque acceptum vidit; primò æstuat, multaque in pectore voluit: sed, vbi gloria honorem magis in dies, virtutem opulentia vincit; animus

ad

ad voluptatem, a vero deficit. Quippe gloria industria alitur: vbi
220 eam demseris, ipsa per se virtus amara, atque aspera est. Postremo, vbi diuitiæ claræ habentur, ibi omnia bona vilia sunt, fides, probitas pudor, pudicitia. Nam ad virtutem vna, & ardua via est: ad pecuniam, qua cuique lubet, nititur: & malis, & bonis rebus ea creatur. Ergo in primis auctoritatem pecuniæ demito: neque de capite, neque de honore ex copiis quisquam magis, aut minus iudicauerit; si neque prætor, neque consul, ex opulentia, verùm ex dignitate, creetur. Sed de magistratu facile populi iudicium sit. Iudices a paucis probari, regnum est; ex pecunia legi inhonestum. Quare omnes primæ classis iudicare placet, sed numero plures, quàm iudicant; neque Rhodios, neque alias ciuitates vmquam suorum iudiciorum pœnituit, vbi promiscuè diues, & pauper, vt cuique fors tulit, de maximis rebus iuxta, ac de minumis disceptat. Sed de magistratibus creandis haud mihi quidem absurdè placet lex, quam C. Graechus in tribunatu promulgauerat; vt ex confusis quinque classibus forte centuriæ vocarentur. Ita coæquati dignitate, pecunia, virtute anteire alius alium properabit. Nec ego magna remedia contra diuitias statuo. Nam perinde omnes res laudantur, atque appetuntur, vt earum rerum vsus est: malitia præmiis exercetur. Vbi ea demseris, nemo omnium gratuito malus est. Ceterum auaritia bellua fera, immanis, intoleranda est: quò intendit, oppida, agros, fana, atque domos, vastat: diuina cum humanis permiscet: neque exercitus neque mœnia obstant, quo minus vi sua penetret: fama, pudicitia, liberis, patria, atque parentibus cunctos mortales spoliat. Verùm, si pecuniæ decus ademeris: magna illa vis auaritiæ facile bonis moribus vincetur. Atque hæc ita sese habere tametsi omnes æqui, atque iniqui memorent: tamen tibi cum factione nobilitatis haud mediocriter certandum est: cuius si dolum caueris, alia omnia in procliui erunt. Nam hi, si virtute satis valerent, magis æmuli bonorum quàm inuidi, essent: quia desidia, &
221 inertia, & stupor eos, atq; torpedo, inuasit: strepunt, obtrectant, alienam famam suum dedecus existumant. Sed, quid ego plura, quasi de ignotis memorem? M. Bibuli fortitudo, atque animi vis, in consulatum erupit: hebes lingua, magis malus, quàm callidus ingenio. Quid ille audeat, cui consulatus maximum imperium maximo dedecori fuit? An L. Domitii magna vis est, cuius nullum membrum a flagitio, aut facinore vacat; lingua

gua vana, manus cruentæ, pedes fugaces; quæ honestè nominari nequeunt, inhonestissima. Vnius tamen M. Catonis ingenium versutum, loquax, callidum haud contemno. Parantur hæc disciplina Græcorum. Sed virtus, vigilantia, labos, apud Græcos nulla sunt. Quippe, cum domi libertatem suam per inertiam amiserint; centies ne eorum præceptis imperium haberi posse? Reliqui de factione sunt inertissimi nobiles: in quibus, sicut in statua, præter nomen, nihil est additamenti. L. Postumius, & M. Fauonius, mihi videntur quasi magnæ nauis superiacua onera esse, vbi salui peruenire visi sunt: si quid aduersi coortum est, de illis potissimùm iactura fit; quia pretii minimi sunt. Quoniam nunc, vt mihi videor, de plebe renouanda, corrigendáque disserui: de senatu, quæ tibi agenda videntur, dicam. Postquam mihi ætas, ingeniúmque adoleuit; haud fermè armis, atque equis, corpus exercui; sed animum in litteris, quòd natura firmus erat, in laboribus, habui. Atque ego in ea vita multa legendo, atque audiendo ita comperi, omnia regna, ciuitates, nationes vsq; eo prosperum imperium habuisse, dum apud eos vera consilia valuerunt: vbicumque gratia, timor, voluptas, ea corrupere; pòst paullò imminutæ opes, deinde ademptum imperium, postremò seruitus imposita est. Equidem ego sic apud animum meum statuo; cuicumque in sua ciuitate amplior, illustriorque locus, quam aliis est, ei magnam curam esse reip. nam cæteris, salua vrbe, tantummodo libertas tuta est: qui per virtutem sibi diuitias, decus, honorem, pepererunt: vbi paullum inclinata resp. agitari cœpit, multipliciter animus curis, atque laboribus fatigatur, aut gloriam, aut libertatem, aut rem familiarem, defendit: omnibus locis adest, festinat: quanto in secundis rebus florentior fuit, tanto in aduersis asperiùs, magisque anxiè agitat. Igitur, vbi plebes senatui, sicut corpus animo, obedit, eiusque consilia exsequitur: patres consilio valere decet, populo superuacanea est calliditas. Itaque maiores nostri, cùm bellis asperrimis premerentur, equis, viris, pecunia amissa, numquam defessi sunt armati de imperio certare: non inopia auxilii, non vis hostium, non aduersa res, ingentem eorum animum subegit, quin, quæ virtute ceperant, simul cum anima retinerent. Atque ea magis fortibus consiliis, quàm bonis præliis, patrata sunt. Quippe apud illos vna resp. erat, ei consulebant; factio contra hostes parabatur: corpus atque ingenium, patriæ, non sua quisque potentiæ, exercitabat. Ad

223

hoc

hoc tempore contra homines nobiles, quorum animos socordia, atque ignauia, inuasit, ignari laboris, hostium, militiæ, domi factione instructi, per superbiam cunctis gentibus moderantur. Itaque patres, quorum consilio antea dubia resp. stabiliebatur, oppressi, ex aliena libidine huc atque illuc fluctuantes agitantur: interdum alia, deinde alia, decernunt: vti eorum, qui dominantur, simultas, ac arrogantia, fert, ita bonum, malumque publicum existimant. Quod si aut libertas æqua omnium, aut tenteutia obscurior esset; maioribus opibus resp. & minùs potens nobilitas esset. Sed, quoniam coæquari gratiam omnium difficile est; quippe cùm illis maiorum virtus partam reliquerit gloriam, dignitatem, clientelas: cetera multitudo pleraque insci, sit sententia eorum à metu libera. Ita occulto sibi quisque alterius potentia carior erit, libertas iuxta bonis, & malis, strenuis, & ignauis optabilis est. Verum eam plerique metu deserunt, stultissimi mortales, quod, in certamine dubium est, quorsum accidat, id per inertiam in se, quasi victi, recipiunt. Igitur duabus rebus confirmari posse senatum puto: si numero auctus per tabellam sententiam ferat. Tabella obtentui erit, quo magis animo libero facere audeat: in multitudine, & præsidii plus, & vsus amplior est. Nam fere, his tempestatibus, alii iudiciis publicis, alii priuatis suis atque amicorum negotiis implicati, haud sane resp. consiliis adfuerunt: neque eos magis occupatio, quàm superba imperia distinuere. Homines nobiles cum paucis senatoriis, quos additamenta factionis habent, quæcumque libuit probare, reprehendere, decernere, ea, vti libido tulit, fecere. Verùm vbi, numero senatorum aucto, per tabellam sententiæ dicentur; illi superbiam suam dimittent, vbi iis obediendum erit, quibus antea crudelissimè imperitabant. Forsitan, imperator, perlectis litteris decernes, quem numerum senatorum fieri placeat; quoque modo in multa, & varia officia distribuatur; & quoniam iudicia primæ classis mittenda putem, quæ descriptio, qui numerus in quoque genere futurus sit. Ea mihi omnia generatim describere haud difficile factu fuit: sed priùs laborandum visum est de summa consilii, idque tibi probandum verum esse. Si hoc tenere vti decreueris; cetera in promtu erunt, volo ego consilium meum prudens, maximeque vsui esse. Nam, vbicumque tibi res prosperè cedet, ibi mihi bona fama euenet. Sed me illa magis cupido exercet, si quocumque modo, & quàm primum

223

224

resp.

resp. diuuetur. Libertatem gloria clariorem habeo. Atque ego te oro, hortorque, ne clarissimus imperator, Gallica gente subacta, populi R. summum, atque inuictum imperium tabescere vetustate, ac per summam discordiam dilabi, patiaris. Profecto, si id accidat, neque tibi nox, neque dies curam animi sedauerit; quin insomniis excitus; furibundus, atque amens alienata mente feraris. Namque mihi pro vero constat, omnium mortalium vitam diuino numine inuisi: neque bonum, neque malum facinus cuiusquam pro nihilo haberi: sed ex natura diuersa præmia bonos, malosque sequi. Interea fortè ea tardius procedunt: suus cuique animus ex conscientia spem præbet. Quod si tecum patria, atque parentes possent loqui, scilicet hæc tibi dicerent: O Cæsar, nos te genuimus fortissimi viri in optuma vrbe, decus, præsidiumque nobis, hostibus terrorem. Quæ multis laboribus, & periculis ceperamus, ea tibi nascenti cum anima simul tradidimus, patriam maxumam interris, domum, familiamque in patria clarissumam, præterea bonas artes, honestas diuitias, postremo omnia honestamenta pacis, & præmia belli: pro his amplissumis beneficiis non flagitium à te, neque malum facinus, petimus, sed vti libertatem ciuersam restituas. Qua re patrata, profectò per gentes omnes fama virtutis tuæ volitabit. Namque hac tempestate, tametsi domi, militiæque præclara facinora egisti; tamen gloriâ tua cum multis viris fortibus æqualis est: si verò vrbem amplissumo nomine, & maxumo imperio, prope iam ab occasu restitueris; quis te clarior, quis maior, in tertis fuerit? quippe si morbo iam, aut fato huic imperio secus accidat: cui dubium est, quin per orbem terrarum vastitas, bella, cædes, oriantur? quod si tibi bona lubido fuerit, patriæ, parentibus gratificandi: postero tempore, rep. restituta, super omneis mortaleis gloria agnita, tuique vnius mors vita clarior erit. Nam viuos interdum fortuna, sæpe inuidia, fatigat: vbi anima naturæ cessit, demtis obtrectatoribus ipsa se virtus magis magisq; extollit. Quæ mihi vtilia factu visa sunt, quæque tibi vsui fore credidi, quàm paucissumis potui, perscripsi. Ceterum deos immortales obtestor, vt, quocumque modo ages, ea res tibi, reiq; pub. prospere eueniat.

225

C. SAL-

C. SALLVSTII CRISPI IN M. TVLLIVN CICERONEM DCLAMATIO.

GRauiter, & iniquo animo, maledicta tua paterer, M. Tulli, si te scirem iudicio magis, quàm morbo animi, petulantia ista vti. Sed, quoniam in te neque modum, neque modestiam vllam animaduerto: respondebo tibi: vt si quem maledicendo voluptatem cepisti, eam malè audiendo amittas. Vbi querar? quos implorem, P. C. diripi remp. atque audaciſsumo cuique esse perfidiæ? an apud populum R. qui ita largitionibus corruptus est, vt sese, ac fortunas suas, venales habeat? an apud vos, P. C. quorum auctoritas turpissumo cuique, & sceleratissimo, ludibrio est? Vbi M. Tullius leges, iudicia populi R. defendit, atque in hoc ordine ita moderatur,
336 quasi vnus reliquus ex familia viri clarissimi, Scipionis Africani, ac non repticius, accitus, ac paullo ante insitus huic vrbi ciuis. An verò, M. Tulli, facta, ac dicta, tua obscura sunt? an non ita à pueritia vixisti, vt nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alteri collibuisset? scilicet, istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiæ iactura perdidicisti? itaque, minimè mirandum est, si eam flagitiosè venditas, quàm turpissume parasti. Verùm, vti opinor, splendor domesticus tibi animos attollit, vxor sacrilega, ac periuriis delibuta, filia matris pellex, tibi iucundior, atque obsequentior, quàm parenti par est. Domum ipsam tuam vi & rapinis, funestam tibi ac tuis, comparasti: videlicet vt nos commonefacias, quàm conuersa sit resp. cum in ea domo habitas, homo flagitiosissume, quæ P. Crassi, viri consularis, fuit. Atque hæc cùm ita sint; tamen Cicero se dicit in consilio deorum immortalium fuisse; inde missum huic vrbi, ciuibúsque custodem, absque carnificis nomine, qui ciuitatis incommodum in gloriam suam ponit: quasi verò non illius coniurationis caussa fuerit consulatus tuus, & iccirco resp. disiecta eo tempore, quo te custodem habebat. Sed, vt opinor, illa te magis extollunt, quæ post consulatum cum Terentia vxore de rep. consuluisti: cum legis Plautiæ iudicia domi faciebatis: ex coniuratis alios morte, alios pecu-

nia

nia comedemonabas: cùm tibi alius Tusculanum, alius Pompeianam villam ædificabat, alius domum emebat: qui verò nihil poterat, is erat calumniæ proximus, is aut domum tuam oppugnatum venerat, aut insidias senatui fecerat, denique de quo tibi competum erat. Quæ si tibi falsa obiicio prædetationem, quantum patrimonii acceperis, quid tibi hæredes scerint, qua ex pecunia domum paraueris, Tusculanum, & Pompeianum infinito sumptu ædificaueris. Aut, si recuses, cui dubium potest esse, quin opulentiam istam ex sanguine, & visceribus ciuium 227
parueris? Verùm, vt opinor, homo nouus Arpinas, ex C. Marii familia, qui virtutem imitatur, contemptissimultatem hominum nobilium; populi R. curam habet, neque terrore, neque gratia commouetur. Illud verò amicitiæ tantum, ac virtutis est animal: immo verò homo leuissimus supplex inimicis, amicis contumeliosus, modò horum, modò illarum partium, fidus nemini, leuissimus senator, miserorum patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine vacat: lingua vana, manus rapacissimæ, gula immensa, pedes fugaces; quæ honestè nominari non possunt, inhonestissima. Atque is, cùm eiusmodi sit, tamen audet dicere: O fortunatam natam me consule Romam! Te consule fortunatam, Cicero! immo verò infelicem, & miseram, quæ crudelissimam proscriptionem, cuius perpessa est; cùm tu, perturbata rep. metu perculsos omnes bonos parere crudelitati tuæ cogebas; cùm omnia iudicia, omnes leges in tua iuris diuite erant: cùm tu, sublata lege Porcia, erepta libertate, omnium nostrûm vitæ pecuniæque potestatem ad te omnia reuocaueras. Atqui parum est, quod impunè fecisti: verum etiam commemorando exprobras, neque licet obliuiscì seruitutis suæ. Egeris oro te Cicero, perfecerisquod libet: satis est perpessa esse: etiam ne aures nostras odio tuo onerabis? etiam ne molestissimis vestibus insidebere? cedant arma togæ, concedat laurea linguæ. Quasi verò rogatus, & non armatus ea, quæ gloriaris, confecerìs, neque inter te, Syllamque Dictatorem, præter nomen imperij, quidquam interfuerit. Sed, quid ego plura de tuis insolentijs commemorem; quem Minerua omnes artes edocuit, Iuppiter optimus maximus in concilia deorum admisit, Italia exulem humeris suis reportauit, Orote, Romule Arpinas, qui egregia tua virtute omnes Paullos, Fabios, Scipiones superasti, quem tandem locum in hac ciuitate obtines? quæ tibi partes reip. placent? quem enim, quo inimicum, habes?

habes? cui in ciuitate fecisti insidias, ancillaris. Quo iure, cùm de exsilio tuo Dyrrhachio redisti, eum sequeris? quos tyrannos appellabas, eorum nunc potentiæ faues? qui tibi, ante optimates videbantur, eosdem nunc dementes, ac furiosos, vocas? Vatini causam agis: de Sextio malè existimas: Bibulum petulantissimis verbis lædis: laudas Cæsarem: quem maxumè odisti; et maxumè obsequeris: aliud stans, aliud sedens de rep. sentis: his maledicis, illos odisti; leuissimè transfuga, neque in hac, neque in illa parte fidem habes.

DE PRÆCEDENTI ORATIONE sic Quintilianus lib. 4. cap. 1.

Quid? non Sallustius directo ad Ciceronem, in quem dicebat, vsus est principio, & quidem proximus: Grauiter & iniquo animo maledicta tua paterer M. Tulli, &c.

IN SALLVSTIVM DECLAMATIO;

QVÆ CICERONI FALSO TRIBVITVR.

EA demùm magna voluptas est, Crispe Sallusti, æqualem ac parem verbis vitam agere, neque quidquam tam obscenum dicere, cui non ab initio pueritiæ omni genere facinoris ætas tua respondeat, vt omnis oratio moribus consonet. Neque enim qui ita viuit, vt tu; aliter ac tu, loqui potest: neque, qui tam illoto sermone vtitur, vita honestior est. Quò me vertam, P. C.? vnde initium sumam? maius enim mihi dicendi onus imponitur, quo notior est vterque nostrûm. Quod si aut de mea vita, atque actibus nostris, huic conuitiatori respondero; inuidia gloriam consequetur: aut si huius facta, mores, omnem ætatem, nudauero: in idem vitium incidam procacitatis quod huic obiicio. Id vos, si fortè offendimini, iustius huic, quàm mihi, succensere debetis, qui initium introduxit. Ego dabo operam, vt & pro me minimo cum fastidio respondeam, & in hunc minimè mentitus esse videar. Scio me, P. C. in respondendo non habere magnam expectationem; quòd

nullam

nullum vos sciatis nouum crimen in Sallustium audituros, sed omnia vetera recognituros, quis & meæ, & vestræ iam, & ipsius aures calent. Verùm eò magis odisse debetis hominem, qui nè incipiens quidem peccare minimis rebus potuit rudimentum, sed ita ingressus est, vt neque ab alio vinci possit, neque ipse se omninò reliqua ætate præterire. Itaque nihil aliud studet, nisi, vt lutulentus sus, cum quouis velitari. Longè verò fallitur opinione. Non enim procacitate linguæ vitæ sordes eluuntur: sed est quædam calumnia, quam vnusquisque nostrûm testante animo suo ferr, de eo, qui falsum crimen bonis obiectat. Quod si vita istius memoriam vicerit; aliam, P. C. non ex oratione eius, sed ex moribus spectare debetis. Iam dabo operam, quàm maximè potero, vt breue id faciam. Neque hæc altercatio nostra vobis inutilis erit, P. C. plerumque enim resp. priuatis crescit inimicitiis; vbi nemo ciuis, qualis sit vir, potest latere. Primum igitur, quoniam omnium maiores Crispus Sallustius ad vnum exemplum, & regulam quærit, velim mihi respondeat, numquid, ii, quos protulit, Scipiones, & Metelli, ante fuerint aut opinionis, aut gloriæ, quam eos res gestæ suæ, & vita innocentissimè acta, commendauit? quod si hoc fuit illis initium nominis, & dignitatis; cur non æquè de nobis existimetur? cuius & res gestæ illustres sunt, & vita integerrimè acta. Quasi verò tu sis ab illis viris, Sallusti, ortus: quod si esses; nonnullos iam tuæ turpitudinis pigeret. Ego meis maioribus virtute meâ præluxi: vt, si priùs noti non fuerint, à me accipiant initium memoriæ suæ; tu tuis vitâ, quam turpiter egisti, magnas offudisti tenebras: vt, etiam si fuerint egregii ciues, certè venerint in obliuionem. Quare noli mihi antiquos viros obiectare. Satius est enim, me meis rebus gestis florere, quàm maiorum opinione niti; & ita viuere, vt ego sim posteris meis nobilitatis initium, & virtutis exemplum. Neque me cum in conferri decet, P. C. qui iam decesserunt, omnique odio carent, & inuidia, sed cum iis, qui mecum vna in republica versati sunt. Sed, si fuerim aut in honoribus petendis nimis ambitiosus; (non hanc dico popularem ambitionem, cuius me principem confiteor, sed illam perniciosam contra leges, cuius primos ordines Sallustius duxit) aut in gerendis magistratibus, aut in iudicandis maleficiis tam seuerus; aut in tuenda republica tam vigilans; quam tu proscriptionem vocas: credo, quod non omnes tui similes incolumes in hac vrbe viuissent,

At quanto meliore loco respublica tuenda staret, si tu, par ac similis sceleſtorum ciuium, vna cum illis adnumeratus esses? An ego tunc falso scripsi, *Cedant armatogæ*; qui togatus armatos, & pace bellum oppressi? An illud mentitus sum, *Fortunatam me consule Romam*; qui tantum intestinum bellum, & domesticum vrbis incendium, exstinxi? Neque te tui piget, homo leuissime, cum eâ culpa, quæ in hiſtoriis mihi gloriæ ducis? An turpius est, P. C. scribentem mentiri, quam illum palam hoc ordine dicentem? Nam, quod meam ætatem increpuisti: tantum me abesse puto ab impudicitia, quantum tu abes à pudicitia. Sed, quid ego de te plura querar? Quid enim mentiri turpe duces, qui mihi ausus sis eloquentiam vt vitium obiicere? cuius semper nocens eguisti patrocinio. An vllum existimas posse fieri ciuem egregium, qui non his artibus & disciplinis sit eruditus? an vlla alia putas esse rudimenta, & incunabula virtutis, quibus animi ad gloriæ cupiditatem aluntur? Sed minimè mirum est, P. C. si homo, qui desidiæ, ac luxuriæ plenus sit, hæc vt noua, atque inusitata, miratur. Nam, quod ista inuſitata rabie petulanter in vxorem, & in filiam meam inuasisti, quæ facilius mulieres se à viris abstinuerunt, quam tu vir à viris; latis docte, ac perite, fecisti: non enim me iperasti mutuam tibi gratiam relaturum, & vicissim tuas compellaturum. Vnus enim satis es materiæ habens: neque quidquam turpius est domi tuæ, quam tu. Multum te verò opinio fallit, qui mihi putasti parare inuidiam ex meare familiari; quæ multo mihi minor est, quàm habere dignus sim. Atque vtinam ne tanta quidem esset, quanta est; vt potius amici mei viuerent, quam ego testamentis eorum locupletior essem. Ego fugax, Crispe Salluſti? furori tribuni pl. cessi: vtilius duxi, quamuis fortunam vnus experiri, quam vniuerso populo R. ciuilis essem dissensionis causſa: qui, postea quam ille suum annum in rep. perbacchatus est; omniaque quæ commouerat, pace, & otio, refederunt; hoc ordine reuocante, atque ipsa rep. manu retrahente me, reuerti. Qui mihi dies, si cum omni reliqua vita conferatur, animo quidem meo superet, cum vniuersi vos, populusque R. frequens aduentu meo gratulatus est. Tanti me fugisse, mercenarium patronum hi æstimauerunt. Neque hercule mirum est, si ego semper iustas omnium amicitias æstimaui. Non enim vni priuatim ancillatus sum, neque me addixi: sed quantum quisque reip. studuit, tantum mihi fuit aut amicus, aut

aut inimicus ego nihil plus volui valere, quam pacem: multi priuatorum audacias nutriuerunt. Ego nihil timui, nisi leges: multi arma sua timeri voluerunt: ego nunquam volui quidquam posse, nisi pro vobis: multi ex vobis, potentia freti, in vos suis viribus abusi sunt. Itaque non est mirum, si nullius amicitia vsus sum, qui non perpetuò reip. amicus fuit: neque me pœnitet, si aut petenti Vatinio reo patrocinium pollicitus sum; aut Sextii insolentiam repressi, aut Bibuli patientiam culpaui, aut virtutibus Cæsaris faui. Hæ leges enim egregii ciuis, & vnicæ, sunt. Quæ si tu mihi vt vitia obiicis, temeritas tua reprehendetur, non mea vitia culpabuntur. Plura dicerem, si apud alios mihi esset dicendum, P. C. non apud vos, quos habui omnium actionum mearum monitores. Sed, vbi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis? Nunc, ad te vt reuertar, Sallusti, patremque tuum præteream: qui si numquam in vita sua peccauit, tamen maiorem iniuriam reip. facere non potuit, quàm quod te talem filium genuit: neque, tu si quid in pueritia peccasti, exsequar, ne parentem tuum videar accusare, qui eo tempore summam tui potestatem habuit, sed qualem adolescentiam egeris. Hæc enim demonstrata, facilè intelliget, quam petulanti pueritia tam impudicus, & procax, adoleueris. Postea quam immensæ gulæ impudicissimi corporis quæstus sufficere non potuit; & ætas tua iam ad ea patienda, quæ alteri facere collibuisset, exoleuerat: cupiditatibus infinitis efferebaris, vt, quæ ipse corpori tuo turpia non duxisses, in aliis experiris. Ita non est facile reputare, P. C. vtrum inhonestioribus corporis partibus rem quæsierit, an amiserit. Domum paternam viuo patre turpissimè venalem habuit, vendidit. Et cui dubium potest esse, quin moti coegerit eum, quo hic nondum mortuo pro hærede gesserit omnia? Neque pudet à me eum quærere quis in P. Crassi domo habitet; cum ipse respondere non queat, quis in ipsius habitet paterna domo. At hercule lapsus ætatis tirocinio, postea se correxit. Non ita est: sed abiit in solatium sacrilegii Nigidiani: bis iudicis ad subsellia attractus, extrema fortuna stetit: & ita discessit, vt non hic innocens esse, sed iudices peieraſſe existimarentur. Primum honorem in quæstura adeptus, hunc locum, & ordinem, despectum reddidit, cuius aditus sibi quoque, sordidissimo homini, patuisset. Itaque timens, ne facinora eius clam vos essent, cum omnibus matribus familias opprobrio esset, confessus est, vobis audientibus, 234

adulterium; neque erubuit ora vestra. Vixeris, vt libet, Sallusti; egeris, quæ volueris: satis sit, vnum te tuorum scelerum conscium esse: noli nobis languorem, & soporem nimium exprobrare. Sumus diligentes in tuenda pudicitia vxorum nostrarum: sed ita experrecti non sumus, vt à te cauere possimus; audacia tua vincit studia nostra. Ecquod hunc mouere possit, P. C. factum ac dictum turpe, quem non puduit palam, vobis audientibus, adulterium confiteri? Quod si nihil pro me tibi respondere voluissem; sed illud censorum elogium Ap. Claudii, & L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo vsus est quisque eorum, pro lege palam vniuersis recitarem: nonne tibi viderer æternas inurere maculas quas reliqua vita tua eluere non possit? neque post illum delectum senatus, te vmquam vidimus; nisi fortè in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina reip. confluxerat. At idem Sallustius, qui in pace ne senator quidem manserat, posteaquàm respub. armis oppressa est, & idem victores, qui exsules reduxit, in senatum post quæsturam reductus est: quem honorem ita gessit, vt nihil non venale in eo habuerit, cuius aliquis emptor fuerit. Ita igitur egit, vt nihil non æquum ac verum, duxerit, quod ipsi facere collibuisset: neque aliter vexauit, ac debuit, si quis prædæ loco accepisset magistratum. Peracta quæstura, postea quàm magna pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitæ se coniunxerat; vnus iam ex illo grege videbatur. Eius enim partis exemplar erat Sallustius, quo tamquam in imam voraginem cœtus omnium vitiorum excesserat: quidquid impudicorum cilonum, parricidarum,
235 sacrilegorum, debitorum fuit in vrbe, municipiis, coloniis, Italia tota, sicut in fretis, subsederant, nominis perditi ac notissimi, nulla in parte castris apti, nisi licentia vitiorum, & cupiditate rerum nouarum. At posteaquam prætor factus est, modestè se gessit, & abstinenter. Nonne ita prouinciam vastauit, vt nihil neque passi sint, neque exspectarint grauius socii nostri in bello, quàm experti sunt in pace, hoc Africam interiorem obtinente? vnde tantum hic exhausit, quantum potuit aut fide nominum transijci, aut in naues contrudi. Tantum, inquam, P. C. exhausit, quantum voluit, ne caussam diceret, sestertio duodecies cum Cæsare paciscitur. Quod si quippiam eorum falsum est; hic palam refelle; vnde tu, qui modò ne paternam quidem domum redimere potueris, repentè tamquam somnio beatus, hortos preciosissimos, villam Tiburti C. Cæsaris, re-

liquas possessiones parauerit. Neque piguit quærere, cum ego P. Crassi domum emissem: cum tu veteris villæ dominus sis, cuius paullò antè fuerat Cæsar? modo, inquam, patrimonio non comesso, sed deuorato, quibus rationibus repentè factus es tam affluens, & tam beatus? Nam, quis te faceret hæredem, quem ne amicum quidem suum satis honestum quisquam sibi ducit, nisi similis, ac par tui? At hercule egregia facta maiorum tuorum te extollunt; quorum sine tu similis es, siue illi tui, nihil ad omnium scelus, ac nequitiam, addi potest. Verùm, opinor, honores tui te faciunt insolentem. Tu Crispe Sallusti, tantidem putas esse bis senatorem, & bis quæstorem fieri, quanti bis consularem, & bis triumphalem? carere debet omni vitio, qui in alterum patatus est dicere. Is demùm maledicit, qui non potest verum ab altero audire. Sed tu omnium mensarum assecla, omnium cubiculorum in ætate pallax, & idem postea adulter, omnis ordinis turpitudo es, & ciuilis belli memoria. Quid enim grauius pari ponimus, quàm quod te incolumem in hoc ordine videamus? Desine bonos petulantiâ consectari lingua; desine morbo procacitatis isto uti: desine vnumquemque moribus tuis æstimare: his moribus amicum tibi facere non potes, videris velle inimicum habere. Finem dicendi faciam P. C. sæpe enim vidi grauiùs offendere animos auditorum eos, qui aliena flagitia apertè dixerunt, quàm eos qui commiserunt. Mihi quidem ratio habenda est, non quid Sallustius meritò debeat audire, sed vt ea dicam, si qua ego honestè effari possim. 236

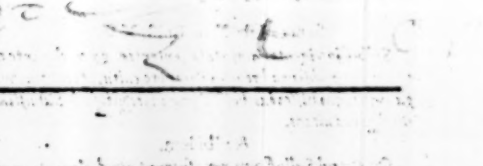

VETE-

VETERVM SCRIPTORVM ET NONNVLLORVM RECENTIORVM DE SALLVSTIO IVDICIA ET TESTIMONIA.

Augustus Cæsar.

Suetonius in vita Augusti.

TVQVE dubitas Cimberne Annius an Verrius Flaccus imitandi sint tibi? ita, vt verbis, quæ Crispus Sallustius excerpsit ex Catonis Originibus vt aris, an potius Asiaticorum oratorum inanibus sententijs, verborum volubilitas in nostrum sermonem transferenda?

Velleius Paterculus Hist. Lib. II.

Æmulus Thucydidis Sallustius.

&c.

Pene stulta est inhærentium oculis ingeniorum enumeratio: inter quæ maximè nostri aut eminent, princeps carminum Virgilius, Rabiriusque, & consecutus Sallustium Liuius, Tibullusque & Naso perfectissimi in forma operis. Nam viuorum vt magna admiratio, ita censura difficilis est.

Horatius Serm. Lib. I. Sat. XI.

Libertinarum dico: Sallustius in quas
Non minus insanit, quàm qui mœchatur.

Seneca Lib. XX. Epist. XV.

Sallustio vigente, amputatæ sententiæ & verba ante expectatum cadentia & obscura breuitas fuere pro cultu. Arruntius vir raræ frugalitatis, qui historias belli Punici scripsit, fuit Sallustianus, & in illud genus nitens.

&c. Ibidem.

Quæ apud Sallustium rara fuerunt, apud Arruntium crebra sunt, & penè

& pene continua, nec sine caussa: ille unum in hac incidebat, at hic illa quarebat.

& : Decl. Lib. III.

Orationes Sallustii in honorem historiarum leguntur.

& : Lib. IX. decl. I. & controuers. XXV. Lib. V.

Cum sit præcipua in Thucydide virtus breuitas, hac eum Sallustius vicit, & in suis illum castris cecidit. Nam in sententia Græca tam breui quam saluo sensu detrahas vocem aliquam, constabit sensus etiamsi non æquè comtus, attamen integer. At ex Sallustii sententia nihil demi sine sensus detrimento potest. Titus autem Liuius tam iniquus Sallustio fuit, vt hanc ipsam sententiam, & tanquam translatam, & tanquam corruptam, dum transferretur, obiceret Sallustio: nec amore Thucydidis facit vt illum præferat, sed laudat quem non timet: & facilius putat posse à se Sallustium vinci, si ante à Thucydide vincatur.

Martialis. Lib. XIIII.

Hic erit, vt perhibent doctorum corda virorum,
Crispus Romana primus in historia.

Quinctilianus. Lib. II. C. V.

Liuius a patrio magis legendus quàm Sallustius, & hic historia maior est auctor: sed quem tamen intelligendum iam profectus opus sit.

& : Lib. III. C. X.

Crispus Sallustius in bello Iugurthino & Catilinario nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est.

& : Lib. IV. C. II.

Vitanda illa Sallustiana, quamquam in ipso virtutis locum obtinet, breuitas, & abruptum sermonis genus: quod otiosum fortasse lectorem minus fallit, audientem transuolat, nec, dum repetatur, exspectat.

& : Lib. VIII. C. III.

Nec minus noto Sallustius epigrammate incessitur:

Et verba antiqui multum futate Catonis
Crispe Iugurthino conditor historiæ.

&: Lib. IX. C. III.

Ex Græco translata Sallustij plurima.

&: Lib. X. C. I.

Neq; illa Sallustiana breuitas, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum varijs cogitationibus iudicem & sæpius ineruditum captanda nobis est: neque illa Liuij lactea vbertas docebit satis eum, qui non speciem expositionis, sed fidem quærit.

& : Ibidem.

At non historia cesserit Græcis: nec Thucydidi opponere Sallustium vereat: nec indignetur Herodotus æquari sibi T. Liuium, cum in narrando miræ iucunditatis, clarissimique candoris, tum in concionibus, supra quam narrari potest eloquentem. Ita dicuntur omnia cum rebus tum personis accommodata. Sed affectus quidem, præcipuè eos qui sunt dulciores, vt parcissimè dicam, nemo historicorum commendauit magis: ideoque immortalem illam Sallustij velocitatem diuersis virtutibus consecutus est. Nam mihi egregiè dixisse videtur Seruilius Nouianus, pars eos magis quam similes.

& : Ibidem.

Attici præcisis conclusionibus obscuri, Sallustium atque Thucydidem superant, tristes ac ieiuni Pollionem æmulantur, otiosi & supini, si quid modò longius circumduxerunt, iurant Ciceronem ita locuturum fuisse.

&: Lib. X. C. III.

Sane manifestus est Sallustij ex ipso opere labor.

Statius Papinius. Lib. I. Sil. IV.

Sed tuas artes puer ante discat:
Omne quis mundi sensum remensus,
Orsa Sallustij breuis, & Timaui
Reddis alumnum.

Cornelius Tacitus. Hist. Lib. III.

C. Sallustius rerum Romanarum florentissimus auctor.

Iustinus

Iustinus. Hist. lib. XXXVIII.

Pompeius Trogus in Liuio & Sallustio reprehendit, quod, contiones directas, ac orationes operi suo inserendo historia modum excesserint.

Agellius. Lib. I. C. XV. Noct. Attic.

Sallustius nouator verborum.

&: Lib. III. C. I.

Sallustius vel subtilissimus breuitatis artifex.

&: Lib. IV. C. XV.

Elegantia orationis Sallustii, verborumque facundia & nouandi studium eum multa prorsus inuidia fuit: multique non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere pleraque & obtrectare: in quibus plura inscitè aut malignè vellicant. Nonnulla tamen videri possunt non indigna reprehensione.

&: Lib. X. C. XX.

Sallustius proprietatis in verbis retinentissimus consuetudini concessit.

&: Lib. eod. C. XXVI.

Asinio Pollioni in quadam epistola, quam ad Plancum scripsit, & quibusdam a ijs C. Sallustio iniquis, dignum nota visum est quod, &c.

&: Lib. XVII. C. XVIII.

M. Varro in litteris atque fide homo multa & grauis, in libro quem inscripsit. Pius, aut De pace, C. Sallustium scriptorem seria illius & seueræ orationis, in cuius historia notiones censorias fieri atque exerceri videmus, in adulterio deprehensum ab Annio Milone, loris bene cæsum dicit, &, cùm dedisset pecuniam, dimissum.

Auctor libri De claris Grammaticis.
de Philologo.

Asinius Pollio librum scripsit, in quo Sallustij scripta reprehendit, vt nimia verborum affectatione oblita.

&: Ibidem.

Philologus coluit familiarissimè C. Sallustium, &, eo defuncto, Asinum Pollionem. Quos historiam componere aggressos, alterum breuia-

breuiario rerum Romanarum, ex quibus quas vellet eligeret, instruxit, alterum praeceptis de ratione dicendi. Quo magis miror Asinium Pollionem credidisse, antiqua eum verba & figuras solitum esse colligere Sallustio, cum sciat eum sibi nihil aliud suadere, quam vt noto candidoque & proprio sermone vtatur, vitetq; maximè obscuritatem Sallustii & audaciam in translationibus.

& de Lenæo.

Lenaeum tanto amore erga patroni (Pompeij) memoriam exstitit, vt Sallustium historicum, quod eum, vris improbi, animo inuerecundo, scripsisset, acerbissima satyra lacerauerit, lastaurum & lurconem & nebulonem, propinonemque appellans, & vita scriptisque monstrosum, praeterea priscorum Catonisque verborum ineruditissimum furem.

Macrobius Sat. Lib. III. C. XV.

Sallustius grauissimus alienae obiurgator & censor.

& : Lib. V. C. I.

Quatuor sunt genera dicendi: copiosum, in quo Cicero dominatur: breue, in quo Sallustius regnat: siccum, quod Frontoni adscribitur: pingue & floridum, in quo Plinius secundus quondam, & nunc, nullo veterum minor, noster Symmachus luxuriatur.

Ausonius. In protreptico.

Iam facinus Catilina tuum, Lepidique tumultum,
Ab Lepido & Catulo iam res & tempora Romae
Orsus, his senos seriem connecto per annos.
Iam lego ciuili mistum Mauorte duellum
Mouit quod socio Sertorius exsul Ibero.

Sidonius Apollinaris.
In panegyri Anthemij August.

Qua Crispus breuitate placet, quo pondere Varro,
Quo genio Plautus, quo flumine Quinctilianus,
Qua pompa Tacitus numquam sine laude loquendus.

& : In panegyri Narbonensi.

Et te multimoda satis verendum.

Scripto-

Scriptorum numerositate Varro:
Et te qui brevitate Crispe pollès:
Et qui pro ingenio fluente, nullis
Cornelì Tacite es tacendus uri.

Apuleius. Apolog. II.

Neque Cato gravitatem requirit, neque Lælius lenitatem, neque Gracchus impetum, nec Cæsar calorem, nec Hortensius distributionem, nec Calvus argutias, nec parsimoniam Sallustius, nec opulentiam Cicero.

Vibius Sequester. Lib. de fluminib.

Sallustius auctor certissimus.

Spartianus in D. Hadriano.

Amavit (Hadrianus) gemmi dicendi vetustum, controversias declamavit, Ciceroni Catonem, Virgilio Ennium, Sallustium Cælio prætulit: eademque iactatione de Homero ac Platone judicavit.

Vopiscus in Aureliano.

Nemo scriptorum, quantum ad historiam pertinet, non est aliquid mentitus, in quo Livius, in quo Sallustius, in quo Cornelius Tacitus, in quo denique Trogus, manifestis erroribus convincerentur.

&: in Probo.

Et mihi quidem id animi fuit, non ut Sallustios, Livios, Tacitos, Trogos, atq; omnes disertissimos imitarer viros, sed Marium Maximum, Suetonium Tranquillum, &c.

Lactantius de falsa relig. Lib. I. C. XXI.

Sallustius homo eruditus.

&:

Sallustius homo nequam, ait, Sed omnis nostra vis in animo & corpore sita est: animi imperio, corporis servitio magis vtimur. *recte, si ita vixisset vt locutus est: servivit enim fœdissimis voluptatibus, quamque ipse sententiam vitæ pravitate dissolvit.*

Hiero-

Hieronymus.
in epitaph. Nepotiani ad Heliodorum.

Neque enim proposui historiam scribere, sed nostras breuiter flere miserias. Alioquin meritò ad hac explicãda, & Thucydides & Sallustius muti sint.

&: Lib. I. aduersus Iouinianum.

Cicero rogatus ab Hirtio, vt post repudium Terentiæ, sororem eius duceret, omnino hoc facere supersedit dicens non posse vxori se & philosophiæ pariter operam dare. Illa interim coniux egregia & quæ de fontibus Tullianis hauserat sapientiam, nupsit Sallustio inimico eius, & tertiò Messala Coruino, & quasi per quosdam gradus eloquentiæ deuoluta est.

Augustinus. De ciuitate Dei lib. I. C. V.

Sallustius nobilitate veritatis historicus.

&: Epist. V. ad Marcellinum.

Nobilissimus historicus.

Isidorus. Orig. lib. XIII. C. XXI.

Sallustius auctor certissimus.

Petrarcha.

Crispus Sallustius nobilis historicus veritatis (sic enim de illo apud auctores verissimos scriptum video) quo fidelius res Africæ complecteretur, libros Punicos perquisiuit, peregrinamque linguã, per interpretem, flagranti studio scrutatus est. Quin & maria transgressus dicitur, vt oculis suis crederet de conditionibus locorum. Bellum Iugurthinum, coniurationemque Catilinæ, compendioso, & ad vnguem, vt dici solet, castigato stylo complexus est. Sed nullo famosior quàm Historiarum libro, qui ætati quoque nostræ, ne certum eius sileam dedecus, amissus est: veterum quidem testimonio illustris apud nos solo iam nomine superstes.

IN

IN C. SALLVSTII NOTAE

PETRI CIACCONII Toletani:

IN CONIVRATIONEM CATILINAE.

PAG. 1. Omnis homines] *Varro Caprino prælio.* Nam virtutem propriam mortalibus fecit, cetera promiscuè voluit communia habere.

Diuitiarum & formæ gloria fluxa] *Vetus codex*, gratia, *habet* vna gloria, *vt in pag.* 24. salutare plebem, & conuiuiis gratiam quærere: *cum in alijs: ibi quoq; legatur* gloria *& Apuleius qui Sallustium pluribus locis solet imitari, Apolog.* 2. Si hæc reputans formæ aut diuiciarum gratia. *Quamuis* gratia, *ibi pro* causa *posita sit. Pacuuius Daioreste ex Nonio*, Hiccine est quem famæ gratia ante omnes nobilitat viros: *vbi fortasse legendum*, formæ gratia.

Vine corporis, an virtute animi] *sic in Iugurt. pag.* 33. *Ad* hoc vis corporis, *& pag.* 1. Quod si Regum atque Imperatorum animi virtus. *&* 28. virtutem animi ad cœlum ferunt. *Sed & suprà* Vim corporis & animi *esse ait*: Sed omnis, *inquit*, nostra vis in animo & corpore sita est: *& infra.* 32. quanta animi vis fuisset in exercitu Catilinæ. *&* 42. Ac tametsi in ipso magna vis animi erat: *& in oratione ad Cæsarem*, quorum omnis vis virtusque in lingua sita est. *Ergo non perpetuò* vim *ad corpus* virtutem *ad animum referas: & infra pag.* 2. fuit magna vi animi & corporis.

Vbi consulueris, maturè facto opus est [*Existimo post*, maturè, *esse distinguendum, infra. pag.* 29. facto, non consulto in tali periculo opus esse.

Alterum alterius auxilio vegetl] *sic Horatius*, Alterius sic Altera poscit opem res, & coniurat amicè.

Nam in terris] *In vetusto libro, sine voce*, nam: In terris nomen

men Imperii id primum fuit: *quid si legamus*, Nam terris nomen, &c.

Pars ingenium alii corpus exercebat] *Sic pag.* 4. Ingenium nemo sine corpore exercebat.

Sua cuique satis placebant] *Hoc est, sua quisque sorte contentus erat, neqi supra vires aliquid appetebat. Sic in Iugurth. pag* 68. debere res suas satis placere.

PAG. 1. Nam imperium facilè his artibus] *Victorius hunc locum ex Polybio sumptum putat. 24. cap. 12. Verba sunt Polybij in excerptis l. 12.* Αλλως μεν ὃν ὑπελαβεν διεῖ κἂθ ἑας τας ἀρχας, ἄλλως ϑ τηρεῖν, ὃκ ἔμαθον ϑ ὅτι κάλλισα φυλαττ ουσι τας ὑπεροχας οἱ κάλλισα διαμείναντες ἐπι τῆι αὐτῶν προαιρέσεων ἐξαρχας κατεσησαν ὃ τας δωρεας.

Quæ homines arant, navigant, ædificant, virtuti omnia parent] *Notat Tacitus lib. 6. cap. 29. hac dicendi figura significari terras, maria, urbes, omnia virtute parere, & in eius ditione esse: sic pag* 5. *de populo Romano, cuncta maria terræque parebant. Plautus Amphit,* Virtus omnia in se habet, omnia assunt bona, quem penes est virtus.

Artis bonæ famam quærit] *Seneca epist.* 115. *ait scripsisse Sallustium inter bella civilia, æqui boni famas petit, vt forte, famas hic etiam scripserit.*

Tamen id, quod par gloria sequatur scriptorem & auctorem rerum] *Tacitus* auctorem *rerum, gestorem & administratorem intelligit, contra quam Tacitus 3.* qui auctorem rerum *& scriptorem esse ait in his verbis*: Mutem Antoniam non apud auctores rerum, non diurna auctorum scripsura repetio ullo insigni officio functam: *& iterum*, C. Sallustius rerum Romanarum florentissimus auctor. *Sed Plinius eodem fere modo loquitur lib. 7. cap.* 30. Thucydidem Imperatorem Atheniensis in exilium egêre rerũ conditorem reuocauere. *Est ergo apud Sallustium* scriptor & auctor rerum *idem.*

Arduum videtur] *Notat Gellius* 4. 15. Arduum hoc loco χαλεπὸν καὶ δυσχερες, *hoc est, tam difficile, tam molestum quoque & incommodum ac tractabile: contra Sallustij obtrectatores, qui id verbum calumniabantur.*

PAG. 2. Alludio ad reipub. latus fuit] *sic eadem pag.* 4. a quo inceptæ studio meambitio mala detinuerat. *Tamen ex oratione de republica ordinanda, videtur legendum*, Sed ego adolescentulus initio,

initio, ſicuti plerique, ſtudio ad Rempublicam, *nam ſic ſcribit*: ſed mihi ſtudium fuit adoleſcentuſo rempublicam capeſſere.

Inſolens malarum artium] *ſic infrà* 115. inſolens vera accipiendi. *Tacitus lib.* 15. audiendi quæ faceret inſolens erat, & 1. *Hiſt.* bellorum inſolens. *lib.* 2. *Hiſt.* inſolens contumeliæ.

Fama atque inuidia vexabat] *Hoc eſt, propter famam quærendam, & aliorum inuidiam declinandam.*

A republ. procul habendam decreui] *ſic quidem Iugurt.* 80. Adoleſcentiam habuere, ibi ſenectutem agit: *Catilinam quem plurimum ſequitur Salluſt.* ego iam à principio in patrimonia atque in dignitia, atque induſtria omnem adoleſcentiam meam abſtinui, &, ſecus ætatem agerem, quàm illi egiſſent. *Hîc tamen legendum credo,* à republica procul agendum decreui, *at Iugurt. pag.* 33. Atque ego credo fore, qui, quia decreui procul à republ. ætatem agere, *vt etiam paulò infrà.*

Ambitio mala detinuerat] *Plus id eſt quam ſi reuocauerat dixiſſet: ſic pag.* 135. quibus à malo publico detineatur.

Quàm veriſſimè potero] *Fabius Victorinus in* 1. *lib. Cicer. de Inuent. Rhetor. legit* quàm breuiſſimè. *Sed hunc locum & eum qui pagina* 3. *legitur.* ſupra repetere, & paucis inſtituta maiorum, *ſic eſt emulatus Tacitus Hiſtor.* 4. Ea de cæde quàm veriſſimè expediam, ſi pauca ſuprà petiuero. *Videndum ergo an non* potero *abundet.*

Prius quàm narrandi initium faciam] *Veriſimile eſt Salluſtium ſcripſiſſe* facio, *vt Iugurt. pag.* 34. Sed prius quàm huiuſmodi rei initium expedio, pauca ſuprà repetam *& Cicero in ſomnio Scipionis,* Gratis tibi ego ſumme ſol, quòd priuſquam ex hac vita migro. *Virg.* Antè pudor quàm te violo, aut tua iura reſoluo. *Apul. Apolog.* 2. prius quàm peroro: *Cicero Philip.* 1. antequam de republica dicere incipio.

Patiens inediæ] *De Catilina hoc idem refert Cicero Catil.* 1. *Phraſi vtitur aliquoties Tacitus.*

Suprà quàm cuiquam credibile eſt] *ſic Iugurth.* 46. ſuprà quàm ego ſum, petere. *Tacit.*

Cuiuſlibet rei ſimulator] *Nonius in* ſimulare, Cuius rei libet ſimulator, *habet: quomodo etiam ſcriptum à Salluſt. eſt in oratione de Republica ordinanda, pag.* 136. & cuius rei libet periculum facere.

Alieni appetens, ſui profuſus] *Id emulatus Tacitus Hiſtor.* 1.

petuniæ alienæ non appetens, suæ parcus, publicæ auarus.

Satis loquentiæ] *Videndus Gellius lib. 1. cap. 15. Plin. lib. v. in epistola ad Vrsum*: Itaque Iulius Candidus non inuenustè solet dicere, aliud esse eloquentiam, aliud loquentiam, nam eloquentia vix vni aut alteri, &c.

Pag. 3. Lubido maxima inuaserat reipub capiundæ] Capessere Rempub. *frequentissimum est apud Sallustium*, non, caperej *quare hîc potius legerim* Reipub. occupandæ: *sequitur enim*, neq; ad quibus modis adqueretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat: *sic in orat. De republica ordinanda pag. 133.* Per idem tempus maledictis iniquorum occupandæ Reipub. in spem adducti homines. Quibus omnia probro ac luxuria polluta erant. *& Iugurth.* 40. At qui sunt hi qui rempub. occupauere? homines sceleratissimi. *& pag. 7. de eodem Catul.* opprimendæ reip. consilium cepit.

Res ipsa hortari videtur] *Tacitus Histor. 4.* Res poscere videtur, quia iterũ in mentionem incidimus viri sæpiùs memorandi, vt vitam studiaque eius paucis repetam: *vbi & illum alium locum de Sylla in Iugurt. Est etiam æmulatus. pag.* 85. Sed quoniam nos tanti viri, &c.

Quomodo rempub. habuerint] *Sic quidem Tacitus, maximus Sallustij æmulator, Annal. 4.* Congruens crediderim, recensere ceteras reipub. partes, quibus modis ad eam diem habitæ sint. *Nescio tamen an ille scripserit*, auxerint Remp. *pag.* 3. Regium imperium quod initio conseruandæ libertatis & augendæ Reipub. fuerat. *& pag.* 5. Vbi labore et iustitia Respub. creuit.

Ex pulcherrima] *Adducet hunc locum diuus Augustinus lib. De ciuitate Dei. 2. cap.* 18.

Vrbem Romam, sicuti ego accepi] *Æmulatus est etiam hunc locum Tacitus initio Annalium, quos sic exordiur*, Vrbem Romam ab initio reges habuere.

Incredibile memoratu est] *Frequens est hoc apud Sallustium, vt pag. 4 & 55. & Tacitus 2. Hist.* Vix credibile memoratu. *& 3. Histor.* immane dictu est.

Armis tegere] *Sic & V. C. meus, cùm antè esset* protegere. *Similiter eo in Iugurth. pag.* 81. armis libertatem, patriam, parentesque & aliter multa tegi.

Pag. 3. Imperium legitimè] *Videtur hoc inferius annuo imperio apponere. cum ait*, Immutato more, annuâ imperia, binos imperatores sibi fecere.

Delecti

Delecti quibus corpus] *Tacitus Annal 5.* Trecenti delecti opibus aut sapientia, vt Senatus.

Reip. consultabant] consulebant *fortasse legendum sic in orat. Cottæ* 123. tolerate aduersa & consulite reipub. *& in oratione de repub. ordinanda pag.* 141. apud illos vna res publica erat: ei consulebant. *Nisi forte*, consultare, *dixit, vt*, agitare, ductare, dictare, *& multa alia huiusmodi dicere solet, hoc est*, frequenter consulebant.

Ac superbiam dominationemque conuertit] *Meus liber.* in superbiam dominationem se conuertit, *vt fortasse Sallustius scripserit*, in superbam dominationem se conuertit. *Cæsar tamen in Auticatone dixit*, Vnius arrogantiæ, superbiæque dominio.

Cœpere se quisq; magis extollere] *Meus liber*, per se quisque. *Sed in orat. de repub. ordinanda, pag.* 135. *Sallust. scripsit.* Neque aliter quisquam extollere sese, & diuina mortalis attingere potest.

Belli patiens erat] *sic Iugurt. pag.* 67. *De Mario*, vbi primùm militiæ patiens fuit. *sic de puellis*, viri potentes.

Vsu militiam discebat] *Credo dixisse Sallustium* vsum militiæ discebat: *sic in Iugurt. pag.* 67. militiæ magna scientia: *& Cæsar lib.* 1. non magnum in re militari vsum habebant.

Magisque in decoris armis, & Militaribus equis] *Si quidem hic locus legitur apud Nonium citaturque à Prisciano lib.* 4. Sallustij locus ex historiis: equis & armis decoribus cultus. *& ibidem*: dedecores, multique per terga ab hostibus cedebantur: *nescio an hic quoque*, decoribus armis, *sit legendum.*

Sic se quisque hostem ferre] *Duæ primæ dictiones absunt à meo libro, neque sunt necessariæ.*

Eas diuitias, eam bonam famam putabant] *In orat. De repub. ordinanda*, eam virtutem & magnitudinem animi æstimant. *Melius in meo libro*: ea diuitias, ea bonam famam putabant. *sic pag.* 24. ea populus lætari.

Laudis auidi] *Non minùs apte dixit Horat.* Græcis præter laudem nullius auaris. *& Q. Curtius lib.* 9. Auaritia gloriæ, & insatiabilis cupido famæ.

Diuitias honestas volebant] *Sic in orat. De repub. ordinanda, pag.* 143. bonas artes, honestas diuitias.

Pugnando ceperit] *sic in Iugurt. pag.* 48. Vrbes aliquot pugnando cepit. *& in Basi columnæ Duilij, quæ in foro Romano è ruinis effossa fuit, est*, pugnando cepit *antiqua scribendi ratione, pro* cepit.

Et Plautus Mil. glor. vi pugnandoque hominem capere certa res est. *Hirtius de bello Africo*, castello in monte loco munito locato vi expugnando est potitus. *vbi legêre*, vi & pugnando, *& paulo ante* quibus locis *est in meo libro, & non* loogius *quæ statim sequitur non legitur in eodem.*

Pag. 4. Ea res cuncta ex libidine magis quàm ex vero celebrat] *in eam sententiam in Oratione De republica ordinanda, pag.* 136. quia pleraque res fortuna ex lubidine sua agitat. Ex vero *autem tacitus dixit Ann. lib* 4. Neque Philippum potentia, sed ex vero statuille *ipse Sallustius in Iugurth. 79. aptius*, & omnes, *inquit*, honores non ex merito, sed quasi debitos à nobis repetit.

Ius bonumque apud eos] *Tacitus de moribus German.* plusque ibi boni mores valent, quàm alibi bonæ leges.

Discordias, iras] *Postrema non ex meo codice non legitur.*

In suppliciis deorum magnifici] Supplicia *pro hostijs & sacrificijs capit, & alibi sæpe Tacitus.* 3. Sed tunc supplicia diis ludique magni à senatu decernuntur. *vide Nonium.*

Quod in bello sæpius] *dictiones* in bello, *abundare existimo.*

In hostem pugnauerant] *Repetit idem inferius, pag.* 27. Quod is contra imperium in hostem pugnauerat. *& in declamatione Portij Latronis in Catilinam. & Claudius in Annal. apud Gellium* 17. 2. In Gallos pugnare. *vide & 17. 21. de hoc ipso.*

In pace verò] *Pro his omnibus reprehendam credo tantum dictionem. &.* Et quòd beneficiis.

Accepta iniuria ignoscere] *Ita citatur hic locus apud Augustinum in epist. 5. quæ ad Marcellinum est.*

Aemula imperii] *sic Plin.* Carthago l'a Romani Imperii structula, terrarum orbis auida.

Cuncta maria terræque patebant] *Legendum credo*, parebant. *sic infra* 16. Cui (P. R.) cùm occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent. *& supra pag.* 1. Quæ homines arant, nauigant, ædificant, virtuti omnia parent. *Thucydides tamen lib. in epitaph. Periclis*, ἀλλὰ πᾶσαν μὲν θάλασσαν, καὶ γῆν ἐσβατὸν τῇ ἡμετέρᾳ τόλμῃ καταπεπασάντες γενέσθαι: Sed omnia maria omnesque terras nostra audacia pervias fecimus.

Pag. 5. Diuitiæ optandæ aliis] *Id est, quæ ab alijs optantur. sic in Iugurt. pag.* 68. Cui quamquam virtus, gloria, atque alia optanda bonis superabant.

Ea quasi materies, omnium malorum, fuere] *Multus est in hoc*

hoc nomine Tacitus. vt lib. 1. Ea vetustissima militaribus odiis, materies, & sæpe alias.

Propius virtutem erat] Propius virtuti *vulg. Meus liber*, Propius virtuti est. *Cicero 2. Offic.* prius de iis rebus quæ virtuti propiores sunt dixerimus.

Sed primò magis ambitio quàm auaritia] *vt suprà dixerat*, Igitur primo pecuniæ, deinde imperii cupido creuit.

Venenis malis imbuta] *sic infra pag. 6.* animus imbutus malis artibus. *Liuius* 39. Illius exercitæ delinimentis & venenis imbutum.

Bonis initiis] *Meus liber*, bonis inceptis.

Exercitum quem in Asia ductauerat] In Asiam *habet liber meus, vt infra 9.* Sed is Piso in prouinciam iter faciens. *Vide ad hunc locum Liuium lib. 39.* Luxuriæ peregrinæ origo ab exercitu Asiatico inuecta in vrbem est: ii primùm lectos æratos, vestem stragulam pretiosam, plagulas, & alia textilia, & quæ tum magnificæ supellectilis habebantur, monopodia & abacos Romam aduexerunt. Tunc psaltriæ, sambucistriæq; & conuiualia ludionum oblectamenta addita epulis. Epulæ quoque ipsæ & cura & sumptu maiore apparari cœptæ. Tum coquus, vilissimum antiquis mancipium & æstimatione & vsu in precio esse, & quod ministerium fuerat, ars haberi cœpit. Vix tamen illa, quæ tum conspiciebantur, semina erant futuræ luxuriæ, &c.

Pag. 5. Nihil reliqui victis fecêre] *Id est omnia illa abstulêre, sic infra* 25. capta vrbe, nihil reliqui fit victis.

Quippe secundæ res] *Cat. in Orat. pro Rhodiensibus, teste Gellio lib. 7. cap. 3.* secundæ res lætitia transuersum tradere solent à recte consulendo atque intelligendo. *Hoc ergo est*, sapientum animos fatigare.

Pudorem, pudicitiam] *sic De reipub ordinanda* 140. vbi diuitiæ quæ habentur, ibi omnia bona vilia sunt, fides, probitas, pudor, pudicitia.

Nihil pensi] *Frequens nimis est in hac translatione Sallustius, nec minus Tacitus. Nonius*, Pensum, *inquit*, significat exæquatum, quod sine inclinatione sunt quæ penduntur. *Lucil. lib. 38.* Nihil parui ac pensi.

Quæ fortissimi viri victores reliquerunt] *Legendũ contendo rim*, Quæ fortissimi viri victis reliquerant, *vel* victores victis reliquerant. *Comparat enim fortissimos viros cum ignauissimis, socios cum victis, aitque ea quæ fortissimi viri victores victis reliquerant*

ea ignauissimos à socijs per scelus auferre. Cicero in Verr. in eandem sententiam multa: vt illud, Nemo ferè vestrûm est, quin quemadmodum captæ sunt à M. Marcello Syracusæ sæpe audierit, nonnumquam & in annalibus legerit: conferte hanc pacem cum illo bello, huius prætoris aduentum, cùm illius imperatoris victoria, huius cohortem impuram, cùm illius exercitu inuicto; huius libidinem, illius continentiam: ab illo qui cepit conditas, ab hoc qui constitutas accepit, captas dicetis Syracusas. *Et item illud:* Nimirum hæc forsitan illi mirantur, atque efferunt esto: verumtamen honestius est reipub. nostræ, Iudices, ea quæ illius pulchra esse videantur, imperatorem nostrum in bello reliquisse: quàm prætorem in pace abstulisse.

Non minor incesserat] *Meus liber,* non minus *vt in Orat. Lepidi.* 97. homines maxumi nominis, non minus optimis maiorum exemplis. *& Tacit. Annal.* 13. Non minus insignis eo anno impudicitia, *idem tamen lib.* 3. Hinc, *inquit,* Gracchi & Saturnini, turbatores plebis, nec minor largitor nomine Senatus Drusus, *& in eodem M. S. lib. paulò pòst est,* viros pati muliebria.

PAG. 6. Luxu antecapere] *Frequenter vtitur hoc verbo Sallustius, & Tacitus estque* præuenire, *&* præcapere.

Alienum æs grande conflauerat] *Sic infra pag.* 11. æs alienum grande conflauerant. *Cicero* Conflare pecuniam, *dixit pro Sextio:* Quæ ratio aut auferendæ, aut conflandæ pecuniæ. *Sed ibi aliud est.*

Ad hoc] *Vtuntur sæpe his pro,* præterea, *Sallustius & Tacitus & Liuius.*

Hæc fama valebat] *Tacit. Histor.* 2. Non vltra paucos dies, quamquam acribus initiis cœptum mendacium valuit.

PAG. 7. Vacuam domum scelestis nuptiis fecisse] *Cicero Catil.* 1. Quid verò nuper, cum morte superioris vxoris nouis nuptiis domum vacuam fecisses, nunc etiam alio incredibili scelere hoc scelus cumulasti, quod ego prætermitto & facilè patior sileri, ne in hac ciuitate tanti facinoris immanitas, aut extitisse, aut non vindicata esse videatur.

In præsens] *Sic sæpe Tacit. vt Annal.* 15. omissa in præsens Achaia: *& rursus.* In præsens haud animaduersis. *Cicero,* in præsentia, *dicere solet multi alij* in præsentiarum.

Gratustò potiùs malus erat] *hoc est quod in orat. De repub. ordinanda,* 140. *idem ait,* Malitia præmiis exercetur. Vbi ea dem-

seris,

seri⁹, nemo omnium gratuitò malus est.

Ipsi consulatum petundi magna spes] *Alij legerunt*, petenti: *non enim erat petendi spes, quippe nam petebat: sed adipiscendi credideris scripsisse Sallustium*, ipsi consulatus magna spes, *infrà* 10. Hæc ipsa, vt spero vobiscum consul agam.

PAG. 7. Hortari alios, alios tentare opes suas] *Sic Cicero Catil.* 3. omnes aditus tenebat, appellare, tentare, sollicitare, petere audebat. *Sed quoniam meus liber habet*, hortari, alios tentare, *videant docti, an legi debeat.* Hortari ac ostentare opes suas. *Opes verò, non diuitias. Sic opes pro potentia sæpe Cic. vt & in epistola Mithridat.* 118. Scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum, *& infrà* 10. Postulauere plerique coniuratorum, vt proponeret quid vbique opis aut spei haberet.

In vnum omnes conuocat] *Hoc aliàs* cogere in vnum *dicit*, aut contrahere, *aut*, conducere in vnum. *Exempla passim obvia.*

Participes nobiles] *Vox*, nobiles, *abundare videtur.*

Bellum quam pacem malebant] *In Iugurth.* 89. vt aliquando pacem quàm bellum malles. *Tacit. Annal.* 13. Ceterùm vtrique Vologesem regem nuntiis monebant, pacem quàm bellum mallet.

Legibus ambitus interrogati] *Sic infrà* 14. & ipse lege Plautia interrogatus erat.

PAG 9. Nos eam rem in medio relinquemus] *Gell.* 17. c. 2. Q. Claudius Annal. 1. Nos, inquit, in medium relinquemus: vulgus in medio dicit, nam vitium isthic putant. Et si dicis in medium ponere, id quoque esse σόλοικον putant: & tamen probabilius significatiusque sic dici videbitur, si quis illa verba nō incuriosè introspiciat. *Tacitum quoq; Sallustij affectator fuit in libello De moribus German.* Quod incompertum, in medium reliquam.

PAG. 9. Nam idem velle atque idem nolle] *Melius in Iugurt.* 50. Quos omnes eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere, in vnum coegit: sed hæc inter bonos amicitia, inter malos factio est. *Hæc Catilinæ persona congruit.*

In paucorum *ius* atque ditionem concessit] *Sic in Orat. Macri.* 112. Itaque omnes concessere iam in paucorum dominationem: *vbi*, ditionem, *legendum fortasse est. & Liuius lib.* 36. Ita Athamania omnis in ius ditionemque Philippi concessit. *Donatus*

tamen

tamen refert 1. *Histor. scripsisse Sallust.* Quorum in gratia pleriq; concesserant *In Iugurth.* 43. victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

Semper illis reges] *Catil.* 9.

Srenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus] *mutandum existimo particulam*, atque; *& legendum*, ignobiles atque vulgus fuimus, *vel* æquè atque ignobiles.

Nonne emori per virtutem præstat] *Legerem* mori. *vt in orat. Lepidi* 98. est ne viris reliqui aliud quàm soluere iniuriam, aut mori per virtutem? *Tacitus Histor.* 3. Moriendum victis, moriendum deditis, id solum referre, nouissimum spiritum per ludibrium & contumelias effundant, an per virtutē. *Qui locus ex hoc Sallustino expressus videtur. Plautus Capt.* Qui per virtutem peritat, non interit: *Videndum tamen an apud Sallustium pro* amittere *legi debeat*, agitare.

Illis diuitias superare] *sic Iugurth.* 68. gloria, atque alia optanda bonis superabant. *Cic. Paradox.* Vteri igitur ditior est, cui deest, an cui superat?

Pag. 10. Cùm ad iusiurandum populares sceleris sui adigeret] *Ante erat*, addiceret. *Meus liber* adiceret Populares *vero* coniurationis *dixit infra* 11. *&* 26. *Donat. in Phorm.* Populares sui sceleris. *Sallustius.*

In pateris circumtulisse] *Meus liber non habet* in.

Facinoribus coopertus] *sic Iugurt.* 40. Inopem & coopertum miseriis effecit. *Horat. sat. lib.* 2. Famosisq; Lupo cooperto versibus. *Tacitus Annal.* 3. Ne quis vita probrosus, & coopertus infamia, prouinciam sortiretur. *Cato apud Gellium* 13. *ca.* 13. Quū nefarium facinus peiore facinore operire postulas. *Sed Varro de re Rustica* 1 *cap.* 2. Italiam viribus coopertam, dixit.

Suamet ipse scelera] *Meus liber* sua & ipse, *vt legi possit*, sua etiam ipse.

Pag. 11. Inuidia atque superbia post fuere] Meus liber, *profuere.*

Sua aut amicorum fide sumptam mutuam] *Meus liber* mutuò. *Sed eam vocem additam opinor* sumptam, *enim erit senore: sed dicit* sua fide sumere.

Ad Mallium] *sic constanter meus liber. Malè in vulgatis, etiam Ciceronis*, Manlium.

Multa alia] *Meus liber addit* præterea multa alia.

Sed ei semper cariora omnia, quàm decus atq; pudicitia fuit]

hunc

Hunc locum sic expressit Tacitus Ann. 13. Huic mulieri cuncta alia fuere præter honestum animum: sermo comis, nec absurdum ingenium, modestiam præferre, & lasciuia vti; famæ nunquam pepercit.

Pag. 12. Præterea multæ facetiæ] Multa facetia, *est in meo libro, vt apud Plautum*, Delicia, *&* 3. *Hist.* Insidia prima.

Ad cauendum dolus aut astutiæ deerant] *Meus liber*, ad cauendum dolos, astutiæ deerant.

Neque insidiæ quas consuli fecerat, prosperè cessere] *Leg.* fecerat, processere, *infrà* 14. quòd neque insidiæ consuli procedebant. *& alibi sæpe.*

C. Iulium in Apuliam] *Meus lib.* C. Iunium.

Dies noctesq; festinare] *Variè hoc effert Sallustius.* Dies noctesq; *pag.* 45. Dies noctuque. 54. *De voce*, festinare, *vide Catonem apud Gellium lib.* 16. *cap.* 14.

Neque labore fatigari] *Meus lib.* neque laboris face fatigari. *fortè*, laboris fasce.

Principes coniurationis] Populares *hos appellat, pag.* 10. 11. 26. *sed* 18. Principes, *vbi intelligit Lentulum, Cathegum, &c.*

Pag. 12. Impendeat] *Meus liber*, intellexerit, *habet, &*, Impendebat.

Ianua prohibiti] *sic in Iugurt.* 45. Numidas insequentes mœnibus prohibuit.

Dolore iniuriæ] *dicto* iniuriæ *abundat in meo libro.*

Darent operam Coss.] *Ciceronem vide Catil.* 1. *& alibi.*

Pag. 13. Q. Metellus Creticus] *Nonius in* Senati, *vbi bunc locum citat; prænomen Metelli non ponit.*

Quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat] *Eadem verba repetit infra* 75. *Iugurth.*

Neque loco, neque homini cuiquam satis credere] *Totidem verbis in Iugurth.* 71. Neque loco, neque mortali cuiquam, neque temporisatis credere.

Neque bellum gerere, neque pacem habere] *sic Iugurth.* 64. neque prœlium facere, neque otium pati.

Ad hoc mulieres quibus pro reip. magnitudine] *Meus liber non habet* pro: *sed quid si legamus?* Ad hoc mulieres, quibus ille timor insolitus incesserat pro reipublicæ magnitudine afflictare sese.

Pag. 14. Dissimulandi causa, & quasi sui expurgandi] *Alij codices habent*, aut sui expurgandi: *meus* dissimulandi causa,

causa, tum sui expurgandi. *Legerem*: dissimulandi, an sui expurgandi, sicuti iurgio lacessitus foret, in Senatum venit. *Tacitè sanè affectator Sallustij maximus huiusmodi locutionem frequenter vsurpat: vt Annal.* 15. Nihil metuens, an dissimulando metu. *& libro* 1. Legiones metu, an contumacia deseruere. *&* 2. Metu inuidiæ an ratus conscientiam satis esse. *&*, finem vitæ sponte, an fato impleuit.

Vt omnia bona in spe habere] *Vocem* bona, *additam esse ex stimo. Sic enim loquitur sæpe Cicero. vt lib. Epistolar. ad Famil.* 12. *Epist.* 17. Omnia esse in Bruto tuo. *& lib.* 16. Omnia habebo à te.

Perdita repub. opus esse] *M. l.* perditam rempublicam opus esse. *vt Q. Claudius in Annal. apud Gellium* 17. *cap.* 2. Nihil sibi diuitias opus esse.

Ad hoc maledicta] *M. l. addit*, multa malè dicta alia.

Incendium meum ruina restinguam] *Non eo die Catilinam hoc dixisse refert Cicero. pro L. Murena. Sed paucis diebus antè, Catoni iudicium minitanti id respondisse. Sic enim ait:* Tũ (*Catilina*) erupit è Senatu triumphans gaudio, quem omnino viuum illinc exire non oporterat: præsertim cùm idem ille in eodem ordine paucis diebus antè Catoni, fortissimo viro iudicium minitanti ac denuncianti respondisset, si quod esset in suas fortunas incendium excitatum, id se non aqua, sed ruina restincturum: *& Florus, qui item* restinguere *dicit. Sed Val. Max. lib.* 9. *De improbis dictis*, exstinguere, *vt quidam etiam V. C.*

Multa secum ipse voluens] Ipse *vacat in M l.*

Multa ante capere] *Vacare opinor vocem* multa; *& legendum*, Ante capere quæ bello vsui forent.

Quorum cognouerat.] *Meus lib.* quorum nouerat.

Aliaque belli facinora parent.] *Sic infrà* cùm conuicti confestimque sint eædem, incendia, aliaque fœda atque crudelia facinora in ciues patriamq; parauisse, *& infrà* 19. In vrbe parata quæ iusserit. *Verum nihilo minus legendum existimo*, patrent. *Nã multo antea parauerant: reliquum erat vt patrarent. Sic infrà* 29. Romæ socii inceptæ patrauissent. *& supra* 8. Pessimum facinus patratum foret.

Pag. 14. Ad vrbem accessurum.] *Infra* 19. In vrbe parata esse quæ iusserit: ne cunctetur ipse propius accedere, *&* 21. eáq; magis properaret ad vrbem accedere.

Fama atque fortunis expertes.] *Sic Cicero. De vniuers.* Expertem

partem reliquis quinque motibus, cum orbem voluit esse.

Sæpe maiores vestrûm miseriti plebis] *Sic quidem Gellius lib. 20. cap. 5. Sed in multis exemplaribus* maiores nostri *scriptum est, quod magis probo. Nam quum magistratus ad populum verba habebant*, maiores vestri, *dicere solebant, aut* vestrûm, *vt pag. 50.* Maiores vestri parandi iuris, *&c. In orat. Macri* 113. Maiores vestri parauere. *In Senatu verò*, maiores nostri: *vt post in orat. Cæsaris. Hic verò cum ad Imperatorem mandata sint*, nostri *potius scribendum.*

Argentum ære solutum] *Sic quidem Nonius in* Soluere. *M. l.* argentum ex communi ære solutum est. *Sed accuratius perpendendum.*

Nisi cum anima simul amittit] *Sic in Iugurt.* 41. Aerumnas cum anima simul amisisti.

Senatum populumq; Rom.] *Voces*, populum Romanum, *abundare existimo: dixit enim*, Si quid ab Senatu petere vellent.

Se falsis criminibus] *Meus lib.* criminationibus. *Sed ea vox expositoris esse videtur.*

PAG. 15. Fortunæ cedere] *Sic Tacitus Histor.* 3. Vitellianorũ animi, & vt quisque ordine anteibat, cedere fortunæ.

Re cognita, grata mihi] *Meus liber*: Re cognita mihi magnis in meis periculis, *forte scriptum fuit*, re gnara mihi. *Tacit.* 15. Idque nulli magis gnarum, quàm Neroni. *&* 12. At nobis ea pars militiæ maximè gnara est. *vt vox*, cognita *expositio sit vocis* gnara.

Non quin æs alienum meis nominibus] *M. l.* non quia æs alienum, sumptum meis nominibus, ex possessionibus soluere non possem cum alienis nominibus.

Honore hos estatos videbam] *Forte Sallustius*, honoros videbam *scripsit. Sic enim hoc nomen à Tacito vsurpatur, à Sallustio vt pleraque sumptum, quantum existimo. Plinius* inhonorus *dixit.* Inhonorus, neque in templo villo Hercules.

PAG. 16. Neq; solùm illis aliena mens erat] *Meus liber*, alia mens erat. *vt infra* 25. Longè mihi alia mens est P. C. *& infra* 24. haud sanè alio modo belli euentum exspectabant.

PAG. 16. Si in armis foret ex victoria talia sperabat] *Recte atque ita in libro meo. Alij* Si victoria in armis foret.

Reipublicæ iuxta ac sibi consuluisse] *Sic infra* 32. Ita cuncti suæ hostiumq; saluti iuxta pepercerant.

PAG. 17. Quo plebem in magistratu placidiùs tractarent] *hoc est*,

hoc est, terrebant iudicijs trib. plab. ne plebem in potentes exagitarent, in Senatumque criminando accenderent.

Dubiis rebus nouandis spes oblata est] *Vocem*, dubiis, *vacato existimo.*

Aeque manus discessisset] *Sic Tacitus lib.* 1. Inde hostibus terror, fiducia militi, & manibus æquis abscessum est.

Pag. 18. Quo maior auctoritas sermoni inesset] *v. l.* adesset, *Sed Tacit. Annal.* 13. Quo plus auctoritatis inesset consiliis.

Tandem vicit fortuna Reipublicæ] *Tacitus Annal.* 9. Affuit vt sæpe alias fortuna P. R. *Ex quo legendum existimo hîc*, fortuna P. R. *non* Reipub. *Cic. Philipp.* 2. Sustulit illum diem fortuna P. R. *licet in antiquo libro sit*, fortuna reipub. *vt Gab. Faernus testatur. Fortuna P. R. in nummis aliquando.*

Pag. 19. Belli grauissimi inuidiam] *Meus liber*, grauissimam inuidiam. *sic infra.* Magnam illi inuidiam conflauerant.

Dies prolatando] *Tacit.* 5. Sed diem ex die prolatabant.

Quod signatum ad ciues perferant] *Meus liber addit*, ad suos ciues.

Pag. 19. C. Pomptino] Pomptinus *est apud Ciceronem, & Dionem* Πομπτῖνον, *ac alios. Male vulg.* Pontinio. *In Epitome Liuiana* C. Pontius *vitiosè.*

Homines militares] *Sic infra* 31. Homo militaris, quòd amplius annos 30. tribunus.

Quibus rebus confectis, omnia properè] *M. l.* Quibus rebus ita confectis, eam propere. *forte ea.*

Pag. 20. Ceparium Tarracinensem] *Meus liber addit* Ceparium quendam Terrac. *vt supra.* P. Vulturtium quendam Crotoniensem.

Fingere alia omnia] *Hoc est, diuersa & contraria. Festus:* Qui hoc censetis, illuc transite: qui alia omnia, in hanc partem: his verbis præit: omnis videlicet causa; ne dicat, quicumque non censetis.

Abdicato magistratu Lentulus] *Meus liber*, abdicatus magistratu.

In libris custodiis habeantur] *Cõmentaria in Epistolas D. Pauli ad Romanos, Ambrosij nomine, De patribus qui in Limbo detinebãtur ante Christi resurrectionem*, Habebantur, *inquit*, in libera. *Est autem*, libere custoditi, *sine vinculis.*

Pag. 21. Namque alia belli facinora] *Sic supra* 14. eadem, incendia, aliaq; belli facinora.

Quidam

Quidam L. Tarquinius] *Post expulsos reges*, Tarquiniorum *nomen adeo Romanis inuisũ fuit, vt eo nomine nemo, quod apud scriptores exstet fuerit appellatus. Nam quod ex Sallustij Historiarũ lib. 3. à Seruio, Nonioque adducitur*, medius inter Tarquinium & dominum Perpennam, *in antiquo lib. Farnesiano legitur*, Medius inter Torquitium & dominum Perperna. *Hic ergo*, Tarquitius *legendum videtur. Apud Tacitum etiam Annal. 12. vbi in vulg. est*, Statilium Taurum opibus illustrem, hortis eius inhians, peruertit, accusante Tarquinio Prisco. *Legitur in scripto libro* Tarquitio.

Tametsi verum existumabat] *Meus lib.* vera *habet.*

Pag. 21. Neq; amplius potestatem faciendam] *Alij libri addunt* sui: sui potestatem faciendam.

Tantam illam contumeliam] *Alij libri non habent* illam. *Sed infra* 18. tanta mala ista effugiatis.

Pag. 22. Grege facto] *Sic Iugurt.* 94. Romani grege facto locum capere.

Qui in custodiã traditi erant] *Tacitus Hist.* 1. Quod reliquos cæsorum ad pontẽ Miluium & sæuitia Galbæ in custodiam habitos, in numerum legionis composuerat. *Seruius ad* 2. *Aeneid.* Includuntur in carcere: &, includuntur in carcerem.

Omnis homines] *Existimat P. Victorius lib.* 31. *Var. lect. cap.* 10. *respexisse Sallust. ad orationem Cleonici apud Thucydidem:* μὴ καὶ μὴ δ' τεῖσι τοῖς ἀξυμφοροτάτοις, ἢ ἀρχῇ οἰκτῷ καὶ ἡδονῇ λόγων καὶ ἐπιοικείᾳ ἁμαρτανῶν.

Vbi intenderis ingenium, valet] *Tacit.* Languescet alioquin industria; intendetur socordia. *& Iugurt.* Intendere officia, *dixit pag.* 73.

Magna mihi copia est memorandi] *Sic Iugurt.* 66. quod per amicitiam maxima copia fallendi erat, *&* 110. habere eum magnam copiam societatis.

Pag. 23. Paulo sæuior] *Meus liber*, paulo sæua.

De pœna possum] *Cum duo proposuisset, metum & iniuriam, Et de metu dicere superuacaneum esse dixerit; aliam partem de iniuria omisit, nisi librarij vicio deest, vt existimo.*

Sin quia leuius est] *Vox* quia *abundare videtur.*

Pag. 24. Cuius libido gentibus moderatur] *Sic* 142. *in orat. De repub. ordinan.* Per superbiam cunctis gentibus moderantur.

Quid in alios statuatis] *Forte*, quid in illos.

Ad ignaros] *Meus liber*, ad ignauos

Tringinta

Triginta viros] *Id factum esse ad annum ferè vrbis* 347. *Gellius tradit* 17. 21. *cap.*

Hi primò cœpere pessumum quemque] *P. Victorius ex Xenophontis l. De rebus Græciæ sumũ decet* ἔπειτα πρῶτον μεν, *&c.*

Ipsi trahebantur] *Tranquillus & alij* ducebantur, *dicerent, nempe ad supplicium.*

PAG. 25. Tabulas vestras] *supra* 35. nam vti quisque aut domum aut villam, postremò aut vas, aut vestimentum alicuius occupauerat.

Nullius vmquam delicti gratiam fecissent] *Sic Iugurth.* Ceterùm Boccho quoniam pœnitet, delicti gratiam facit: *& lib* 4. *Histor.* Post reditum eorum quibus Senatus belli Lepidiani gratiam fecerat.

PAG. 27. Non votis neque suppliciis mulieribus auxilia deorum parantur] *Sic in Orat. Lepidi.* 97. Non prolatandum neque votis paranda auxilia. *Supplicia autem pro supplicationibus posuit Tacitus.*

PAG. 28. Tanta negotia sustinuisset] *Hoc est tantas res gessisset, effecisset, patrauisset: infra Iugurth.* ac non perinde habeantur, vt eorum qui ea sustinent virtus est. *Sed in Iugurth.* 77. *alia significatione* quantum negotii sustineam.

PAG. 29. Exitum vitæ inuenit] *Tacit. Annal.* 1. Vbi infelici dextera, & suo ictu mortem inuenerit.

Amplius duobus millibus] *Tacit. Annal.* 5. Vnciario fœnore amplius exerceret. *Cicero in oratore.* Non ferè ternis ampliùs.

Et vers. 5. Hora ampliùs in demoliendo signo, *dixit, & noster* amplùs annos XXX. *pag.* 31.

Vt quemque casus armauerat] *Nonius hunc locum adducendo in sparos*, vt quosque *legit.*

In Galliam versus] *Varro lib. De ling. Lat.* 4. Conum quod cogitur in cacumen versus.

PAG. 30. Timor animi] *Sic Iugurth.* 64. Sed ne illos quidem timor animi satis muniuerat.

Vnus ab vrbe, alter à Gallia obstant] *Sic Varro de re rust.* 1. *cap.* 7. Quodque sunt suo quæque loco posita, ea minus loci occupant, & minus oft cit aliud alii, ab Sole ac luna, & vento.

PAG. 30. Omnia nobis tuta erunt] *Tacit. in vita Agric.* omnia prona victoribus, atque eadem victis aduersa.

Pace bellum mutauit] *Sic Tacitus Annal.* 3. miseram pacem vel bello bene mutari. *In Iugurth. alio modo extulit, si codex*

fidelis

Iis est, mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus *Poeta vetus*, Exilioq; domos & dulcia limina mutant. *Et*, togam paludamento mutauit, *in fragmentis Sallustij*.

Ab hostibus auertere.] *In C.* ab hoste auerteris.

PAG. 31. Reliqua signa in subsidiis] *Fortè*, reliquas in subsidiis; *hoc est, reliquas cohortes, nam ex* reliq. *facere* reliqua signa.

Ab his Centuriones omnes & euocatos] *Seruius in Aeneid.* 2. *non citato tamen libro*: Ab his omnes euocatos in Centuriones.

In fronte post eas cæterum exercitum in subsidiis locat] *Sic supra*, octo cohortes in fronte constituit, reliquas in subsidiis arctius collocat. *Nonius tamen in voce* tumulti, *sic legit*: In frontē positas, cæterum exercitum in subsidio locat. *Et verisimile est ita scripsisse Sallustium: nam* Tacit. *Annal.* 3. *dixit*, In frontem statuerat ferratos; in cornibus cohortes; à tergo semermos. *Et de vita Agricol.* Veritus ne simul in frontem, simul & latera suorum pugnarent.

Equo circumiens vnumquemque nominans] *Meus lib.* quemque nominans.

PAG. 32. Inter hostium cadauera] *Seruius*, Inter hostilia cadauera, *legisse videtur, vt paulò infra.*

Paululum adhuc spirans] *Meus lib. non habet* adhuc, *fortè* & dum.

Nam strenuissimus quisque] *Meus lib.* Strenuus quisque.

PETRI CIACCONII

NOTÆ

IN IVGVRTHINVM BELLVM SALLVSTII.

PAG. 33. Agit atque habet cuncta, neque ipse habetur] *Sic Aristot.* περὶ ἔχειν *in Categorijs, & Cicero lib.* 9. *epist. vlt. ad Famil. de Aristippo Socratico philosopho.*

Dediti corporis gaudiis] *Sic in orat. De republica ordinanda*, omissis pecuniæ & corporis gaudiis.

Cædem, fugam, aliaque hostilia] *Meus liber*, cædem, fugam, incendia

incendia, aliaque hostilia. *vt Catil.* 14. cædem, incendia, aliaq; bellifacinora.

Potentia paucorum decus a.l.s. gratificari] *Tacit.* 4. Odiis Seiani per dedecus suum gratificabatur.

Pag. 34. Neque prius sedari quàm virtus eorum famam atq; gloriam adæquauerint] *Vox* virtus *abundare videtur.*

Nunc ad inceptum redeo] *Sic infra* 56. quamobrem ad inceptum redeo. *Hoc etiam imitari voluit Tacit. Annal.* 4. Sed ad incepta redeo.

Pag. 35. Hominem tam acceptum popularibus] *Sic infra* 70 hominem nobilem, magnis opibus clarum, acceptumq; popularibus suis. & 38. carus acceptúsque ei semper fuerat. *Et Tacitus* 12 carus acceptúsque popularibus.

Statuit eum obiectare periculis] *Tacit. lib.* 2. Vt ea specie dolo simul & casibus obiectare. *Virg.*—Caput obiectare periclis.

Pag. 36. Noui atq; nobiles] *Apud Nonii in voce*, Tempestas ignobiles *legitur: nescio quam rectè: nam sequitur statim* factioli, domi potentes, *quod ignobilibus non conuenit: quare apud Nonium mendum hærere opinor.*

Beneficiis vincere] *Sic infra* 90. Nunquam pop. Rom. beneficiis victum esse. *Et Apuleius Apol.* 2. Malum filiũ beneficio vincerer, me inuidia liberaret. *Sed nescio an Sallust.* beneficiis vincire *scripserit Cic. Ad Atticum lib.* 10. *Epist.* 4. Mea carta autẽ alia est, quòd beneficio victus ingratus esse nõ possum. *Et lib.* 12. *Epist. ad Memnium*: Tum viros primos, & honorificentissimos, summo beneficio in perpetuum tibi tuisque deuinxeris. *& Verrin.* 6. Eleomenes ab isto donis beneficiisque plurimis deuinciebatur. *& alijs infinitis locis. Sic infra Iugurth.* 40. Beneficiis suis ratus esse nobis conuinctum fore.

Pag. 37. Quàm liberis, si genuissem] *Legendum existimo*, quã si genuissem, *expuncta otiosa voce*, liberis.

Pag. 37. Nemidius ex tribus] *Dictiones*, ex tribus, *abundare opinor.*

Inter alias res iacit] *Tacit. Annal.* 1. quædam de habitu cultuque & institutis eius iecerat.

Ministrum oblatũ promissis onerat] *Tacit. Annal.* 1. Et multis in Senatu laudabilibus cumulatum promissis onerat. *& Hist.* 1. Postquam vario sermone callidos audaceſq; cognouit, precio & promissis onerat.

Pag. 38. At Atherbal] At *particula abundat*, *nisi fallor*, *ex prima*

ex prima syllaba dictionis sequentis efficta.

Facinus suum cum animo reputans] Cum animo suo *solebat dicere vt supra* 92. Proinde reputaret cum animo suo. 141. Nam sæpe ego cum animo meo reputans. *Cato apud Gellium* 16. 1. Cogitate eum cum animis vestris & 78. reputate cum animis vestris, num id mutari melius sit. & 83. trahere cum animo suo. & 92. cum animo suo voluere solitum. *item* 136. mihi multa cum animo agitanti.

Veteres amicos muneribus expleant] *sic infra* 44. quos paullò antè muneribus expleuerat.

Pag. 39. Ceterum ius & imperium penes vos esse] *sic Massinissa filius apud Livium lib.* 45. Massanissam meminisse regnum à pop. Rom. partum, auctumque & multiplicatum habere: vsu regni contentum, scire dominium & ius eorum qui dederint esse.

Ac maximè deberi mihi beneficia à pop. Rom.] *Vox* beneficia *otiosa videtur.*

Pag. 39. Quorum progeniem, vos] *Legerem* quorum progenies vos, *hoc est, Vos qui illius populi progenies estis. Cic. De vniuersitate.* veteres qui se progeniem Deorum dicebant. *Varro de re Rustica* 2. Ibi contra progenies eorum.

Ecce autem ex improuiso] *In meo libro non est* autem.

Imperio vestro] *Sic Cæsar lib.* 1. *belli Gallici* : imperio pop. Rom. non modo de regno, sed etiam de ea quam habeat, gratia desperare. & *li.* 2. qui minus in imperio nostro eam rem consequi poterunt, *id est, nobis rerum potentibus.*

Pag. 40. Natura concessit] *sic in Orat. De repub. ordinanda.* 143. anima naturæ cessit. *Tacitus* concedere vita, *solet frequenter dicere.*

Quo accedam, aut quos appellam] *Donat. in Hecyra Terent.* Qua accidam, aut quos. *Sed alijs locis compluribus Sall.* accedere *dixit; vt paullò antè* quò potissimùm infelix accedam? & 44. pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit. & 86. Bocchus cum magna multitudine Iugurtham accedit. & 71. Iugurtham placandi gratia accedit. *Tacit.* 14. vt quamque nationem accesserat. & *Hist.* 3. hæc vt quosque accesserat.

Pag. 40. Virtute ac diis volentibus] *sic in Orat. Cottæ* 122. Multa mihi pericula domi, militiæ multa fuere; quorum alia toleraui, partim repuli, deorum auxiliis & virtute mea.

Sociorum iniurias curare licet] *Sic supra,* quibus pro magnitudine

tudine imperii, ius & iniurias omnes curæ esse decet. *Verum meus liber*; tutare licet. *Plaut. in Mercat.* Inuoco vos lares diales me tueris. *Et Nauius*; Tuos qui celsos terminos tutant. *Vide Nonium.*

Transuersos] *Supra 35.* Quæ etiam mediocres viros, spe prædæ transuersos agit. *Cato*, transuersos trudere, *dixit apud Agell. 7. cap. 3.*

In has miserias proiectus sum] *Cic. antè quam iret in exilium*: proiicitur Tullius in exilium.

Pag. 42. Declinem latitudinem] *Legerem* altitudinem. *Mela lib. 1. cap. 8.* Catabathmos vallis deuexa in Aegyptum, finit Africam.

Ager frugum fertilis, bonus pecori] *Citatur à Seruio, 1. Aeneid. ex Sall.* Frugum pabuli lætus ager. *Tacit. De moribus German.* Frugiferarum arborum impatiens, pecorum fæcunda.

Cælo, terraq; penuria aquarum] *Q. Curtius lib. 4.* Terra, cæloq; aquarum penuria est.

Pag. 43. Humi pabulum vti pecoribus] *Voces*, vti pecoribus, *alienas existimo: nam Mela, qui hunc locum æmulatus est*, Humi *inquit*, quies, epulæq; capiuntur, cibus est caro plurimum ferina. *Et infra*, vbi dies deficit, ibi noctem agunt.

Oblonga incuruis lateribus tecta, quasi nauium carinæ sunt] *Alio pacto distinguendum existimo, vt sit*, oblonga curuis lateribus; tecta quasi nauium carinæ sunt. *Ceterum Cato* Mapalia rotunda veluti cohortes esse *ait & Hieron. in prologo Amos*, agrestes quidem casæ, & furnorum similes, quas Afri appellant Mapalia.

Medis autem & Armeniis accessere Libyes] *Meus liber.* Medi autem & Armenii arcessere Libyes: *vt supra* hi paulatim per connubia Gætulos secum miscuere. *Ergo vt Persæ Gætulos: sic Medi & Armenij Libycos arcessere.*

Ac postea Numidiæ nomine] *Alij* Numidiæ nemo. *Sed legendum contendimus.* Ac postea Numidæ propter multitudinem. *Notarat verò quidam vocabulum* Numidæ *à nomo deductum.*

Pag. 43 Solicitata plebe, &] *Dictiones* plebe &, *otiosas puto. ait enim partem Phœnicum imperij cupidine solicitatam alios nouarũ rerum auidos.*

Nam de Carthagine silere melius] *Apuleius in Cosmographia*

phia, de rectore, quippe omnium non, vt ait ille, silere melius est, sed vel parum dicere.

Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa diuidit, secundo mari prima Cyrene est] *Hunc locum mendosum esse, ea quæ sutrà posui, satis ostendunt: nam ab Aegypto pergentibus post Catabathmon prima Cyrene est: legendum ergo haud dubiè*, igitur à Catabathmo. Secundo autem mari.

Ignarus populi Rom.] *sic infra* & eo tempore ignarum nominis Romani.

Pag. 44. In regnum Atherbalis animum intendit] *infra* 57. Ad bellum quod gesturus erat animum intendit.

Iniurias suas manu vindicaturum] *sic infra* 50. vindicandum id eos qui hosti prodidere rempublicam? non manu atque vi. & 92. qui dicerent manu vindicandum.

Secus cesserat] *infra* 47. quod vbi secus procedit.

Quita diei extremum erat *infra* 91. & diei vesper erat: & 61 & iam die vesper erat. *Cæterum Tacitus, qui multa huiusmodi à Sallustio accepit Hist.* 3. extremo iam die, *inquit*, sua quisque in tentoria dilabitur.

Plerumque noctis processit] *sic infra* 87. plerumque noctis barbari more suo lætari. *Et* 93. Sed vbi plerumque noctis processit. *Infra* 61. multum diei processerat, *dixit*.

Obscuro etiam tum lumine] *Citatur à Nonio fragm. ex* 4. *Hist.* Cùm interim lumine etiam tum incerto *in voce* Gallix.

Pag. 45. Vno die inter duos reges cœptum atque patratum bellum foret] *sic Tacit.* 12. Ac ni prælium nox diremisset, cœpta patrataque expugnatio eodem intra diem foret. & 3. tum demum Liberius ortum patratumque bellum Senatui scripsit. *Est* autem patrare bellum, *conficere seu perficere. Quint. lib* 8. *ca.* 3. Ducere exercitus, & patrare bellum, apud Sallustium dicta sanctè atque antiquè, rideatur à nobis.

Sed is rumor clemens erat] *hoc est, non firmus, aut constans, vt Cic. loquitur.*

Neque rectè, neque pro bono facturum] *Apuleius Apolog.* 2. Si hæc reputans, formæ aut diuitiarum gratia, me ad aliam conditionem restituarem; neque pro amico, neque pro philosopho facturum.

Pag. 45. Miserando casum suum] *Tacit. Annal.* 1. Planci grauem & immeritum casum, simul quantum dedecoris adierit legio, facundè miseratur.

Vtrum grauius existimet] *Omnino legendum* vtrum grauius æstimet. *Cæsar lib.* 7. Hæc si grauia aut acerba videantur, multò illa grauius æstimari debere. *& lib.* 3. *de bello ciuili*, Leuiusque tempestatis quàm classis periculum æstimauerunt: *sic enim legitur in manuscriptis exemplaribus, non* existimauerunt.

Imperatorem Numidis posuistis] *In Catil.* 24. Lacedemonii deuictis Athenien sibus, triginta viros imposuere.

Pag. 46. Vt Iugurthæ scelerum ostentui essem] *id est, vt ostenderem: alias, vt ostentarem, infra* 58. Illa deditionis signa ostentui credere: *licet paullo diuersiore significatu. Tacit.* 12. Auribus deditis viuere iubet, ostentui clementiæ suæ. Et 15. Iturum Tiridatem ostentui gentibus, quantò minus quam captiuum. *Et* ore ac membris in eum pallorem albentibus, vt ostentui esset multum vitalis spiritus egestum. *Est ergo*, vt in me Iugurthæ scelera ostenderentur.

Pag. 47. Sese casum victoriæ inuenturum] *Per occasionem. sic infra* 64. Fortunam illis præclari facinoris casum dare. *Tacitus lib.* 6. Tunc distractis Orientis viribus, & quonam inclinarent incertus: casus Mithridati datus est occupandi Armeniam vi militum.

Quod ab oppugnatione non desisteret] *sine præpositione dixit lib. Histor.* 2. vt actione desisteret. *Et Terent. Phormione*, Quid vis tibi dari in manum, herus his desistat litibus.

Lege Sempronia] *Singulis annis senatus fuit mos Coss. duas prouincias decernebat: eas creati Coss. sortiebantur, aut inter se cõparabant. Hoc factum fuit lege à Sempronio Graccho, de ea re lata. Cic. in Orat. de prouinc. Coss.* decernendæ nobis sunt lege Sempronia duæ prouinciæ.

Pag. 47. Omnia venum ire, in animo hæsert,] *Liuius lib.* 3. legem fecerunt, vt liberi liberæque venum irent. *Tacit.* veno *dixit lib.* 14. & posita veno, irritamenta luxus. *& lib.* 13. nisi in his quæ veno exercerent.

Legat sibi] *Id est legatos sibi assumit. Erant autem legati qui singulis legionibus præerant: erantque plerumque prætura functi.*

De cuius natura & habitu suprà memorauimus] *suprà pag.* 42. *Sed ibi nihil de habitu.*

Atque inde Siciliam] *Omittit aliquando præpositiones Sallustius in prouinciarum nominibus, additque vrbibus, quod Cicero etiam*

etiam & alij faciunt: Sed maximè omnium Tacit. vt Annal. 1. Et comite vno Fabio Maximo Planasiam venturn. *& lib.* 7. Samum traiecerunt.

Pag. 48. De omnibus pactionibus præsens agere] *Vocem*, pactionibus, *ecfosam puto.*

Ceterum interea fidei causa mittitur] *Infra* 79. Non possum fidei causa imagines *&c* ostentare.

Per saturam] *Lactantius lib*, 1. *cap.* 21. Pescennius Festus in libris historiarum per saturam refert.

Non cum paruo argenti pondere] *Vox*, non, *abundat in meo libro.*

Pag. 49. Ac potissimum ea dicam, quæ in concione] *Fortasse verbum*, dicam, *abundat.*

Multa me dehortantur à vobis Quirites] *Dictiones* à vobis *nũ sunt in meo libro. Caterum hoc orationis initium scriptum est ex oratione Catonis contra Seruium Galbam* 7. *Origin.* Multa me dehortata sunt huc prodire: anni ætas, vox, vires, senectus: verum enim verò cum tantam remp. agier arbitrarer.

Quibus vos decet terreri] *Sic Catil.* 9. His obnoxii, quibus si resp. valeret, formidini essemus.

Nihil secessione opus est: necesse est suomet ipsi more præcipites eant] *Voces*, necesse est, *hic non necessarias esse puto.*

Pag. 49. Vlcisci nequitur] *Sic sunt locuti antiqui. Plautus Satyrione*, Retrahi nequitur quoquo progressa est femel. *Vide Festum.*

Reges & populos liberos vectigal pendere] *Idem in Catil.* 9. nam postquam res publica in paucorum potentium ius atque ditionem concessit, semper illis reges, tetrarchæ vectigales esse; populi, nationes stipendia pendere *& pag. seq.*

Sed incedunt per ora vestra] *Apud Tac. Hist.* 4. præter suorum ora, *legitur. & Liuium lib.* 38. præter omnium oculos. *Sed Liuius* 21. vestros liberos traductos per ora hominum.

Serui ære parati, iniusta imperia dominorum non perferunt] *Sumptus est hic locus ex Catonis lib. De Falsis pugnis, vbi Cato ita loquitur*, Serui iniurias nimis ægrè ferunt: quid illos bono genere natos, magna virtute præditos, *&c. Gellius lib.* 10. *cap.* 3.

Vos, Quirites, in imperio nati] *Tacit. in vita Agricolæ*: Nata seruituti mancipia.

Bis per secessionem armorum Auentinum montem occupauere]

uere.] *Lib 1. Hiſtor. pag. 139.* tunc plebs, *inquit*, armata montem ſacrum atque Auentinum inſedit. *Sed duplicem Liuij opinionem tetigit lib. 2.* Quo facto maturata eſt ſeditio, Sicinio quodam auctore, iniuſſu conſulum, in ſacrum montem receſſit, trans Anienem amnem, tria ab vrbe millia paſſuum. Ea frequentior fama eſt, quàm cuius Piſo auctor eſt, in Auentinum receſſionem factam eſſe. *Et lib. 3.* Eunt, *inquit*, agmine ad vrbem, & Auentinum inſidunt. *Ergo bis Auentinum inſedisſe ex Piſonis opinione dixit; ſacrumque atque Auentinum ex aliorum.*

Pag. 50. Dominationis eorum ſatietas] *Notant Grammatici à Salluſtio*, Satias, *pro* ſatietas, *ſcriptum eſſe, vt lib. 2. Hiſt.* ex inopia graui ſatias facta: *quod à Cicerone, Terentio aliiſque vſurpatum eſt, & à Cornelio Tacito, ac Liuio: quare videndum an hoc etiam loco,* Satias *ſit legendum.*

Bella atque paces] *Sergius in arte n. 2. Donati*, Legimus apud Salluſtium, paces & luces, in numero ſingulari.

Vos autem, hoc eſt, populus Rom.] *Voces* hoc eſt pop. Rom. *mihi ſuſpecti ſunt.*

Nam ex illis quantum importunitatis habent] *M. l.* quantum importunitati habent. *Sed locus eſt obſcurus.*

Aeterna ſolicitudo] *alij libri*, alterna.

Pag. 51. Hoſti acerrimo prodita Senatus auctoritas] *Tacit. Annal. 1.* An ciues vos appellem; quibus tam proiecta Senatus auctoritas? *Sed Liuius vtraque iunxit*: Proiectus, *inquit*, ac proditas ad inconſultam atque improuidam pugnam legiones.

Tanta vis auaritiæ in animos eorum inuaſerat] *Tacitus in* hoſtes inuadere. *ſæpe dixit: ſed cum eadem ſententia totidem verbis ſcripta ſit in Catilina 16.* Tanta vis morbi, atque vti tabes, pleroſque ciuium animos inuaſerat; *dictionem* in *abundare exiſtimo vt in quibuſdam libris impreſſis reperi: ſed vtroque modo Cicero loquitur.*

Perculſi omni nobilitate] *Sic infra 56.* Nobilitas, noxia, atque ideò perculſa. *& 72.* Ita perculſa nobilitate.

Pag. 51. Priuatim præterea ſuam fidem interponit] *Cic pro Sext. Roſcio*: Si hanc ei rem priuatim Sextus Roſcius mandauiſſet, & cùm Chryſogono tranſegiſſet atque decidiſſet, inque eam rem fidem ſuam interponeret. *Et Cæſar. lib. 5.* inquit eam rem ſe ſuam fidem interponere.

Contra decus regium] *Sic infra 71.* alio atque alio loco ſæpe

contra decus regium noctu requiescere. *Tacit. Hist.* 1. donec Otho contra decus imperii thoro insistens.

Sed se suasque spes corrupturum] *M. l.* opes corrupturum.

Multitudo quæ in concione aderat] *Voces*, in concione, *additas esse auguror*.

Quæ ira fieri amat] *sic infra.* 95. Scilicet ea quæ secundæ res amant, lasciuia atque superbia incessere. *Aliàs autem Sallustius*, amat *dixit pro* solet, *Græcorum imitatione, qui* φιλεῖ Amat & solet *dicunt. Notauit hoc Quintilianus lib.* 9. *cap.* 3. Ex Græco, *inquit*, translata Sallustii plurima, quale est, vulgus amat fieri. *Sic Tacit. Annal.* 4. vt ferè amat posterior adulatio. *Apul. lib. Florid.* 3. *Quod genus in Comœdia fieri amat.*

Pag. 52. Sin id parum procedat] *sic* 58. Sin i. p. procedat, necatum, &c.

Itinera egressusque eius] *Tacit.* 16. Et qui aditu Neronis prohibetur, egressus obsidens, audiret in sontem.

Iudicium profiteretur] *Tacit.* 5. Et summum supplicium parabat, ni professus indicium foret. *Suetonius in domit. cap.* 13. Professus conspirationis indicium, & ab hoc admissus, legenti traditum à se libellum: Et attonito suffodit inguina *Plin. lib.* 3. *Epist. ad nepotem.* Eadem apud Claudium, vxori Scribonii, cùm illa profiteretur indicium. *Et in L.* 5. *ad L. Cornel. de Sicar. & L.* 24. *D. de Fal.*

Pag. 53. Si emptorem inuenerit] *Eutropius, Paulus Diaconus*, inueniret.

Continuare magistratum nitebantur] *Tacit. lib.* 2. Id quoque morum Tiberii fuit, continuare imperia.

Pag. 54. Die noctuq;] *Adducitur à Seruio in prin. Georgicorũ alius Sallustij locus huic similis*, die noctuque laborare, festinare. *Tacit.* 15. Continuum die noctuque iter properabant.

Pag. 54. Mortis metu mutabantur] *Sic in Cat.* 30. Pace bellum mutauit. *& in orat Philippi* 100. Quorũ nemo non diurna mercede vitam mutauerit. *Hunc locum non rectè interpretatur Turnebus lib. aduers.* 18. *cap.* 7. *cum enim illi miseri mortem expectarent, eum mortis metum cum ignominia commutatum facilè tulerunt. infra*, 113. cunctaque præsenti ignominia mutastis. *Nonius.* Mutare, aliud pro alio accipere. Lucill. Publicamus verò vt Asiæ filium scripturarius pro Lucillio; id ego nolo, & vno hoc, non muto omnia.

Suo atque populi iniussu nullum potuisse fœdus fieri] *Sic Liuius*

uius lib. 9. Coss. profecti ad Pontium in colloquium, cùm de fædere victor agitaret, negarunt iniussu populi fædus fieri posse, nec sine fecialibus, ceremoniaq; alia solemni. Itaque non, vt vulgo credunt, Claudiusq; etiam scribit, fædere pax Caudina, sed sponsione facta est, *&c. Et paulo inferius Spurius Posthumius, qui sponsionem fecerat, in Senatu, sententiam à Cos. rogatus, ita disserit:* Quæ sententia testis erit, mihi an legionibus vestris pepercerim, cum me seu turpi seu necessaria sponsione obstrinxi: qua tamen, quando iniussu populi facta est, non tenetur populus Romanus; neque quicquam ex ea præterquam corpora nostra debentur Samnitibus. Dedamur per feciales nudi vinctiq; exsoluamus religione Populum, siqua obligauimus, *&c. Et paulo inferius,* Neque ego inficias eo, patres conscripti, tam sponsines quàm fædera sancta esse apud eos homines, apud quos iuxta diuinas religiones fides humana colitur: Sed iniussu populi nego quicquam sanciri posse, quod populum teneat.

Animo ardebat] Ardere ira, dolore, desiderio *dixit Cicero: &.* ardet animus: *vt Sall. in orat, de repub. ord.* 136. ardet omnibus animus. *Cæsar* 7. Vercingetorix animo laborabat, vt reliquas ciuitates adiungeret.

Ex copia rerum statuit nihil sibi agitandum] *Sic infra* 87. Marius ex copia rerum consilium trahit. *contra.* 63. Tamen ex inopia quod optimum videbatur, consilium trahit.

Pag. 55. Quæ prima mortales dúcunt] *Sic infra* 73. & alia quæ prima ducuntur. *&* 77. prima habere.

Pag. 56. In multitudine dispersa] *Contra infra* 138. In partibus summa auctoritas erat, vis multo maxima in plebe.

Belli domique] *Sic dixit vt* belli militiæque *infra* 67. animus belli ingens, domi medicus. *Et in Orat. Cotta* 123. domi bellique impeditissima respublica.

Ex libidine sua vsa] *Vox sua mihi suspecta est.*

Pag. 56. Alteri alteras vincere] *Ex Catone hoc sumptum apud Gellium,* alteri alteros occidere.

Pag. 57. Diu noctuq;] *Adducitur à Carisio alteri locus ex* 1. *Hist.* noctu diuq; stationes & vigilias tentare. *& infra* 70. diu noctuque fatigare animum.

Metellum non minùs magnum & sapientem virum fuisse cōperio] *Sic Tacit. Annal.* 4. Hunc ego Lepidum temporibus illis grauem & sapientem virum fuisse comperio.

Transuorsis itineribus] *Infra* 60. transuorsis principiis, *dixit,*

cit, & ibidem, transuorsis præliis: & 59. transuorso itinere.

Pag. 58. Ex nuntiis accepit] *Hic locus à Nonio citatur in voce* innocens: *& in veteri exemplari legitur*, ex nuntiis acceptis, *vt referatur ad* certior factus, *quod non displicet. infrà tamen* 85. Marius vbi ex nunciis quæ Ligus egerat, cognouit.

Legatos cum suppliciis mittit] *hoc est, cum supplicum velamentis, infra. vel cum precibus. infra* 69. fatigari regis supplices. 59 legatos supplices mittere.

Vbi contra faciem belli] *Tacitus* 13. dum positis loricis in faciem pacis veniretur. *& in vita Agricol.* Ea enim pugnæ facies erat.

Parati frumentum dare] *sic infra* 59. prouidè parati intentique essent signo dato Romanos inuadere, *vt Virgil.* Et cantare pares, & respondere parati. *Tacitus Hist.* 5. paratusque decernere.

Pag. 58. Pacem an bellum gerens] *Nescio an aliquid hic desit.*

Et si pateretur opportunitates loci, præsidium imposuit] *Legendum existimo*, Et si pateretur, *vt inde colligeret, pacem firmamne, an fictam crederet.* Et si pateretur, loci ipsius opportunitate adductus præsidium imponere statuit.

Et commeatum inuaterum exercitum] *Alij libri* commeatu, *& infra* paratis rebus. *quid si* paratis *legas.*

Ager hostibus cognitus] *Contra mox inf.* Regio hostibus ignara.

Pag. 59. A quo mons aberat fermè millia passum 20] *Nonius hunc locum adducit in*, Vastescant, *& ibi* 30. *legitur, sed si diligentius consideremus propinquum satis locum cognoscemus: eâ ab eo monte præmissus Rutilius ad flumen, eodem die eò peruenit, & castra mutauit: ac cum vacuum animo est adortus Bomilcar, prælioque victus: & tamen Metello obuiam proficiscitur: quæ omnia, si tantum spatij interesset, fieri minimè potuissent. Quare legendum videtur*, millia passum 3. *tribus x. in tres* 1. *vt à librarijs sæpe fit. versis, aut certè* 7. *Et præterea in quibusdam Nonij Codicibus*, vastatus, *legitur, non*, vastus. *in alijs* vastus, *&*, humano cultu, *vt malè acceptus hic locus iam olim fuerit.* Tacit. *Annal.* 2. milesque nullo illic hominum cultu, fame absumptus. *Ibidem*, Insulam immitem, & sine cultu hominum esse.

Igitur in eo colle, quem transuorso itinere porrectum docuimus *Nusquam hoc docuit.*

Quæ ab imperatore decuerint, omnia suis prouisa] Tacit. *Hist.* 5.

Hist. 5. *hunc locum imitatus*, que prouideri æstu ducis oportuerit, prouidisse, campos madentes, & ipsis gnaras paludes, hostibus noxias.

Illum diem aut omnes labores, &c.] *Hunc locum sic imitatus est Tacitus Annal.* 12. Enimuerò Caractacus huc illuc volitans, illū diem, illam aciem testabatur, aut recuperandæ libertatis, aut seruitutis æternæ initiū fore. *Et Histor.* 4. ipsque præcipuus illi dies magnæ offensæ initium & magnæ gloriæ fuit. *Thucydides.* 2. ἥδε ἡ ἡμέρα τοῖς Ἕλλησι μεγάλων κακῶν ἀρξει. *Plautus Captiuis.* Hic ille est dies, cum nulla vitæ mea salus ipe-rabilis est.

Pag. 60. Monte digrediens] *sic supra* neque colle digredi. *Tacit. Hist.* 1. Cæcina propiore transitu Peninis iugis digredi iussus: *Citat. hunc locum Dopat. in Eunucho.* 2. 3.

Incerti quidnam esset] *Fortè* incertari, *à verbo* inceito, *vide Nonium*: *vt sit*, incertati, occultati, obscurati.

Agmen constituit] *Plautus Bacchid.* Nauem extemplo statuimus. *in alijs est*, constitit, *vt sit*, agmen *nominatiuus casus. Atque hoc modo & Liuius, & Curtius loquuntur.*

Tranuorsis principiis] *Paulò post*, Ipse cum sinistræ alæ equitibus qui in agmine principes facti erant,

Ne fortè cadentibus aduersariis receptui] *Vox* aduersariis *glossema esse videtur.*

Pag. 61. Itaque multum diei processerat] *Lego* iamque, *id est*, & iam diei vesper aderat. *&* 87. iamque dies consumptus erat. *Plautus Pseudolo*, vides iam die multum esse.

Paulatim milites in vnum conducit] *Tacit. Annal* 4. At Sabinus donec exercitum in vnum conduceret. *lib.* 15. Et auxilia regum in vnum conducta.

Pag. 61. Regio hostibus ignota] *Vide Nonium.*

Pag. 62. Etiam bonos detrectant] *id est*, *efficiunt*, *vt malè audiant boni.*

Cum cura reficit] *adducit hunc locum, aut alium similem Seneca lib. de benefic.* 4. *cap.* 1.

Pag. 63. Qui sua loca defendere nequiuerat] *Fortè* qui suis locis se defendere. *infra* 66. Iugurthum nisi ex insidiis, aut suo loco pugnam facere.

Exercitum plerumque in isdem locis opperiri iubet] *Hoc est*, maiorem exercitus partem. *Sic supra* 45. *dixit*, vbi plerumque noctis processit, & 87. plerumq; noctis barbari more suo ætari

&

74. Qua tempestate Carthaginienses pleræque Africæ imperitabant. *Nam quod dixit infra* 70. qui plerunque exercitum ductare seorsum à rege solitus erat: plerunque *ibi*, sæpe, *significat. Livius lib.* 24. Hic finis inclyti per Europæ plerumque atq; Asiam omnem regni.

Aliis ignobilibus ignoratus] *Tacit. Hist.* 4. Eadem in Voculam parabantur, nisi seruili habitu per tenebras ignoratus euasisset. *& Hist.* 3. Ignoratus apud Cornelium Primum, paternum clientem, delituit. *& ibidem*: ni arreptis scutis, ignorati vincula & liberamenta tormentorum abscidissent.

Pag. 64. Infensi intentique] *Supra* 58. intentoque atque infesto exercitu in Numidiam procedit.

Pag. 65. Fugam ad se versum fieri] *Sic infra* 70. vbi animaduertêre exercitum ad se versum pergere.

Cùm alii super vallum præcipitarentur] *Infra* 89. præterea alios super vallum in munimentis locare, vigilias ipse circumire. *Legendum tamen existimo*: Cùm alii se per vallum præcipitarent, *Cæsar de bello ciuili*: Plerique ne in angustias inciderent, decempedum munitionis sese in fossas præcipitabant. *Sed vide Livium. Tacitus*: seq; è vallo præcipitantibus.

Pag. 65. Oppidani oppugnare, aut parare.] *Infra* 73. contra hæc oppidani festinare, parare: *forte legendum* propugnare. *Gellius* 15. *cap.* 1. Cùm L. Sulla oppugnaret Piræum, & contrà Archelaus. Mithridatis præfectus; ex oppido propugnaret.

Consulto lenius agere] *Legerem* lentius agere.

Studio suorum astrictis] *Hoc est*, occupatis. *infra* 70. quæ Iugurthæ fesso, aut maioribus astricto, superauerant.

Iam scalis egressi milites] *Sic infra*, 84. prope ad summum montis egressus est. *Tacit. Hist.* 4. Multos in incœuis egressos pugionibus fodere.

Pag. 67. Eorum consilium habet] *Tacit.* 3. Quod si mecum antè viri strenui ædiles consilium habuissent.

Cùm ipse ad imperandum] Hisidium vocaretur] *Cicero Epist.* 25. *lib.* 9. Nunc ades ad imperandum, siue ad parendum potiùs. *Sic enim antiqui loquebantur. Seneca lib. De benef. 6. cap* 16. imperatorem *posuisse videtur*, *pro eo, cui imperatur*: *& Alfenus in l. medicus D. de operis lib.* 2. Medicus libertus, quod putaret si liberti sui medicinam non facerent, multò plures imperantes sibi habiturum. *Duarenus primo disputt. cap* 54. *& Aciatus*: *Sed Duarenus gerundia tantùm admittit & passiuè significa-*

gnificare ait, non etiam alia tempora : neque vnquam, imperare, *significare*, parere, *etsi* imperandum *id significet : contra Alciatum.*

Quam grauis casûs in seruitium ex regno foret] *Poeta Tragicus* : In seruitutem cadere de regno graue est.

Pag. 67. Vbi primùm ætas militiæ patiens fuit] *Vox* ætas, *abundat vt existimo. In Catil.* 4. Iam pridem Iuuentus simul ac belli patiens erat. *Ergo ipse Marius vbi primum militiæ patiens fuit.*

Tamen is ad id locorum] *sic infrà* 72. *Neque post id locorum.*

Ne tam praua inciperet] *sic infrà in Orat. Philippi* 99. Denique praua incepta consultoribus noxæ esse.

Pag. 68. Annos natos circiter 20] *Plutarchus in Mario hunc Metelli filium tunc admodum puerum fuisse tradit, his verbis* ὧν δ' ὁ παῖς τότε του ΜΕΤΕΛΛΟΥ παντάπασι μειράκιον. *Quare videtur legendũ* 15. *Solebant enim adolescentes militiæ vsum dicendi gratia cũ magistratibus contubernales in prouincias proficisci. Cicero pro Plancio.* Hic adolescentulus cùm à Torqueto profectus in Africam, sic ab sanctissimo viro dilectus est, vt & contubernii necessitudo & adolescentuli modestissimi pudor postulauit. *Et filios aliquando suos cõtubernales imperatores habebant. Frõtinus in Stratagematis*: P. Rutilius Coss. cùm secundum leges in contubernio suo filium posset habere, in legione militem fecit. *Verũ cùm Sallustius dicat* militabat ; *& militaris ætas fuerit annorum* 17. *nonnihil dubito.*

Pag. 70. Improbus intestabilisque] *Tacit. Annal.* 15. Incusit vltrò intestabilem & conscleratum.

Pariter cum occasu solis] *Sic infra* 91. Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur. *&* 82. vti simul cum occasu solis egrederentur, *infrà* 74. pariter cum capta Thala legati venerant.

Pag. 70. Et ipse eum suspiciens] *Hic locus à Nonio citatur in*, suspicere. *& apud eum* vox ipse *non legitur ; nec necessaria est. Porrò Tacitus sæpe* suspectans, *dixit, quod Sallust.* suspiciens.

Ad perniciem eius dolum quærere] *Nonius ibidem*, & pernicie eius dolo quærere, *quod placet.*

Pag. 71. Omnium consiliorum nisi nouissimi particeps] *Tacit.* 5. nouissimi consilii expertes.

Pag. 72. Magis studia partium, quàm bona, aut mala sua mode-

moderari] *Obscurus locus*; Moderari linguam, *dixit infra 76.*

Quorum res fidesque in manibus sita erant] *In Orat. de repub. ord. 137.* quorũ omnis vis virtusque in lingua sita est. *Ceterum hic fides idem significat quod Barbaris* Creditũ. *Cicero*: Scimus Romæ solutione impedita fidem concidisse. *Sall. Catil. 11.* pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mutuam.

Frequentarent Marium] *Sic Tacit. Hist. 2.* digressisque qui Sacrarium frequentabant.

Pag. 73. Vasa cuiusque modi pleraque lignea] *Mela de eisdẽ*, Vasa ligno fiunt aut cortice.

Pag. 73. Nihil iam Metello infectum credens] *Hoc est, nihil esse quod Metellus efficere non posset, qui tã ardua toties superauerat. Tacit. tamen in Vit. Agric.* vt obstupefacti hostes, qui classem, qui nauem, qui mare, expectabant, nihil arduum, aut inuictum crediderint, sic ad bellum venientibus. *vt forte Sallust.* Metello inuictum *scripserit.*

Pag. 73. Domum regiam comportant] *Omissa est præpositio.*

Vbi mare magnum esse, & fœuire ventis cœpit] Mare magnum, *omne tempestate tumidum & inflatum, lib. Histor. 3.* Immensum auctо mari, & vento glisceute. *alias*, mare magnum est, *latum supra 43.* mare magnum, & ignara linguæ, commercium prohibebant. *Cæsar lib. 3. Bell. Gal.* Cùm fœuire ventus cœpisset. *Mela ad æquor* fœuitiam *retulit*; *& Sall. 42.* mare fœuum importuosum.

Ita facies locorum cum ventis simul mutatur] *Tacit. lib. 13.* Non vt hominem vultus, ita locorum facies mutantur.

Pag. 75. Vbi per loca æqualia, & nuda gignentium] Æqualia, *sunt plana*: gignentia, *verò arbores & stirpes appellat, quæque alia è terra gignantur. Sic infra 84.* Forte in eo loco grandis ilex coaluerat, inter saxa paulum modò prona, deinde inflexa atque aucta in altitudinem, quà cuncta gignentium natura fert. *Sallust. imitatus Apuleium in libro de Platonis dogmate, vt in optimo exemplari manuscripto legitur*: Gignẽ numq; omniũ, instar ceræ, formas & figurationes ex illa exemplorũ impressione signari. *Et paulo post.* Animam verò animantium non esse corpoream, nec sinè perituram, cùm corpore fuerit absoluta, omniumq; gignentium esse seniorem, atque ideo & temperare, & regere ea quorum curam fuerit diligentiáq; sortita. *Hoc est, omniũ quæ gignuntur. Vitruuius*

verò

verò quod Sallust. dixit gignentia, nascentia *ipse appellauit, vt lib. 5. cap. 1.* Non minus quàm etiam nascentium oportet imitari naturam, vt arboribus teretibus: *& statim*, ergo si natura nascentium ita postulat. *Et lib. 8. cap. 1.* Si inuenientur nascentia tenus iuncus salix erratica. *Inde infra* & illis dolentia, plebi volentia. *De* Philenis *Mela & Val. Maximus.*

Quos fines populo suo petere, ibi viui obruentur] *Nescio an sit scribendum* quò fines.

Pag. 75. Profunda auaritia] *sic in epist. Mithrid.* cupido profunda imperii & diuitiarum. *Et in orat. De repub. ordinand.* profundam libidinem, *dixit, pro*, immensa: *vt Cicero in Pisonem*, Quùm partem eius prædæ profundæ libidines deuorassent: *& pro Plancio*, mare profundum & immensum.

Pag. 75. Libidinem imperitandi] *Huc respexit Mela lib. 3. cap. 3.* Bella cum finitimis gerunt, causas eorum ex libidine arcessunt, neque imperitandi prolatandique quæ possident.

Iter constituunt] *sic Cicero lib. 1. de Diuin.* Iter propositum & iam constitutum.

In superbiam vertebant] *Infra 97.* Ne modestiam in conscientiam duceret. *Tacit. Hist. 1.* Ornatum ipsius municipia & coloniæ in superbiam trahebant. *infra 83.* omnia non bene consulta in virtutem trahebantur.

Pag. 77. Dictare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse] Ex vitiis illorum, *aut*, ex mollitie illorum, *videtur ligisse Plutarchus: scribit enim*, σκυλόντε τοιοῦτος αὐτοῦ τὴν ὑπατίαν φέρεσθαι τῶν εὐγενῶν καὶ πλουσίων μαλακίας.

Quia neque plebe militiam volente putabatur Marius] *Hunc loquendi modum à Græcis tractum annotauit Priscianus adducto Demosthenis loco & hoc Sallustij. Apud eum sic est*: Demosthenes ἐν βουλομένοις ἢ τούτου ἀκούων. *Sallustius Iugurt.* bello, Neque plebi militiam volenti putabatur: *similis locus pag. 88.* Nõ tam diffidentia futurum (*sic enim lego*) quod imperauisset, quàm vti militibus exæquatus cum imperatore labor volentibus esset. *Tacitus lib. 1.* Vt quibusque bellum inuitis aut cupientibus erat, spe dolore accipitur: *& 15.* Hæc atque talia plebi volente fuere. *Et in vita Agricolæ.* Eóque initio erecta prouincia, & quibus bellum volentibus erat. *Et Macrobius lib. 2. Saturn. cap. 9.* Si vobis volentibus erat: *In quibus omnibus cum verbũ est reperiatur, videndum an apud Sallustium hoc loco legi debeat*, etiam lætus decreuerat

creuerat. Ac quia neque plebi militia volenti erat, putabatur Marius aut belli vsum, ad studia vulgi amissurus.

Pag. 77. Nam quo vniuersa Resp. pluris est quàm Consulatus] *Meus liber.* Nam quo pluris est vniuersa Resp. quàm Consulatus. *Et fortè vox* nam *abundat.*

Quantum cum vestro maximo beneficio] *infra* 79. Sed in maximo vestro beneficio. *Vide an sic quoque sit legendum,* non cum.

Ad hoc alii si quid deliquerint] *In eandem sententiam Cic. de lege Agraria* : Quemadmodum cùm petebam, nulli me vobis auctores generis mei commendarunt : sic si quid deliquero, nullæ sunt imagines, quæ me à vobis deprecentur.

Mihi spes omnes in memet sitæ sunt] *Legendum existimo:* Mihi spes atque opes omnes in memet sitæ. *In extremo hoc libro,* Ea tempestate spes atque opes ciuitatis in illo sitæ. *& infra* 92. Et spes opesque eius omnes ex patre suo penderent. *Supra tamen* 63. Quippe cuius spes omnis in fuga sita erat.

Quippe mea Resp. benefacta procedunt] *Sic Catilin.* 14. Neque insidiæ quas Consuli fecerat, prosperè cessere, *seu vt ego lego,* processere.

Pag. 78. Hominem veteris prosapiæ] *Nonius,* prosapies, *inquit,* generis claritudo. Cato Originibus, veteres prosapias. *vbi legendum videtur,* veteris prosapies. *Cũ autem constet Sall. plurima ex Originibus Catonis sumpsisse, considerandum an ille hîc scripserit,* veteris prosapie, vt *acie dixit pro* aciei, & die *pro* diei.

Nã legere quàm fieri tempore posterius, re atq; vsu prius est] *V.C.* Nã gerere quàm fieri. *Et hunc locũ sic est amulatus Tacit. l.* 11. Nã culpa quàm pœna tẽpore prior; emendari quàm peccare posterius est *P. Victorius lib.* 6. *ca.* 15. *putat sumptam esse ex Olynth. Demosth.* τὸ γὰρ πρᾶττειν τοῦ λέγειν ὁ χαριτονεῖν ὑστερον ὄν, τῇ ταξει πρότερον, τῇ δυνάμει καὶ κρεῖττον εστιν.

Sed fortissimum quemque generosissimum esse] *infra* 80. egentissimus quisque oportunissimus. *&* fortissimum quemque tutissimum.

Pag. 79. Exercitum supplicio cogere] *hoc est.* malo cogere. *infra.* 88. pudore magis quàm malo exercitum coercebat.

Neque dono datur neque accipitur] *Sic in Orat. Cottæ* 123. vt sine dedecore cum ciuibus fama & fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur.

Pag. 80.

Pag. 80. Magis strenuus quàm felix] *Locus non videtur integer.*

Consultor idem & socius periculi vobiscum adero] *Sic infra* 92. Vti fautor consultorque adhis. *Tacitus lib.* 4. Ipse consultor aderat omnibus.

Omnia matura sunt, victoria, præda, laus, quæ si dubia aut procul] *Respexisse videtur ad illud Catonis de re Rust. ca.* 106. nullus sumptus est: & si sumptus esset, tamen valetudinis causa experiretur. *vel vt est in alijs*, experturus.

Pag. 80. Capite censos plerosque] *Agellius* 16. *ca.* 10.

Cæterùm alia leuia aliis locis facere] *Leg. credo*, ceterùm leuia alia aliis locis facere.

Nouæ veteresque coaluere] *sic in orat. de repub. ordinand.* Concordia inter veteres & nouos coalescat.

Pag. 81. Quò improuisus grauior accideret] *sic infra.* ac statim profecti. Quia de improuiso accesserant, dubio atque hæsitante Iugurtha. *Cæsar lib.* 3. *belli Gallici.* Et tela missa à Gallis grauius accidèrent.

Metu aut præmia ostentando] *sic suprà* 69. Formidine, aut ostentando præmia.

In manus venturum] *Supra*: Si qui in manus venerant, obtrũcare. *Liuius*, vbi ad manum venisset hostis.

Inopia cibi acrior] *vox* cibi abundare videtur.

Pag. 82. Sic incœpto suo occultato] *Hoc est*, consilio. *infra* 99. prauа incepta consultoribus noxæ esse.

Æqualiter distribuerat] *Legerem*, distribuebat. *Sequitur enim*, vt fieret, curabat.

Pag. 83. Quod Iugurthæ Bocchique regnum disiungebat] *sic idem lib.* 4. *Histor.* Qua in parte Cappadocia ab Armenia disiungitur.

A latere castelli, quod aduersum præliantibus erat] *Leg. censeo*, auersum.

Animum aduortit] *Tacit. Hist.* 3. Aduortit ea Vespasiani animum, an potius accendit.

Pag. 84. Castelli planitiem perscribit] *Alij libri*, peruenit.

Ex copia tubicinum, & cornicinum quinque delegit] *sic* 90. Ex omni copia necessarios quinque delegit.

Ex præcepto tempus visum est, paratis compositisque omnibus] *permutatis dictionibus leg. puto.* Sed vbi ex præcepto, paratis compositisque omnibus tempus visum est. *Tac.* 18. *cap.* 7.

Pag. 84.

Pag. 84. Inermos mittere] *Sic infra* 92. ab inermis pedibus, *Notatur hoc à Nonio, & eo sæpe vtitur Tacitus.*

Pag. 85. Familia prope iam extincta] *Seruius*, Familia iam extincta: *Tacitus* 4. Vtquæ familiæ ipsæ iam extinctæ sint, repertis qui ob similitudinem morum aliena malefacta sibi obiecta putent.

Iuxta atque doctissimè eruditus] *In alijs libris vacat* atque.

Altitudo ingenii] *Turnebus Aduersar. lib.* 3. *cap.* 15.

Pudeat magis an pigeat disserere] *Nonius*, Pudeat ne an pigeat magis disserere.

Inuitus accipere, sed ea properantius, quàm as mutuum reddere, ipse ab nullo repetere] *Hunc locum transpositu dictionibus in integrum reponi sic posse existimo*: Inuitus accipere, sed ea properantius reddere: as mutuum ipse ab nullo repetere.

Cum humillimis agere] *Seruius in* 1. *Aeneid.* Cum humillimis exercere.

In operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse] *Sic Tacitus lib.* 13. In agmine, in laboribus frequens adesse.

Pag. 86. Pars equos escendere] *Varro lib.* 1. *de Agricultura*: E viena in arbores escendit. *Et in eodem*: In carnarium escendat. *Turnebus Aduersar.* 20. *cap.* 30. *& Glossarium* Escendit.

Veteres nouiq; & ob ea scientes belli] *Voces* nouique *suspectæ mihi sunt*: *Non enim conuenit, propterea quod noui essent, scientes esse belli.*

Pag. 87. Consulere militibus, quoniam imperare conturbatis omnibus non poterat] *Conuenientior lectio videtur*, Consulere multis, quoniam conturbatis omnibus non poterat.

Neque minus hostibus conturbatis] *Locus difficilis.*

Vtroque colle multitudine circumdato] *Quid si circumdata ligas? ipse Sall. Hist. lib.* 1. Occupatosque collis editissimus apud Ilerdam, & cum multa opera circumdata. 103.

Pro victoribus agere] *Curtius* Pro victore gerere, *& alij dixere.*

Pag. 87. Vectigales tubicines] *Qui sunt* vectigales tubicines?

Non tam diffidentia futuri qua imperauisset] *Existimo scripsisse Sallustium*: Non tam diffidens futurum quæ imperauisset. *Ita enim antiquos locutos fuisse notat Agell. lib.* 1. *cap.* 7. *vt Quadrigarius in* 3. *Annal.* Dum ii considerentur, hostium copias ibi occupatas futurum. *Et Valerius Antias lib.* 24. Si hæ

res diuinæ factæ, rectoq; perlitatæ essent, auspices dixerunt omnia ex sententia processurum. *Et Cicero v. Verrina:* Hanc tibi rem præsidio speranti futurum: *quæ & multa alia sunt apud Gell. Tacit. Hist. 3.* Vacuum arcem furtum tradi futurum.

Pag. 88. Pudore magis quàm malo] *Terent. Adelph.* Pudore liberos retinere satius esse credo quàm metu. Nã malo coactus quiuis offerum facit, &c. *Apuleius Florid. 2.* Nullo nisi tuo anno ad corrigenda peccata plus **pudor** quàm timor valuit. *Supra* Exercitum supplicio cogere.

Quæ ceteri miserias vocant] *Sic Tacit. Hist. 4.* Virgulta postremò & stirpes, & internatus saxis herbas vellentes, miserarumque patientiæq; documenta fuere, *Alio sensu dixit supra* Captenium miseria.

Pag. 89. Inter tela hostium vitabundus erumpit] *Sallust. Hist. lib. 3.* Inter molem atque insulam mori vitabundus classem hostium ad opidum peruenit. *Agellius lib. 11. cap. 15.*

Deniq; hostes vndiq; fusi] *Aliquid ante desiderari videtur.*

In campis patentibus] *Infrà 91.* repente in campis patentibus. *Tacitus Hist. 2.* Si cum exercitu Cæcina patentibus campis tam paucas cohortes circumfudisset. *Hunc locum æmulatur idem in vita Agricolæ.* Tum verò patentibus locis grande & atrox spectaculum, sequi, vulnerare cœpere.

Omnia quæ visus erat, constrata telis] *Tacit. Annal. 2.* Constrata equorum virorumque corporibus littora.

Humus infecta sanguine] *Xenophon in li. de Agesilao.* ἔπει δ' ἔλιξεν ἡ μαχὴ παρὰ δὴ θεὰ σαφῶς ἐνθα σωὲπεσον ἀλλήλοις τῷ μ γῶ ἅιματι πεφυρμένῳ, νεκρούς ἢ μεμένες φίλους καὶ πολεμίους μετα ἀλλήλων ἀσπίδας ἢ διατεθρμένας, &c. *Quo loco etiam ad Catilinæ prælium pertinet.* 2. Pet. *Victor.* 27. c. 10.

Pag. 89. Quid parentes aduersè habemus, amicorum] *Supra dixerat hoc aliis à principio melius visum esse amicos, quã seruos quærere, nunc etiam ostentat parentes, Græcorum more, qui subditos* ὑπηκόους & ὑφ' ἡγεμένες *vocant. Est ergo à* parendo *dictum, Victorius lib. 4. cap. 16.*

Nam Numidiæ parte Iugurtham expulerit iure belli suum fuisse] *Supra 86.* Iugurtã a Bocchi pollicitus Numidiæ tertiam partem, si Romanis Africa expulsis esset. *Ergo l. g. forte* vnde Romanos exulcerit; *vel,* si inde Romanos expulerit, *vel* vnde eos.

Exercitu

Exercitu in hibernaculis composito] *Accepit a Sall. hoc nomen Tac. Annal.* 4. Loca pacata me ad hibernacula electurum.

Pag. 90. Licentiam ipsis permittit] *Hoc est*, potestatē *in orat. Lepidi*. Denique necis ciuium & vitæ licentia. *Tac* 14. Data & absoluendi licentia. *Ibidem*: Licentia habendi obliuionem attulit. *Et infrà* nulla benefaciendi licentia.

Pro vanis hostibus vti meriti erant] *Nam facta copia à Sulla & Manlio mittendi Legatos Romā pacem petitum, ab amicu flexus illud omiserat, & rursus hostilia fecerat.*

Nam etiam tum] *Citat hunc locum Nonius in voce* Munes: *sed apud eum legitur*, Animamque tum largitio multis ignota erat. *vt scribendum sit*. Namq; tum. *Videndum præterea, an pro* Munificus; munesque *scripserit Sallustius, cum in ea voce adducatur à Nonio, vt sit*, munesque nemo putabatur.

Vtilia aut beneuolentia] *Supra* Magnifica pro se, & illis dolentia.

Pag. 91. Qui Quæstor in Africam stipendum portauerat] *Hic non erat Marij Quæstor, sed eius qui Africam prouinciam cum imperio obtinebat. Nam Sulla Quæstor Marij erat, vt supra retulit Sall.*

Itineris properandi causa] *Sic infra* 94. properato itinere. *Tacitus Annal.* 1. Inoffensum iter properauerat. & 13. Continuumque die noctuq; ie iter properapant.

Neque his secus atque aliis armis aduersus tela hostium, quod & leuia sunt, muniti] *Videtur dicere, hos qui velitaria portant arma non secus atque alios munitos, & aduersus tela hostium, quod ea leuia sint.*

Ampliorem vero] *Tacitus & Liuius*, maiorem vero, *solent dicere.*

Igitur se quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere] *Tacitus Hist.* 4. Quidam expedire arma, telisque tanquam in aciem accingi. *Et Liuius lib.* 38. Et expedire tela, animosque equitibus iussis. *Et ibidem*: Qui tela equosque expediuissent. *Videndum igitur an scribi debeat.* Igitur pro se quisque expedire arma, telaque tentare.

Pag. 91. In castris; ignesque quàm creberrimos fieri] *M. S.* Ignesque in castris quam creberrimos fieri.

Nec decere quemquam qui manus armauerit, ab inermis pedibus auxilium petere] *Ita antiquus liber, & Nonius adducens hunc locum, in* Inermis. *Infra* 101. Aduersum Deos penates

manus armare. *Sumptum locum ex* III. *Pædias Cyri annotauit Victorius.* II. *cap.* 2. Μῶρον γαρ τὸ κρατεῖν βουλομένους τὰ τυφλὰ τοῦ σωματος, καὶ ἄοπλα, καὶ ἄχειρα, ταῦτα ἐναντία τάττειν τοῖς πολεμίοις φεύγοντας.

Quoniam hostilia faceret] Hostilia facere, *Tacito etiam aliquoties vsitata phrasis.*

Pag. 92. Quo ire intenderant peruentũ] *Existimo abundare vocem* ire. *infra* Quo initio intenderat peruenit.

Consulta sese omnia cum illo integra habere] *Cicero ad Atticum.* 8. Omnia sunt integra nobis. *Et* Si mihi integra omnia ac libera fuissent. *Et libro* 10. Integra omnia sustinuimus. *Videndum ergo an vox* consulta *ociosa sit.*

Dabar internuntius, sanctus vir iurat ex sententia amborum] *Alij libri* Dabar internuntius, sanctè iurat ex sententia amborum. *Vide quæ scripsi in Annotationibus Cæsaris ad lib.* 1. *Bel. Ciuilis.*

Ad ea Sulla pro se breuiter & modice] *Hunc quoque locum Tacitus imitatus Hist.* 4. Domitianus de absentia patris fratrisq; ac iuuenta sua pauca ac modicè disseruit.

Ne fluxa fide vsus] *Tacit. Hist.* 2. fluxam per discordiam militum fidem, & periculum ex singulis: *& Hist.* 2. fluxa, vt est, barbaris, fide pactus Amiceti exordium.

Non sua ignauia, sed ob Remp. in hostium potestate relictũ iri] *Videtur aliquid deesse.*

Pag. 94 Remotis ceteris] *Haud dubie vox* ceteris *abundat. Ait enim adhibitis amicis, ac statim remotis, quod erat signum varij animi & immutata voluntatis.*

Occulta oris immutatione patefecisse] *Alij libri,* Occulta pectoris specie oris patefecisset. *Alij* occulta pectoris oris immutatione patefecisse. *M. S. liber,* Occulta pectoris patefecisse dicitur, *Legendum existimo,* Occulta pectoris patefecissent.

Cum Gallis pro salute, non pro gloria certari] *Tacitus in vita Agricolæ:* Romanis redit animus, ac securi pro salute, de gloria certabant.

PETRI

PETRI CIACCONII
IN
LIB. I. HIST. SALLVSTII
NOTÆ.

PAG. 91. Res populi Rom.] *Tacit. Annal.* 2. Res Imperatoris Domitiani compositi.

Ad bellum Persi] *Tacit. Annal.* 4. Per bella Persi.

Pag. 96. Metus à Tarquinio] *Sic Livius lib.* 45. Cùm maior à Romanis metus, timorem à principibus suis vicisset.

Cæteris expertibus soli in imperio agere] *Sic in Catilin.* 14. Crudelitate feneratorum plerique patria, sed omnes fama atque fortunis expertes fumus.

Atque Auentinum insedit] *Tacitus* Duos colles quos barbari insederant, &, Arcem Capitolii insedit, &, Soli Cherusci iuga insedere. *Livius lib.* 3 *de eadem re:* Eunt agmine ad Vrbem, & Auentinum insident. *Vide quæ diximus ad pagin.* 49. *Bell. Iugurth.*

Postquam remoto metu] *Sic Tacitus Histor.* 2. Sed vbi subacto orbe, & æmulis vrbibus regibusque exciſis, securas opes concupiscere vacuum fuit.

Pag. 96. Mithridatis in tempore bellaturi] *Tacit. Annal.* 12. Tamquam aduersus desertores, & in tempore rebellaturos. *Quomodo existimo hic legendum. Donatus tamen in Phormion. Act.* 2. *Scen.* 4. *ita citat.* Regis Mith. in tempore bellaturi.

IN ORATIONEM M. ÆMILII LEPIDI COSS. AD POPVLVM ROM.

PAG. 97. Ne aut ipsi, nefanda quæ non existimatis] *Forte,* nefanda quæ vobis existimatis *& à dictione,* præsertim, *quæ ad* eximat, *parenthesi inclusa esse debent.*

Peior atque intestabilior metu vestro fuerit] *Tacit. Hist.* 4. Quum interim intestabilior & sæuior exortus est.

Et vtrumque per iniuriam malunt] *Cum statim sequatur*, quàm optimo iure liberi agere, *vt contraria contrariis opponantur, legendum videtur*, & vincti per iniuriam malunt.

Pag. 97. Nam quid vltrà? quæue humana superant? aut diuina impolluta sunt? *Non minus recte fortasse legetur*: Nam quid vltra superat? quæue humana aut diuina impollutà sunt? *sic infra*, est ne iuris cuiquam aliquid?

Pag. 98. Neque quisquam extremam necessitatem, nihil ausus, nisi mulebri ingenio expectat] *Forte*, Nequicquã c. n. nihil ausus mulebri ingenio est. Extrema *autem* necessitas, *pro* morte, *vsurpatur à Tacito sæpe*.

Quæ præmia turbarum queror] Meliores libri M. Ss. Quia præmia: *vt infra* quia iura pacis.

Venum aut dono datam] Data *dicere debuit, si ad bona respexisset: nunc ad* prædam *retulit*.

Satis illa fuerint, quæ, rabie contracta, toleravimus] *Haud dubiè legendum*, rabie contacti toleravimus. *Apuleius lib. 9. de cane rabida* certè venenatis morsibus contacta nonnulla iumenta, efferata simili rabie. *Liuius lib. 2.* Bona Tarquiniorum diripienda, plebi data, vt contacta regia præda, spem in perpetuum cum his pacis amitteret. *Cicero de Diuin. lib. 2.* vel suspicor contactum aliquo morbo huius cor fuisse. *Tacitus sæpe*, contactu *dicit, vt lib. 5.* plures infecti quasi valetudine, & contactu. *Et lib. 3.* Discedite à contactu, & diuidite turbidos. *sic infra* 100. *est in Vat. lib.* Neu patiamini licentiam scelerum quasi rabiem ad integros contactu procedere.

Sed vestra socordia quam captum iri licet] *Deesse quædam existimo post* socordia. *& Cato* socordiam *scripsit. Festus*.

Pag. 98. Pessimis seruorum] *Tacit. 1.* complebant templa pessimis seruitiorum: *& Hist. 1.* deterrimi seruorum.

Secundæ res mirè sunt vitiis obtentui] *In Orat. de republ. ordin.* Tabella obtentui erit, *hoc est*, teget. *Tacit.* Pietatem erga parentem & tempora reipublicæ obtentui sumpta. *idem* Obscurum noctis obtentui fugientibus. *Caterum locus Senecæ, Controuersiarum lib. 5. qui in omnibus vulgatis libris nonus circumfertur, sic legitur in libr. M. S. doctissimi Iurisconsulti Ant. Couarruuiæ*: Tum deinde retulit quandam Thucydidis sententiam εἶναι χαρὰ αἰτίαν ἁρπάζειν συγγιγνώσκειν καὶ συσκιάσαι τὰ ἀνθρώπων ἁμαρτήματα. Deinde Sall. Res secundæ mire

sunt

Sunt vitiis obrẽtum &c. deme συμπρόλαβε vel σωσκιάσαι deme ἐκάσων: constabit sensus, etiam si non æquo comtus, æque tamen integer.

Turbamenta Reipub.] *Tacitus Hist. 1.* Quæque alia turbamenta vulgi.

Marcum Æmilium consulem ducem & auctorem sequimini] *Liuius lib. 34.* Clamitans, vt qui saluam Rempub. vellent, auctorem & ducem libertatis sequerentur.

Pag. 99. Tunc verò & poſci, cùm cæteri] *Faciliùs ex*, vero & *effus debere nomen aliquod proprium & legendum*: Tum V.... poſci: tum cæteri eiuſdem cauſæ ducem ſe nactos rati, maximo, &c.

IN ORATIONEM PHILIPPI IN SENATV.

Pag. 99. Omnium flagitiorum poſtremus] *in epiſt. Mithridatis.* Poſtremos ſeruorum Archelaus.

Pag. 100. Et ignoſcendo populi Romani magnitudinem auxiſſe] *In ſcripto libro eſt*: Et ignoſcendo P. R. magnit. *Facimus legebat*, Populum Rom. *Forte ex Catilin. de pop. Rom.* Et acceptas iniurias ignoſcere quàm perſequi malebant. Sed vbi labore atque iuſtitia reſpub. creuit.

Bellum ex bello ſerunt] *Sic in epiſt. Mithridat.* Bella ex bellis ſerendo magni facti. *Liuius lib. 40.* Ex bellis bella ſeruntur. *Et Tacitus* præliis terere. *diuis Hiſt. 1.*

Hiſpaniæ armis ſolicitæ] ſolicitæ, *eſt in duobus ſcriptis exemplaribus.*

Quod vos oro] *Sic alibi*: Quod ego vos moneo quæſoque, vtrumuis.

Quod multo propius eſt ab eo quo agitat ſtatu] *Cicero Tuſcul. 1* Antiquitas quæ quo propius aberat ab ortu & diuina progenie: *Et ad Attic. lib 1.* quoniam propius abes. *Sed Plin. lib. 14. cap. 4.* Tam propè, *inquit*, ab origine rerum ſumus.

Pag. 100. Qui videmini intenta mala quaſi fulmen, optare ſe quiſque ne attingat, ſed prohibere ne conari quidem] *ab aliquo illuſtri Scriptore Græco hæc ſententia ſumpta videtur. Tacit. annal. 3.* Ob intenta pericula.

Ciuitatem confirmari qui ademptam negat] *veteres illi libri* quibus ademptam.

Et

Et luctus curæ sunt] *Potius legerem sint.*

Nostri proditor, istis inuidus] *Libri duo*, istis infidus.

Quos perfidia aut periurio violassi] *Libri illi* per fidem aut periurio. *Liuius* 1. Cuius ad solemne ludosque per fas ac fidem decepti venissent, &c.

Perge qua cœpisti] Qua cœptas *illi libri habent.*

Quam maturrimè] *Tacit. Annal.* 5. vt templum diuo quàm maturrimè publica pecunia poneretur. *Et noster infra:* Vti Lepidus & Catulus decretis exercitibus quàm maturrimè proficiscerentur. *Et Cæsar lib.* 1 *B. G. Alia exemplaria hîc* maturissimè *Citat Charis. lib.* 2. *in* maturissimè, *M. Catonem dier. dict. de con. suo;* Item vti à Thermopylis atque ex Asia maximos tumultus maturissimè disieci atque consedaui. *Vide eundem in* Maturrimè.

Pag. 101. Rempub. intutam] Ald. inultum legit. *Tacit hist.* 3. non intuta mœnium firmare, *dixit: & hist.* 1. proinde intuta quæ indecora.

Armato Lepido vos inermes retinet] *Illi libri*, inermos.

Decus atque omnes ordines interierunt] *Illi libri*, Deus ordinis huius interiit.

Parate vobis Cethegos atque patrocinia] *Illi libri*, Cethegi.

Sin libertas & bella magis placent, & vera magis placent. *& infra* si vera & honesta flagitium superauerit.

Et ad hoc coloniæ] *Coniunctio et abest ab illis libris rectè.*

Fortuna meliores sequitur] *Tacit. Histor.* 4. Fortuna melioribus affuit.

Pag. 102. *Neque auribus aut lingua competere*] *Tacit. lib.* 3. Oppidani neque oculis neque auribus satis competebant. *& Hist.* 3. Trepidus miles, dux segnis & veluti captus animi, non lingua non auribus competere. *Citatur à Donato in Adelph. Act.* 3. *Sc.* 2. *Sallust. de Septimio neque animo neque lingua satis compote.*

Prudens omnium] *Tacit. in vita Agricolæ:* Cæterùm animorum prouinciæ prudens.

Obsidium cepit] *Obsidium, pro, Obsidione. Vide qua diximus ad Epist. Mithrid. lib.* 4. *hist.*

Neque lata] *Legerem*, neque latè.

Pag. 103. Cornicines occanuerunt] *Infra*, cornua occanuerunt. *& Tacitus:* Sertius occanere cornua tubasque iussit.

Equi sine rectoribus exterriti] *Ad hunc locum respexisse videtur*

tur Tacitus Annal. 1. Equis maximè vulnera ingerit, illi sanguine suo & lubrico paludum lapsantes, excussis rectoribus disiicere obiisos, *&c.*

Ardebat omnis Hispania citerior] *Cæsar lib.* 5. Ardere Galliam. *Tacit. Annal.* 12. Arsisset bello prouincia.

Et ponere validam vrbem] *Vetus codex Nonij habet*, Et Digonem. *Ex quo excogitari debet nomen vrbis eius de qua loquebatur. Restare, autem pro resistere dixit. vt Tacit. Annal.* 3. Paulum moræ attulere ferrati, restantibus laminis aduersum pila & gladios. *Et Liuius lib.* 34. Qui pauci plures vincere soliti estis, nunc paucis plures non restatis?

Pag. 103. Furtiuaq; celeritate] *Ante erat*, Furtim aut celeritate: *ex quo faciebat Achilles Statius*, Furtim ac celeritate.

Et mox Fusidius] *Ita emendarunt ex*, Stipidius. *Mallem tamen*, Sulpicius.

Fugã maturabat] *Virgilius:* Maturate fugam. *Tacit. Annal.* 5. Fugam maturauit spe auxilii.

Apud Læte oppidum] Lete, *Pontius. quod Macedoniæ opidum Plinio, Stephano & alijs.*

Pag. 104. Medio diei] *Tacit. Hist.* 3. Sed medio diei exarseant.

Omni strepitu pauescere] *Hæc ex Fragmentis tollenda: sunt enim in Iugurtha*, 71. Circumspectare omnia, & omni strepitu pauescere.

Sertorius Parthis turbam morantibus] *Legerem*, portis. *Ea scilicet ita erãt turba occupata, vt nec ipse imperator peruadere posset.*

IN LIB. II. HIST.

PAG. 105. Sardinio in Africo mari] *Hæc integre legũtur apud Gellium lib.* 13. *ca.* 28. *& Isidorũ lib.* 14. *cap.* 6. *Mendose apud Nonium in* Faciens; *Sic.* Facie vestigii humani prominet, in occidentem quàm in orientem latior. *Mela enim ait:* In Occidentem quàm in Orientem augustius patet. *Addit verò Isidorus quæ huic Fragmento adiicienda sunt.* Fermè paribus lateribus quæ in Meridiẽ & Septentrionẽ vertunt, ex quò ad cõmercium nauigantibus Græcorum ἰχνὸς appellata est.

Dubium an insula sit] *Videtur legendum:* Continens, dubium an insula sit, quum Euri.

Vrbe patriaq; extorres] *Tacitus Ann.* 5. Suis sedibus extorres.

Genus

Genus militum] *Curtius* 6. Gens cultu vitæ aspera, & latrociniis assueta.

Pag. 106. Sed ipsi ferunt] *Integrum locum habes apud Isidorum lib.* 14. *cap.* 6.

Vt actione desisteret] *Terent. Phormion.* Herus his desistat litibus *Et Cæsar sæpius. Virgilius*, Mene incepto desistere victam?

Pag. 107. Fortunam in temeritatem declinando] *Lego*, Fortia in t. declinando.

Virile & muliebre secus] *Tacitus Annal.* 4. Virilis ac muliebris sexus omnis effusus.

Exornatis ædibus per aulæa & insignia] *Legendum*, & signa. *De rep. ordin.* Domum signis, aulæis, aliisq; operibus exornare.

Pag. 108. Epulæ quæsitissimæ] *Tacitus Annal.* 2. Excepere Græci quæsitissimis honoribus.

Vice pecorum] *Tacit Annal.* 4. Qui omnia facta dictaq; eius vice legis obseruem.

Ictu tragulæ sauciaretur] *Suidas*, Τραγόλας ὅπλον, ᾧ χρησάμενος ὁκόττας ἔτω βίον ἀφῆκαι κε πληγὴν ὥστε τὸν βληθέντα διάτε τοῦ θώρακος, καὶ διὰ τῶν πλευρῶν διαπεῖραι ὁ τῇ γῇ προσηλῶσαι.

In renunculo piscantis] *Fortè*, lenunculo; *vt & Ammianus. Verum videndum an legendum vbique*, lembunculo. *Tacitus enim, qui multùm sectatur Sallustium, Annal.* 14. Nando, *inquit*, deinde occursu lembunculorum, Lucrinum in lacum vecta, villæ suæ infertur.

Capiti affligebant] *Scribendum*, caput affligebant, *ex Frontone; ex quo hic locus desumtus:* Afflictus, *inquit*, illā rem. *Tacit. Annal.* 14. Fuste caput afflixit.

Sed Metellus in vlteriore prouincia] *Forte est idem quod pag. præcedenti*, At Metellus in vlteriorem Hispaniam. *vbi tamē legendum videtur* vlteriorem prouinciam.

Immane quantum animi exarsere] *Horatius.* Immane quantum discrepet. *Tacit. Hist.* 3. Flauianus exercitus immane quantum animo exitum Valentis, vt finem belli, accepit. & 4. Immane quantum suis pauoris, & hostibus alacritatis indidit.

IN LIB. III. HIST.

PAG. 109. Equis & armis decoribus] *Vide quæ diximus ad pag.* 3. *belli Catilinarij.*

IN EPI-

IN EPISTOLAM GN. POMPEII AD SENATVM.

Pag. 109. Toties labores & pericula suscepissem, quoties à prima adolescentia] *Veteres libri*, tot, &, quot *habent*.

Proiectum ad bellum sæuissimũ] *Sic Liuius*; proiectas & proditas ad ioconsultam & improuidam pugnam legiones.

Hac in spe] *Latinus Latinius* Haccine spe : *sine, vt est in aeris legibus frequens, haccine.*

Nouis quidem militibus] *Vox* quidem, *abest abscriptis libris.*

Pag. 110. Apud flumen Durium] *Veteres libri*, Duriam: *legẽdũ* Turium : *ita enim appellatur flumen quod Valentiam praeterfluit, à Mela in duobus scriptis exemplaribus quæ Romæ vidi : & à Ptolemæo* Turulis. *citatur & à Prisciano lib. 6. locus alter Sallustij ex 2. Histor. libro huiusmodi*, Inter læuum mœnium & dextrum flumen Turiam, quod Valentiam paruo interuallo praeterfluit.

Cum vrbe Valentia, & exercitus deleti] *Vetustis libris, & exercitu.*

Præter maritimas ciuitates quæ vltra nobis sumptui onerique] *Dicitio*, quæ, *abest à duobus libris.*

Alunt, & nunc, malis fructibus, ipsa vix agitat] *Aut vacat particula*, &, *aut legendum*, at. Agitat, *verò absolute positum videtur pro*, viuit. *Tacit. Annal. 2.* Non modò apud illos homines qui tunc agebant. *& Teren.* Quam vos facillimè agitis. *Et in eius vita Pertinax.* his per idem tempus qui agitabant facillime. *ad hæc pertinet quod infra* agitandi inops.

Pag. 111. Immensum aucto mari] *Tacit. Annal. 4.* In vrbem trepidam ob multitudinem familiarum, quæ glisceba immensum, minore indies plebe ingenua.

Omnium ordinum extroma munia sequi] *Legam*, Omnium ordinum munia exsequi. *Catilin. 31.* Strenui militis, & boni imperatoris officia simul exsequebatur.

Pag. 111. Mariq; placido] *Tacit. Annal. 14.* Noctem sideribus illustrem, & placido mari quietam.

Omni corpore quietus, &c. ea inter molem aliq; insulam mari vitabundus] *Mallem* : Omni corpore (supinus, *aut*, pronus, *aut*, extentus) *&c.* atque inter molem & insulam vitabundus.

Mutato

Multato fœdè corpore] *Tacit.* 1. Magna pars nudo aut mulcato corpore.

IN ORATIONEM MACRI TRIB. PL. AD PLEBEM.

Pag. 112. More pecorũ] *Sic de reparandis ordinandis* 132. Vulgi more magis quàm iudicio. *Suprà* vice pecorum.

Nisi quia vosmet ipsi] *Libri illi*, vobismet ipsis : *recte* : *sequitur enim*, dominos destinatis.

Si vestra receperitis, ad vos redibunt] *Vox*, redibunt, *non est in illo libris : intelligatur enim*, concedent.

Cæteta validiorum sunt] *Illi libri*, cæteri.

Pag. 112. Incassum agerentur] *Illi libri*, incassum agebantur. *recte.*

In tempus arsere] *Tacit. Annal.* 1 sensit miles in tempus confecta & 4. quod vnum malorum suffugium in tempus erat. 14. & scena in tempus structa.

O nittendum morem hunc quem agitis] *Fronto adducens hunc locum legit*, amittendum, *si codex non fallit.*

Dem ne vos ad virilia illa vocem, quo Trib. pleb. modo ex] *Scripti illi libri* quum tribunos plebis. *Ex quo effectum esse puto* quo modo trib. pleb. *aut*, quo trib. pleb. modo. *Liber peruetustus Finiuy Versus habet*, quos. *Legendum existimo* Queis tribunos plebei patricium magistratum, libera ab ductoribus patribus suffragia maiores vestri parauerunt *Quasi dicat* : *Deinde etiam si vos, non horter, vt illa virilia facinora maiorum vestrorum imitemini, quibus per secessionem armati, & tribunos plebis ad conseruationem suam & libertatis suæ, & patricium magistratum, hoc est, consulatum & censuram ad æqualitatem honoris sibi parauerunt & vt postquã patres omnia quæ populus comitijs ageret, approbassent, & eorum auctores fierent tamen ipsi posthac libera haberent suffragia & cuicunque vellent magistratui mandare possent. Etsi adhuc vincula, inquis, vos non horror. Tamen quamuis potestas in vobis sit. Iouã potius consultorem expectatis, quam vob fmet ipsis ipsa cunsu ii is. Hic est verus sensus huius loci, nam per partes eũ exponã. Tribunos plebis populum armatũ per secessionem sibi parasse auctor est Liuius lib. 2.* Agi deinde (inquit) de con-

de concordia cœptum, conceſſumque in conditiones, vt plebei ſui magiſtratus eſſent ſacroſancti, quibus auxilii latio eſſet aduerſus conſules, neue cui patrum eum magiſtratum capere ſibi liceret: ita tribuni plebei creati duo, &c. *Et iterum lib. 3. Idem aut Padianus in Cora. De patricio magiſtratu, idem Liuius lib. 8.* Dictatura popularis, & orationibus in patres criminoſis fuit: & quòd tres leges ſecundiſſimas plebi, aduerſus nobilitati tulit: vnam, vt plebiſcita omnes Quirites tenerent: alteram, vt legum quæ comitiis centuriatis ferentur ante initum ſuffragium patres auctores fierent: tertiam vt alter vtique ex plebe cùm eo venturn ſit, vtrumque plebeium fieri liceret, cenſor crearetur. *De liberis ſuffragijs poſt auctores patres, & hoc loco, & alio lib.* 1. Decreuerunt, vt cum populus regem iuſſiſſet, id ſic ratum eſſet, ſi Patres auctores fierent. Hodiéque in legibus magiſtratibuſque rogandis vſurpatur idem ius vi ademptum; priuſquam populus ſuffragium ineat, in incertum comitiorum euentum Patres auctores fiant. *& Cicero pro Plancio id innuit:* Nam ſi ita eſſet, quod Patres apud maiores noſtros tenere non potuerunt, vt reprehenſores eſſent comitiorum. *Aut ſi placet retinere vocem* modò, *ſcribe*, queis trib. pl. modo patricium magiſtratum, & liberâ ab auctoribus patribus ſuffr. *Sic enim ſæpe loquitur Salluſtius.*

Quimuis Quirites in vobis ſit] *Scripti libri* quimuis omnis, *Latinus Latinius Viterbienſis*, Quum vis omnis, *rectiſſime. Sed totum locum ſic legendum cenſeo:* Deinde ne vos ad virilia illa vocem qui is tribunos plebis m. m. p. m. l. a. a. p. ſ. maiores veſtri peperere, quid vis omnis, Quirites, in nobis ſit, vt quæ iuſſa nunc pro aliis te leueris p. n. a. a. n. a. certe poſſitis, louem, aut a. q. d. c. expectatis?

Pag. 113. Abſit periculum & labos] *Credo ſcripſiſſe Salluſt.* Ab iis abſit periculum & labos; quibus nulla pars fructus eſt.

Repentina iſta frumentaria lege] Apparet latam fuiſſe legem factione patrum, vt quini modii tritici ſingulis menſibus viritim diuiderentur.

Cùm tamen qui his modis libertatem omnium æſtimauere] *Liber ſcriptus:* Qui tamen quin is modis, *Latinus Latinius*, quin is modus, *cui aſſentior.*

Hi profectò non amplius poſſunt alimentis carere] *Liber ſcriptus*, qui profectò n. a. poſſunt alimentis carceris. Fortè qui profectò non amplius poſcunt alimentis carceris. *Nam poſcere pro-*

promit-

premittere. Terent. dixit, in Heautontimo. 1. Et. Plautus. Et amplius alimentis, *pro, amplius quam alimenta, significat, vt supra* neque amplius vna die aut vna nocte. *& Tacitus* amplius vnciario fœnore. *Alimenta autem carcerum & seruorum, quini modij erant singulis diebus, quod dimensum dicebant. Seneca lib. epist. 11. Epist. 81.* Ille qui in scena laxius incendit, & hæc resupinus dicit: Impero Argis, regna mi liquit Pelops. Qua Ponto ab Helles atque ab Ionio Mari, vrgetur Isthmos: seruus quinque modios accipit.

Namque vtilis exiguitate more prohibetur] *Vetus liber,* namque vti illis: *quemadmodũ, inquit, alimenta, quæ in carcere præbentur quod exigua sunt, prohibent mortem sed senium accelerant. Tacit. lib. 16.* Vidua implexa luctu contiouo, nec vllis alimentis, nisi quæ mortem arcerent.

Sic vt neque absolui] *Vox vt, abest ab antiquo exemplari: nam sic habetur:* Sic neq; absolui cura familiari tam parua re, & ignaui, qui vsque tenuissima spe frustrantur.

Quæ tamen] *Faernus legebat,* qua tamen.

Malle principem volentibus vobis esse, quàm illis dominationis socium] *supra* 130. tutiusq; rati volentibus quàm coactis imperitare. *alia exempl.* malle p. v. vobis, quàm illius dominationis esse socium.

Neque enim ignorantia res claudit] *Donatus citat ex Sallustio:* Item nihil socordia claudebat.

Abundè libertatem rati, quia tergis abstinetur] *Existimo vocem* libertatem, *glossema esse. Tacit. Hist. 2.* Ipse abundè ratus si præsentibus fruerentur.

Pag. 114. Ingens ipse virium atque animi] *Tacit. Annal. 1.* Fœmina ingens animi.

Ingenio loci prohibebatur] *Tacit. Annal. 5.* Locorum ingenio saturabatur. *sic in epist. Mithrid. de hoc ipso fortasse loco:* Quia multitudinem arctis locis pugna prohibuere.

Pag. 114. Belli Lepidani gratiam fecerat] *sic supra:* delicti gratiam fecit.

Atque eum Curio laudatum] *Forte,* Scipio. *Liuius de Massiua à Scipone dimisso. lib. 27.*

Fine inguinum] *Apul. de Asin. lib. 2.* Asini inguinum sane licinia remota; *siue, vt in aliis est,* inguinum sine. *Sed legendum ex hoc loco,* inguinum fine. *Cato de re rustica cap. 28.*

Postea

Postea operito terra radicibus fini] *Vide ad legendum sit* radicium fini, *vt cap* 113. Amphoras solito implere nimium, antarum infimarum fini. *Et Oppius de bello Africo*. Multiplici fine.

Muros succesſerant] *Frequens hoc apud Liuium & Tacitum.*

Et axe vinctæ trabes] *Turnebus legit* Et axe vincti orbes.

Pag. 115. Igitur discubuere, &c. *De*, infrà & suprà cumbere, *nos in libro de Triclinio Romano.*

Medius inter Tarquitium & Dominum Perpernam] *Vide quæ annotauimus ad pag.* 21.

Quarum vnam epistolam] *Apud Cæsarem quoque Gallus in castra Ciceronis epistolam Cæsaris allegatam recit. sed hîc* epistolam, *glossema est.*

IN LIB. IV. HIST.

PAG. 116. Amissumque assideri] *cum in eo libro Sallustius de ponto Euxino ageret, Amisusq. sit eiusdem ciuitas, assidarique, apud eum sit, obsideri, vt apud Tacitum etiam: libentius legerem,* Amisumque assideri.

IN EPISTOLAM MITHRIDATIS

Hæc epistola ex Oratione Corcyrensium apud Athen. habita lib. 1. Thucyd. formata videtur.

PAG. 116. Nisi hostes opportuni & sceleſtissimi] *in Iugurth.* Cauere tamen necubi hosti opportunus ficret.

Pag. 117. Decem millibus talentorum] *Legendum*, quindecim millibus *Liuius lib.* 37. Asiaque omni quæ eis Taurum est decedite: pro impensis deinde in bellum factis quindecim millia talentûm Euboicorum dabitis: quingenta præsentia, duo millia & quingenta cùm Senatus P. Q. R. pacẽ comprobauerint; mille deinde talentûm per duodecim annos. *Atque eadem omnino tradit Appianus in Syriaca.*

Postremò totam Bithyniam] *Vox*, totam *abest ab antiquis libris.*

Cretenses soli omnium liberi ea tempestate & rex Ptolemæus *ĩdem libri* Cretenses solos omnium liberos ea tempestate & regem Ptolemæum.

Pag. 117.

Pag. 117. Ptolemæus diem prolatat] *Libri illi* in diem bellum prolatans: *tamen* 100. Mithrid. diem bello circumspicit, *dixit.*

Cum exercitu in obsidione moranti] *Illi libri* in obsidio. *eo enim verbo vsum esse Sallustium testis est Festus eius testimonio ex lib.* 2. *Histor. adducto, vt eo loco dicam. Tacitus lib.* 4. *Annalium*: Primo iuncturam soluit obsidium.

Pag. 118. Neque quicquam à principio nisi partum habere] *Lego*, raptum. *Ita apud Tacit. in vita Agricolæ*: Galganus Romanos raptores orbis appellat.

Pelle conditos orbis terrarum] *Citatur hic locus à Seruio lib.* 5. *Aeneid. Sed corrupte legitur apud eum*, Parte conditor orbis terrarum.

Trahant, excidantque, omniaque, & maximè regna, hostilia ducant] *Illi libri* trahant excidant omniaque non seruia, & maximè. *Sic supra*: me quia fama erat diuitem, neque seruiturum esse per Nicomedem bello lacessiuerunt.

Regnumque Persidis inclytis diuitiis est] *Faernus* inclytum diuitiis est, *legebat*

Quod difficile non est] *Illi libri*, Quod haud difficile est.

Si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgredimur] *Hic locus in illis libris satis emendate legitur ad hunc modum*: Si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgredimur exercitum tuæ frumento, sine auxilijs; fortuna aut nostris vitijs adhuc in columem. Nostris vitijs, *autem dixit, pro, nostra culpa & segnitia, aut discordia.*

Neu malis pernicie nostra tuum imperium prolatare] *Praclarè & illi libri hoc loco habent.* Neu malis pernicie nostra tuum prolatare, *quasi nil aliud sit Mithridatem non iuuare, quàm tantisper dum Mithridates vincitur, Arsacium tuum pernicem prolatare, quæ tamen, Mithridate victo, in illum sit cæsura.*

Pag. 119. Qui prætergredierentur equites cataphracti] *Huic fragmento annectendum aliud existimo, quod est infra pag.* 127. Equis paria operimenta erant quæ lintea ferreis laminis in modum plumæ adnexuerant. *Quid sint autem cataphractæ, ostendit Tacitus Hist.* 1. Gladii nullo vsu, lapsantibus equis præ cataphractarum pondere. Id principibus & nobilissimo cuique tegmen, ferreis laminis, aut præduro corio consertum, vt aduersus ictus impenetrabile, ita impetu hostium prouolutis inhabile ad surgendum. *Liuius lib.* 5. Equitem mirabilem vim traiici Helle-

spon-

Iesportum in Europam 3 partim loricatos, quos cataphractos vocant, partim sagittis ex equo vtentes.

Menstrua soluenda] *Tacit. Hist. 5. de Asthalto,* Fugit cruorem, vestemque infectam sanguine quo fœminæ per menses exsoluuntur.

Simul eos &c.] *Forte* Simul e. e. c. i. inclinatos laxitas loci & plures cohortes q. ò. v. i. s. r. pariter acres inuadunt.

Pag. 119. Ad eam artem] *Forte,* ab ea arte.

Improbi patibulo eminens affigebatur] *Hoc in nauibus factum fuisse, ex eo apparet, quod ante dixit.* aut malo dependens verberabatur. *igitur legendum videtur,* in prora patib. e. aff.

In Lib. V. Hist.

Pag. 120. Comperto, lege Gabinia Bithyniam, &c.] *Sic Tacitus* 11. Comperto, quoque Græcam literaturam, &c. *Et lib.* 1. Cæcina, comperto vanam esse formidinem. *& Liuius lib.* 31. Satis comperto Erducam petituros Romanos. *Simile est quod supra,* audito.

Regem auersabatur] *Tacit. Histor.* 4. Vulgus auersari Regem, inuidere Ægypto, sibi metuere.

Negotia sequebantur] *Legendum* exsequebantur.

Vxori eius frater erat] *sic supra:* Liberis eius auunculus exit. *Tacit.* 4. Asinius Gallus, cuius liberorum Agrippina matertera erat. *Sed videndum an ibi legi debeat,* cuius liberis.

Sæpe celebritatem nominis] *Forte,* Sed te.

IN INCERTA SALLVST.

Pag. 121. Pompeius oris improbi] *Contra Plinius lib. 7. cap.* 12. Illud os probum reddentes, & illius oris probi venerandique.

Pag. 122. Exercitum argento fecit] *Tacit. Annal.* 5. Mittit qui auxilia mercede faceret.

IN ORATIONEM C. COTTÆ Coss. ad Quirites.

Pag. 122. Et vobis genitus hic] *illi libri,* & bis genitus hic : *recte : cum paulo post* Vos Quirites rursus mihi patriam,

deos penates.cum ingenti dignitate dediſtis. *Sic etiam Cicero dicit eum qui ab exilio fuit reſtitutus, natalem ſuum appellat, Ad Attic. lib.* 3. Natalem diem reditus mei curavt in tuis ædibus amæniſſimis agam tecum.

Cùm omnia memorata] *Illi libri*, quin omnia.

Qui victus] *Illi libri*, queis victus.

Pag. 123. Neque vi ita parare] *Quid ſi*, parare, *legas*?

Ita claſſe qua commeatus vehebatur] *Illi libri*, ita claſſe, quæ com. vehebat. *& ita pro, præterea, poſitum videtur.*

Agite vti libet, & ita ſupplicium ſumite] *Illi libri*, agite vt monet ira, & ſupplicium ſumite.

Neq; mox ingenuo corpori b. q. p. u. ſ. f. vitæ fecerit] *Illi libri*, fecerim.rectè.

Cum fortunæ & pacis, & belli ab aliis acti ratio reddenda] *Illi libri*, cùm fortuna & maris & belli.

Per vos igitur Quirites] *Vox*, igitur, *non eſt in illis libris.*

Pag. 123. Et Marius duplicauerat bellum] *Tacitus*: Per Gallias Germaniaſque duplicauerat bellum.

Fugam noſtris fecere] *Videndum an legi debeat*, noſtri, *niſi illud fit quod alibi citatur*, noſtri fædafugas; *& legendũ ex Iugurtha*, Poſt Aulũ fædus. & exercitus noſtri fædam fugam.

Quo cupidus in ore] *Tacit. Hiſt.* 3. Iulianus ad Vitelliũ perductus, & verberibus fædatus, in ore eius iugulatur.

Ventis per cauas terræ] *Tacitus de terræ motu*, Neque ſolùm in tali re effugium ſubueniebat in aperta prorumpendi, quia diductis terris hauriebantur. Sediſſe immẽſos montes, vſta in arduo quæ plana fuerint, effuſiſſe inter ruinam ignes memorant. *Vide Iſidorum lib.* 14. *cap.* 1. *Seneca in Nat. Quæſtion.* Ventis in abdito tumultuantibus. *Apuleius*. Spiritus per terræ cauernas partes errantes, concuterent ſolida terrarum. *Cæterum huic fragmento addendum illud libri* 4. *videtur quod eſt pag.* 119. Atque hiauit humus multa, vaſta & profunda.

Pag. 124. Immodicus animi] *Tacit. Hiſt.* 1. Corpore ingens animi immodicus.

Pag. 125. Inſolens vera accipiundi] *Tacit. Annal.* 15. Audiendi quæ faceret inſolens erat.

Pag. 126. Neque animo neque linguæ ſatis compotem] *Videndum ſit idem quod ſupra*: Neque animo neque auribus aut linguæ competere.

T. Didio

T. Didio imperante, &c. *Legerem* T. D. imperatore, & quietu e. curata quæ primò per nobilitatem, deinde per inuidiam scriptorum celata sint. *Quod vero ait*, paratu, *Tacit. Histor.* 1. Igitur nauium, militum, armorum paratu strepere prouinciæ. *Et in vita Agric.* Paratu magno, maiore fama, vti mos est de ignotis.

Pag. 127. Rebus supra votum fluentibus] *Tacit. Histor.* 3. Cunctis super vota fluentibus.

Impediebant iussa nautarum] *Tacit. Annal.* 2. Miles pauidus, & casuum maris ignarus, dum turbat nautas, vel intempestiuè iuuat, officia prudentium corrumpebat.

Pag. 128. Qua tempestate ex Ponto] *Tacit. Annal.* 12. Quippe Byzantium fertili solo, fœcundoque mari, quia vis pisciumque pontum erumpens, & obliquis subter vndas saxis exterrita, omisso alterius littoris flexu, hos ad portus defertur.

Introrsus] *Hæc & plura alia tacito nomine refert Isidorus.*

Pag. 129. Socis frigere] *forte* afflixere, *vel* fregere.

Nam quidem Pyrrho, Annibali, &c. *existimo esse ex actione Lepidi, in qua legitur*, nam quid à Pyrrho, &c.

Cui nomen obliuionis condiderant] *Legam* indiderant. *Et de Lethe Hispaniæ flumine intelligam, quod Limiam appellat Strabo lib.* 3. *& latius Mela*: Et cui obliuionis cognomen est, Limia.

IN ORATIONEM AD C. Cæsarem de Repub. ordinanda.

Pag. 132. Populus Romanus antea obtinebat regna] *Duo Longobardicis literis scripti libri habent*, Pro vero antea obtinebat regna atque imperia fortuna dono dare. *Sed Latinus Latinius legit*, fortunæ dono dari. *Fortè* pro vero antea obtinebam regna atque imperia fortunam dono dare.

Fabrum esse suæ quemque fortunæ] *Illi libri*, fabrum suæ esse quemque fortunæ. *Ad hæc allusit Liuius lib.* 39. *cum de Catone loquens, ait*: In hoc viro tanta vis animi ingenii fuit, vt quocunque loco natus esset, fortunam sibi ipse facturus fuisse videretur. *Plautus*, Nam sapiens quidem pol ipse fingit fortunam sibi.

Vt prius defessi sint homines laudando facta tua] *Sic in se-*

quenti Epistola: Quod prius defessi sunt homines laudando atq; admirando munificentiam tuam, quàm tu faciendo quæ gloria digna essent.

Pag. 133. Post alius alium] *Supra bello Iugurth.* Deinde ab eo magistratus alium post alium sibi peperit. *& rursus*, aliis post aliis minitari. *videndum ergo an hic legi debeat*, Alius post alium, *an*, post alium alius.

Pag. 133. De te ipso primum quia compositurus, quod optimum factum est existima] *Alij libri vulgati*, qui ea, *& forte quid.*

Eam vitam bellum æternum atque inceps gerere] *Forte*, cum bellum æternum gerere.

Pecoris modo conscissum] *Supra*, more pecorum *dixit*: *& lib. Hist.* 2. vice pecorum obtruncabantur. *Tacit.* 12. modo pecorum a barbaris trahebantur, *& Liuius lib.* 40. Modo pecorum fugientes per saltus inuios consectari cecidernnt. *Videndum ergo an hic*, pecorum, *pro*, pecoris, *legi debeat*. *& ipse supra*, bonus pecori agere: *quamuis Cæsar dixerit*, Magna vis pecoris.

Pag. 134. Et finem iumptuum statueris] Et, *vocat*, *vt opinor.*

Pag. 135. Aut acerba iudicia inuocat] *Supra*, Deinde ne vos ad virilia illa vocem. *Tacit. Hist.* 1. non ad bellum vos neque ad periculum voco.

Ea verò clementia erit consuluisse ne immeritò ciues patria expellerentur] *Libri scripti melius.* Ea vera clementia e. c. ne meritò c. p. e. *hoc est ita remtub. constituisse, & bonis artibus, moribusque ornasse, ne ciues ea committant propter quæ meritò patria expelli possunt. Sed libentius legerem*, expellantur, *quam* expelleretur. *vel potius sic.* Ea vera clementia erit, ne merito ciues patria expellantur, retinuisse ab stultitia, & saltis voluptatibus: *omissa voce*, consuluisse.

Pag. 135. Pecuniæ vsum atque decus demeris] *Male alij* dedecus. *Sic infra*, verum si pecuniæ decus ademeris. *Et* ergo in primis auctoritatem pecuniæ demito.

Quibus rebus clarissimi viri magnitudinem inueniissent] *Illi libri*, clari viri.

Quæ res, populos nationesue magnis auctoribus auxissent] *Scripti libri.* Quæque res. *præterea legendum censeo*, magnis auctibus auxissent, *nam apud Liuium lib.* 29. *Africanus Scipio deos ita precatur*: Eaque vos omnia bene iuuetis, bonis auctibus auxitis. *& lib.* 4. Cuius rei primum sit in ciuitate, eam maximis

semper

semper auctibus crescere. *Tacit. Hist.* 1. Tiberis immenso auctu, prorupto Ponte sublicio, &c. *Quibus ex locis & aliis Taciti Hist.* 4. *emendandum existimo, vbi in vulgaribus libris sic legitur:* At Ciuilē immensis auctibus vniuersa Germania extollebat, societate nobilissimis obsidum firmata, *erit ergo*, immensis auctibus.

Eamq; signis, aulæis exstruere] *Particula* que, *abest ab antiquis libris.*

Nequiquam eo postea habeti atque claudo pro exercitio] *Illi libri*, nequidquam eo p. h. &c. pro exercito *forte præ.*

Pag. 236. Vti quæ tibi placuerint, ea dii immortales approbent, &c.] *Liuius lib.* 6. harum omnium rerum causa vobis antiquandas censeo istas rogationes. Quod facitis deos velim fortunate. *Et infra*, Cæterùm deos immortales obtestor, vt quocunq; modo ages, ea res tibi reique publicæ prospere eueniat.

IN ORATIONEM AD C. Cæsarem de Repub. ordinanda.

Seu potius Epistolam illi missam antequam in Hispaniam ad Petreium & Afraniumque proficisceretur.

Pag. 136. Periculum facere] *Hoc est, adire discrimen Tacit.* 15. Corbulo meritæ tot per annos gloriæ non vltra periculum faceret, & 14. eiusdem pecuniæ periculum facerent cuius ii qui imperatorem appellauere & *infra* qui optatius habent ex tua calamitate periculum libertatis facere, quàm per te po. Ro. imperium maximum ex magno fieri.

Sed per cæteros mortales] *Sic supra*, Quibus per cæteras gentes maximi & clari estis. *Et cum eandem sententiam poneret*, Atque in te maximè qui tantum alios prætergressus es. *Quare videndum an hic legi debeat*, Sed præter cæteros.

Nihil tam ex alto reperiri posse] *Virgil.* Quid causas petis ex alto.

Pag. 138. Cæteros beneficio quàm metu retinere maluit] *Sic Terent. Heauton.* Pudore & libertate liberos retinere satius esse credo quàm metu.

Pag. 138. Vis multo maxima in plebe] *Contra in Iugurt.* Cæterum nobilitas factione magis pollebat, plebis vis soluta, atque in multitudinem dispersa minus poterat. *Sed diuersa tempora, aut sane pro arbitrio & vsu dicentis.*

Pag. 140. Et malis & bonis rebus ea creatur] *Legerem rationibus. Cato enim dicebat agrum bonis ac malis rationibus colendum, & Metellus apud. Gell. lib. 1. cap. 6.* Quid ergo nos à diis immortalibus diutiùs expectemus, nisi malis rationibus finem facimus?

Pag. 140. cuius nullum membrum à flagitio aut facinore vacat] *Totum hunc locum æmulatus est ille quisquis fuit qui Sallustij nomine declamationem in Ciceronem edidit, nam sic scribit:* Cuius nulla pars corporis nisi pituitine vacat, lingua vana, manus rapacissima, gula immensa, pedes fugaces: quæ honestè nominari non possunt, inhonestissima.

SCRIP-

SCRIPTORVM

PETRI CIACCONII

EDITORVM INDEX.

Festvs Pompeius de verborũ significat An. 1589.
Calendarium Romanum vetus Notis explicatum. *Antuerp. Plantin.* 1568.
Inscriptionis columnæ rostratæ C. Duilij Commentarius. 1586. & 1594.
Et de ponderib. & mensuris veterum & Hisp. 1586.
De Triclinio Romano, cum Appendice Fuluij Vrsini. 1588.
Arnobij aduersus gentes libri 7. Et Minucij Felicis Octauius, cum Notis ad oram. 1583.
In Io. Casiani opera, doctiss. Annotationes. 1580.
In Tertulliani opera coniecturæ, *quas edidit, suis etiã additis, Lat. Latinius.* 1584.
Reliqua fere Fuluius Vrsinus, cum aliqua accessione.
In Sallustij opera Annotationes. 1594.
In Varronis de re rustica libros tres Notæ, *propediem prodibunt.*

DESIDERANTVR

In Commentarios Iulij Cæsaris Notæ.
In PLINII maioris opus Naturalis hist. doctiss. Commentaria.
Notæ in D. Ambrosium, Hieronymum Hilarium, & Isidori Origines.

DODTO-

DOCTORVM VIRORVM, QVI IN C. SALLVSTIVM CRISPVM SCRIPSERVNT NOMINA.

Laurentius Valla in bellum Catilinarium Commentarium.
Omnibonus Leonicenus in bellum Catilinarium cõmentarium.
Iacobus Bononiensis in Catilinam & Iugurtham Annotatiunculas.
Bartholomæus Zanchus in bellum Catilinarium commentariũ.
Ioan. Chrysostomus Soldus in bellum Iugurthinum Commentarium.
Vincentius Castilicneusin bellum Catilinarium & Iugurthinũ Commentarium.
Iodocus Badius Ascensius in bellum Catilinarium & Iugurthinum Commentarium.
Ioannes Riuius Atthendorienſis in C. Salluſtium Criſpum de coniuratione Catilinaria, deque bello Iugurthino, Caſtigationum lib. II.
Henricus Glareanus in coniurationem Catilinæ, bellum Iugurthinum, Salluſtii orationem contra M. Tullium Ciceronem, & Ciceronis orationem contra Salluſtium, Annotationes.
Cælius Secundus Curio in Salluſtii bellum Iugurthinum Annotationes.
Aldus Manutius Paulli F. in Criſpi Salluſtii Catilinam & Iugurtham Scholia.
Cyprianus à Popma in C. Salluſtii Criſpi bellum Catilinarium & Iugurthinum Emendationes.
Ludouicus Carrio in Salluſtii Hiſtorias Scholia.
Ianus Douſa in Hiſtorias Commentarium.
Petrus Ciacconius Toletanus in omnia quæ extant, Notas.

FLO-

FLORILEGIVM LOCVTIONVM SALLVSTIANARVM.

Abundare esse. 10.30 40
Ad hoc. 6.7.12.13 17. & sæpe.
Ad se versum. 65.70
Ad tempus, *idem quod* tempori, &, in tempore. 71
Ad vrbem. 13
Aegritudo. 76
Aequa manu discedere è prælio. 17
Aemulus facta, consultaque. 114
Aequum, bonumque. 53.101 121
Aestumare aliquid ex aliquo. 6
Aetatem agere. 2.17.30.33 64.74. & sæpe.
Aetatē habere procul à rep. 2
Aeui breuis. 32
Agere *absolutè*. 95
Agere ætatem in excelso. 23
Agere ætatem per ignauiā. 33
Agere pro victore. 87
Agere vitam in obscuro. 23
Agitare imperium. 5
Agitare lætitiam. 21
Agitare mente. 9
Agitare pacem. 40
Agitare præsidium. 66.79
Agitare temp. 17
Agitare, *simpliciter*. 112.137
Aliena mens. 16
Alienus consilii. 18
Alius post alium. 68
ex Alto. 137
Amat fieri. 52.126
Amplificare. 138
Amplius duobus millibus, opinione. 29.62
Animo valere. 37
Ante capere. 6.14.29.45.60
Anteuenire. 81
Anxiè ferre. 76
Ardens in cupiditatibus. 3
Aspera, fœdaque euenire. 12
Aeque, *pro*, quàm. 17
Atrox animi. 105
Atterere alterius pudorem. 7
Audaciter. 105

B

Belli domique. 56.123
Bonum & æquum. 141
Bonum honestumque. 48.76
Bonum publicum. 139
Bonus bello. 38
Breuis æui. 32

C

Castellani. 83
Casus victoriæ facinoris. 47.64

Ci-

Circumuentus difficultatibus. 35
Circumuentus necessitudinibus. 10
Claritudo. 33. 35
Clemens, *pro*, non nimius. 45
Cognomen ex virtute. 34
Comperta res pro rei magnitudine. 11
Competere lingua, auribus, animo. 102
ex Composito. 105
Concedere in gratia.
Concedere in ius, potestatem, ditionem. 9
Concedere in nomen & gentem imperantium. 43. 112
Concedere naturæ. 40
Conditio. 112
Consilium habere. 67
Constratus telis locus. 89
Consuetudo stupri. 11
Consuetum, *pro*, familiare. 77
Consultare in medium. 118
Contendere fallacias. 4
Conuenæ. 118
Conuertit, *absolutè*. 4
Coopertus flagitiis. 11
ex Copia rei facere. 55. 86
pro Copia rei facere. 85
Cruditum ablutare. 12
Cuius, *simpl. pro* cuius gratia. 19
Cultus pueritiæ. 72
Cutare, *absolutè*. 58. 64. & *sæpe*.
in Custodiam traditi. 22

D

Dare victos hostes. 65
Dezebat victoribus. 103
Decoribus equis & armis. 80
Deformatus arumnis. 39
Dehonestamentum. 98
Descendit in pectus. 37
De Integro. 67
De improuiso. 12. 54. 87. 92
Die vesper erat. 61
Discordiosus. 69
Doctus literis Græcis, Latinis. 11
Dolens eius casum. 18
Dolentia alicui. 77
Domi bellique. 123
Domi, foris. 10
Domi militiæque. 4. 12. 28. 39. 51. 95.
Dubium habere. 112
Ductare exercitum. 4. 8

E

Egere, *cum accusat*. 87
Egressus ad summũ montis. 84
Emori per virtutem. 9
Escendere. 86
Euenire aspera fœdaque. 12
Ex alto. 73
Ex commodo quid facere. 76
Ex composito. 105
Ex conscientia timere. 67
Ex copia rerum statuere. 55. 87
Ex improuiso. 40. 62
Ex inopia consilium capere. 63
Ex lubidine. 4. 136
Ex lubidine vti. 56. 62
Ex sententia. 57. 93. 94
Ex vero. 4

Ex

Ex virtute cognomen. 34
Ex voluntate. 12. 94
in Excello. 136
Exercere se aliqua re. 62
Exercere victoriam, crudeliter, moderate. 78
Expers famæ, fortunæ. 14
Extrema experiri. 12
Extrema necessitas. 98
in Extremo fortunæ sitæ. 45
Extremum diei. 45. æstatis. 81

F

FActo opus. 20. & sæpe.
Fallum esse. 78
Fallum me habuit ea res. 36
Famã præclari facinoris quærere. 2
Fides. 11. 72
Fides publica. 21
Fine inguinum. 115
Firmare animi. 129
Firmatus animi. 114
Fors. 32
Fortunatus forma, genere. 11
Frustra esse. 36. 71. 72. 77. 94

G

GAlliæ mulieres. 119
Gignentia. 78
Gnatus socerum. 109
Grassari ad gloriam via virtutis. 33
Grassari cupidine atque ira. 68
Gratia. 9
in Gratia habere. 93
Gratiam facere delicti, belli. 26. 91. 114
Gratiam quærere. 34
Gratificari gratiam. 135
Gratuitò bonus, malus. 7. 100. 76

H

HAbent ita se mores, 62
Habere accurate & haberaliter. 90
Habere compertum. 30
Habere dubium. 112
Habere exercitũ luxuriosè. 5
Habere in amicis. 36. 42
Habere in custodia. 20. 86
Habere in gratia. 93
Habere in incertum. 18
Habere in propatulo. 6
Habere in spe. 14
Habere manifestum. 32
Habere occultum. 11
Habere pensi, & moderati. 5. 6. 11
Habere pericula vilia. 7
Habere sese æquabiliter. 11
Habere summum iudicium, Imperium. 13
Habere vilia, imperium, patriam &c. 122
Homo adolescens. 33
Hæmo fœdus, 8
Homo novus. 78
Honestatus honore. 15
Hostilia facere, 92

IAcere, mentionem facere, Honore, significare. 37
Id locorum. 67. 78
Ignara linguæ, regio. 43. 62
Imbecillus. 32
Immane quantum. 108
Impensius quid facere. 72

Impe-

Imperare, *pro*, imperata peragere. 67
Imponere inuidiam. 19
Importuosum mare. 42
de Improuiso. 12. 54. 87. 92
Impunitas alicuius facti. 13
In aperto esse. 34
In custodiam traditi. 22
In excelso. 136
In Galliam versus. 29
In gloria numerat. 98
In gratia habere. 93
In hostem pugnare. 5
In inuidia esse. 46
In imperio natus. 50
In manus, *pro*, ad manus venire. 81
In obscuro vitam agere. 23
In oculis situm. 10
In præsens. 7. 118
In proclivi. 140
In promtu est. 139. 142
In sena est. 9
In spe habere. 14
In tempore. 96. 118
Incedunt per ora vestra. 50
In incerto. 54. 58. 60
Inculius. 33
Indicare, *pro*, Indicium facere. 21
Inermus. 84
Infensi intentique. 64
Ingenij in promtu habere. 4
Ingeniem loci. 114
Ingens belli. 67
Insidiæ consuli, *simpliciter*. 14
Insoleos malarum artium. 2
Insolens seruitii. 96
Instituere prælio. 103. 105
de Integro. 67
Intempestanor. 12. 14. 54
quo Intenderat. 89. 90
Intendere officia. 73
Intenta mala. 100
Interrogatus lege Plautia. 14
Intestabilis, improbus. 70. 97
Innasit auaritia in animo. 51.
Inuidiam imponere. 19
Iocum mouere. 12
Ita se mores habent. 62
Ius bonumque. 4
Ius fasque. 7
Iuxta æstumare. 2
Iuxta mecum. 30
Iuxta ponere. 68

L

Lætitiæ esse. 24
Legare sibi, *id est*, legatos assumere. 47
Liberalis pecuniæ. 4
Lubidine habere in aliqua re. 4
ex Lubidine quid facere. 136
Lubido, *pro*, *voluntas*. 143
Luculenta oratio. 14

M.

Mala res. 10
Malefici generis animalia. 42
Mali fructus. 112
Malo esse. 24
Manifestus sceleris. 53
Mare magnum. 74
in Medium consultare. 118
Miserari, *pro*, mouendæ misericordiæ commemorare. 45. 66

Mode-

Moderari linguam. 76
Mollitia. 29
More pecorum. 112
More virorum. 31
Mori per virtutem. 98
Mouere iocum. 12

N

NAturæ cedere. 143
Naturæ concedere. 40
Ne, *pro*, nedum. 6
Nebula sublima. 111
Neceſſitudo, *pro*, neceſſitas. 15. 31. 59. 89
Negotioſus. 4
Nequitur. 49
Niſi, *pro*, ſed. 46
Nox intempeſta. 12. 14. 54
Nudus gigantium. 75
Numidiæ, *pro*, in Numidia. 52

O

OBediens ventri. 1
Obnoxius alicui. 9. 11. 21 116. 117
Obſequela orationis. 107
Obtentui eſſe. 98. 142
Obuiam eſſe. 105
Obuiare. 34
Occanuerunt. 103
Officere alicui. 12. 22. 61
Officia intendere. 73
Oportunus alicui. 12. 84. 116
Optumũ factu. 14. 29. 30. 133
Optumum factum. 92
Ordine facere. 22
Oſtentui eſſe. 46. 58

P

PArens, *pro*, ſubditus. 89
Partum facere. 79
Patiens belli. 4
Patiens inediæ.
Patiens militiæ. 67
Patare, *pro*, peragere *ſæpius*.
Pecuniam trahere. 16
Penſi habere. 3. 6. 11
Perſaturam referre. 83
Perſcribere ſitum loci. 84
Plerumque noctis. 45. 87. 93
Ponere verba ante facta. 41
Populares ſceleris. 10
coniurationis. 11
Portare copias exercitum. 60. 55
Poſt alius alium. 133
Poſtea loci. 89
Poſt eſſe. 11
Poſt futuri. 97
Poſt paullo. 141
Poſtremus ſeruorum. 117
Præcipitè abire luxuria, &c. 12
Præſtare ceteris. 1
Primus, *pro*, præcipuus. 16 73. 77
Pro bono facere. 45
Pro copia rei facere. 82
Procedere, *id eſt*, proſperè cedere. 12. 14. 52. 69. 77
in Procliui. 140
in Promtu eſt. 139. 142
Promtum in lingua. 5
Propior montem. 59
Propius virtutem. 5
Proſperè euenire alicui. 143
Pro tectis, *pro*, de tectis. 69
Proxuma Carthaginem. 43
Proximè Hiſpaniam. 44
Prudens belli. 118
Publicum bonum. 17. 46. 134
Publicum malum. 17. 110 135. 139

Quæsitissumæ epulæ. 108

R

Relinquere in medio. 9
Repulsum abire. 93
Requiescere ex miseriis. 2
Requisita naturæ. 128
Res oportuna cadit. 9
Remittere per manus. 51. 73

S

Satias. 112
Satis factio. 15
Scens belli, locorum. 86
Secus accidere. 143
Secus multebre. 107
Senati *ingemit.* 13. 16. 28 155. 121
Senatum dare. 39
Senecta ætas. 121
Senectum corpus. 116
Sicuti *pro*, tanquam. 12. 17
Silentio transire. 1
Sine modo modestiaque. 56
Sua, &, suæ res. 1. 68
Subigere, *pro*, cogere. 40. & *sæpe.*
Sublima nebula. 111
Suo loco pugnam facere. 66
Superare, *pro*, abundare. 9 68. 97
Superi fortunam animum gerere. 68
Supplicia, *pro*, precibus & supplicationibus. 4. 27. 58. 59 63. 69
Supra caput esse. 27
Supra repetere. 3. 34

T

Temperare victoriæ. 6
Tempestas. 11. 33
Tradere in custodiam. 22
Trahere animo. 77
Trahere cum animo. 83
Trahere pecunias. 10
Transuersum agere. 35. 41
Tumulti. 31
Tutus, *pro*, tuitus *aut* tutatus. 61. 72. 93.

V

Vacuæ ab odio, amicitia. 22
Vacuus frugis. 70
Valere animo. 37
Venire in gratiã & fauorẽ. 38
Venire in manus, *pro*, ad manus. 74
Vertet, *absolutè*. 27. 78
Verum bonumque. 48
Vexare pecuniam. 10
Vicem ærarii præstare. 112
Vice pecorum. 108
Victoriam exercere crudeliter, moderatè. 78
Vindicare in libertatem. 9
Virtus animi. 1
Vis animi. 2. 32. 52. 140
Vis corporis. 1. 2
Vis hominis. 21
Vitam agere in obscuro. 23
Vlciscor, *passiue.* 49
Volentia, *id est*, ea quæ volumus, desideramus. 73. 118
Volentibus bonis, omnibus, militibus, &c. 15. 77. 88
ex Voluntate. 12. 94
Voluntate, *id est*, vltrò, *aut* voluntariè. 38
Voluntate alicuius, *id est*, iussu *aut* permissu. 9
Voluptarius. 5
Vti ex voluntate. 11
Vulgus esse. 9

INDEX

INDEX
RERVM ET VERBORVM MEMORABILIVM

Numeri respondent ijs qui ad margines *contextus annotati.*

Aborigines cum Troianis Romã condidere, 20. genus hominum agreste: sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. ibidem.

Adherbal, Micipsæ filius. 64. 66. prælio vincitur à Iugurtha. 69. victus Romam cõtendit ibid. eius verba in senatu ibid. & 70. vbuis tutior, quã in tuo regno. 71. à Iugurtha vincitur. 77. & 78. eius ad Iugurtham legati, de iniuriis querentes. 77

Cirtam profugit, 78. Copias aduersus Iugurtham parat, 77. eius litteræ in senatu recitatæ, 78. deditio, 81. interitus. ibidẽ.

Adolescentiũ animi molles, & ætate fluxi. 15

Adrimetũ à Phœnicibus conditum. 76

Aduersæ res etiam bonos detrectant. 101

Aedes concordiæ. 43

Aemilius Scaurus à Iugurthæ largitione se continet, 73. eius mores, ibid. à Iugurthæ legatis corrumpitur. 81

Aeneas. 20

Aes alienũ, pro argento, ære solutum. 36

Aes grande conflare. 20

Aethiopes. 76

Africæ situs & descriptio; 74 eam qui primò incoluerint, ibid. à Gætulis & Labybus possessa, 75. eius pars prouincia P. R. 76. 80. eius pars inferior à Numidis possessa. 75. 76

Albinus Consul ad bellum proficiscitur, 89. eius castra à Iugurtha circumuenta, 91. eius exercitus qualis. 94

Alienæ largiri, liberalitas. 52

Allobroges ad cõiurandũ ab Vmbreno solicitati, 40. à coniuratis iusiurandũ postulant, 41. iisdem, ob coniurationẽ detectam, præmia decernuntur. 46

Ambitio vitium virtuti propius quam auaritia, 23. corrũpit animos, ibid. bonorum famam lædit. 133. & 134

Amici officio fideque parantur. 66

Amicitia firma idem velle, idem nolle, 28. non idem quod factio, 85. in diuersis mentibus esse non potest. 86

Animus

Animus diuinus 17. eius atque corporis dotes, & munera. ibid. insolens malarum artium, 19. in consulendo liber neque delicto, neque libidini obnoxius, 52. vitæ mortalium dux, atque imperator, 61. cupidine cæcus ad incœptum scelus rapitur, 80. ignauia atque socordia corruptus, 84. cupienti, nihil satis festinatur 107. ferox, praua via ingressus, vbi confucta non suppetunt, quæ efficiat, 212. in aduersis rebus quã in secundis maior. 215

Annius Caius, Leptitanorũ præfect. 117

Annius Lucius, & Lucilius Tribuni pl. magistratum continuare nituntur. 89

Annius Quinctus coniuratus. 26

Antiochus decẽ millibus talentorum à Philippo spoliatus. 186

Antonius consul, 31. Catilinã cum exercitu persequitur. 38

Appij dictum, Fortunæ suæ quisque faber. 209

App. Claudius interrex. 166

Aquila Catilinæ vexillum. 58

Archelaus Mithridatis incepta impediunt. 186

Aristonicus Antiochi filius, triumpho ductus. 187

Armeniorum origo. 75

Asia à Romanis obsessa. 186

Aspar Numida. 143

Athenæ tuã celebritatẽ scriptoribus debent. 21

Atheniensiũ triginta tyranni. 49

Atherbal. 64. 66

Auaritia pecuniæ studiũ habet. 22. corpus animumq; virilem effœminat. ibi. bellua fera, immanis, intolerenda. 220

Auentinus mons. bis à plebe occupatus in secessione. 85. & in fragmentis lib. 1

Aurelia Orestilla, Catilinæ coniux. 25

Autronius Publius coniuratus, 26. consul designatus, ibid. ambitus condemnatus. 27

B

Bæbius Caius à Iugurtha corrumpitur. 87

Bellienus Lucius Prætor. 140

Belli dolus. i. sæuitia. 53

Bellorum causſa dominandi libido. ibidem.

Bellũ pace mutare, victoris in manu est, 58. ex arbitrio sumitur, at non ponitur, 120. Cæsaris aliorũ pace mollius. 209

Bellum Cimbricum, 59. ciuile, 63. Gallicũ, 165. Macedonicũ, 186. maritimum, atq; Mithridaticum, 39. Punicum, 186 Romanos in officio retinuit, 92. seruile Capuæ, & in Apulia. 77

Beneficii, quàm maleficii immemorẽ esse mulcò præstat. 86

Bestia Lucius coniuratus. 26

Bestia Lucius Numidiã prouinciam consul sortitur, 81. auaritia corrumpitur, 82. eius de deditione cõsiliũ cũ Iugurtha, 83. exercitũ in Africã parat. 82

Bithynia

Bithynia direpta. 187
Bocchus Maurorum rex, 76. eius vxor Iugurthæ filia, 119. eius cum Iugurtha necessitudo, ibid. eum Iugurtha aduersus Romanos incitat, ibid. cum Iugurtha coniungit exercitum, 140. Icum à bello desistere legati Metelli hortantur, 120. Syllæ respõdet, 139. eius purgatio ad Romanorum expostulationẽ, ibidẽ. eius legati à Iugurtha corrumpuntur, ibidem. à Getulis spoliati, pauidi sine decore ad Syllam profugiunt, 130. sæpe à Mario Romanorum amicitiam petiit, 140. ei Romanorum amicitia datur, ibidem. eius punica fides, 141. cum Sylla per interpretem agit, ibid. Iugurthæ insidias tendit, 145. Romanis Iugurtham tradit. 146
Bomilcar Massiuæ insidias tendit, eumq; obtruncandum curat, 88. reus ex æquo & bono, ibidẽ. reũ Iugurtha in Numidiã mittit, ibid. vadibus datis, iudicium fugit. 107. ei Metellus persuadet, vt sibi Iugurtham tradat, ibidem. à Metello corrumpitur. ibid. eius epistola ad Nabdalsam, 113. eius in Iugurthã insidiæ detectæ. 114 à Iugurtha necatur, ibidem.
Bona aliena largiri, liberalitas. 52
Brutus D. Semproniæ maritus, 40 41. eius domus coniurationis Catilinariæ haud inscia, ibidem.

C

Cabira. 188
Cæsar Statilii custodit, 44. Pontifex max. creatus Catulo detecto 45. & 46. ei Catulus, & Piso infensi, ibidẽ. eũ Cicero inter coniuratos nominare noluit, ibid. eius sententia de coniuratis, ibid. & 47. 48. &c. eius natura & mores, 54. eius & Catonis comparatio, 55. eius bellum aliorum pace mollius, 220. eius victoria ciuilis. 211 eius laus. 215
C. Annius, Lepitani ũ præfectus, 117
C. Bæbius à Iugurtha corrumpitur. 87
C. Cornelius coniuratus, 26. pollicetur se Ciceronem confodere. 33
C. Cotta vouit se patriæ, 196. eius consulatus. ibidem.
C. Gracchi cædes. 84
C. Iulius in Apuliam à Catilina mittitur. 33
C. Marius Aquilam bello Cymbrico habuit. 59
C. Memmius tribunus pl. designatur, 81. eius facundia, 83. oratio ad populum, 84. rogatio, 85. Iugurthã præsentem ad populum accusat. ibid.
C. Murena in citeriore Gallia plures coniuratos in vincula coniecit. 41
Calpurnius consul acriter Numidiam inuadit, 81. à Iugurtha corrumpitur. 82
Capitolium incensum viginti annis ante coniurationem Catilinæ. 44
Capsi, ab Hercule condita, 128. oppidũ Numidiæ magnum, & validum. ibidẽ. eius, & Thalæ situs, & collatio. ibid. capitur à Mario, illud. ab eodem expugnatur, atque incenditur, ibid.
Capua municipium. 34
Carthago æmula imperii Romani à stirpe interiit, 22. eius laus, 71. deleta discordiam Romæ peperit, 92. pleræque Africæ imperitabat. 114
Cassius Longinus coniuratus, 26
Cassius Lucius prætor ad Iugurtham mittitur. 98

Catabathmos. 74.76
Catilina Reip. insidiatur, 20. eius mores, & ingeniũ, 19. 20. eius socij, 25 nobilẽ virginem, Vestæ sacerdotẽ stupravit, ibi. eius vxor Aurelia Orestilla, ibid. filiũ necauit, ibidem: eius conscientiam vultus arguit. 25. & 26. repetundarum reus prohibitus petere cõsulatum, 27. eius oratio ad conscios coniurationis. 28
Ciceroni insidias machinatur, 32 consulatum petit, ibi. Lege Plautia interrogatus ab L. Paullo, 35. eius responsio ad Ciceronis inuectiuam, ibidem. paratus ad dissimulanda omnia ibidem. Patricius, 19. & 35. in Malliana castra noctu proficiscitur, 35. eius litteræ ad Q. Catulum, 37. ad consulares, ibidem: hostis à senatu iudicatur. ibidem & 38. eius exercitus, 55. & 56. fugam in Galliam parat. 57 seruitia repudiat. ibidem. duobus exercitibus clauditur, ibidem. eius verba ad milites, ibidem. eius interitus, 55. fortiter pugnans occiditur. ibidem.
Catonis de coniuratis oratio, 51 eiusdem sententia, 54. natura ac mores ibid. & 55. esse, quàm videri bonus malebat. 55
Catulus à Catilina litteras accipit, 37. eius & Cæsaris inimicitiæ, 45. Sulla sæuior. 180
Ceparius coniuratus. 44
Cethegus coniuratus, 26. captus, familiæ, atque libertorum implorat opem, 46. audax. ibidem.
Cicero consul, 31. homo nouus ib. insidijs petitur, 32. & 33. inquilinus ciuis vrbis Romæ. 34. vrbi præsidio esse iussus, 38. Allobroges instituit, vt iusiurandum obsignatũ ad ciues perferendum exigant, 42. Senatum in ædem concordiæ conuocat, 43. de captis in ponte Miluio dubius, ib. de coniuratis in senatu refert, 34. & 46
Cimbricum bellũ, 59. eius præda. 161
Cincius siue Sicinius Lucius de tribunicia potestate loqui ausus. 180
Cinnæ in vrbem reditu omnes interierunt ordines. 165
Cirtha oppugnatur à Iugurtha. 77 78. Iugurthæ tradita. 81
Ciuem Romanum verberibus cædi, nefas. 49
Ciuilis belli causa. 63
Cn. Piso factiosus, 27. in Hispaniã citeriorem missus. ibidem.
Comedere bis die, vitio datur. 214
Comitia. 30. 31. 89
Concordiæ ædes. 43
Concordia paruæ res crescunt. 67
Cõiuratio Catilinæ ex quibus cõflata. 24. 25. 26. prima 27. secunda, ib. eius pignus, sanguis humanus haustus, 30. eius causa, æs alienum, 36. patefacta, 41. & 46. viginti annis post incensum capitolium. 44
Coniuratorum catalogus, 26. corũ partes, & suum cuiusque munus, 41 & 42. conijciuntur in carcerem 44. in carcere necantur. 56
Cõscientia mala digna timẽda. 108
Consilium. 17
Consilia in re militari. 221. & 222
Consilia praua sæpe magis, quàm bona, prosperè eueniunt. 215
Consuetudo in naturã vertitur. 122
Consulibus Romæ imperantib. quantum Resp. creuerit. 20
Consul vel à senatu, vel à populo summam

summam potestatem accipit. 33. & 34.
Consul designatus sententiam primus rogatur. 46
Consularis potestas. 34
Consulatus petendi legitimi dies. 17
Cõsulatus ante C. Marũ nouo homini nemini mandatus, 107. & 114
Consultantes de rebus dubiis, odio, amicitia, ira, atq; misericordia vacare debent. 46, & 47
Consultores pessimi, ira, atque cupido. 107
Consultoribus incepta praua noxæ. 163
Consulto prius quàm incipias: vbi consulueris maturè facto opus est. 17
Cornelii 3 fato Romæ regnaturi, 44
Cornelius scriba. 161
Cornificius Quinctus Cethegum custodit. 44
Corporis, & animi dotes, & munera. 19
Corporis bona facilè dilabuntur. 61. & 62
Corpus homini cum belluis commune. 17
Crassus Marcus Pompeio inimicus, 27. Gabiniũ custodit, 44. coniurationis conscius iudicatur. 27. & 45 malorum patronus, ibid. & 46.
Cupido atque inuidia, consultores pessimi. 107
Curæ magnæ, magna merces est. 213
Curius Quinctus coniuratus, 26. senatu motus à censoribus probri gratia, 30. eius cum Fuluia consuetudo, 31. coniurationem patefecit, ib. 32 & 33
Cyrene, colonia. 76
Cyrenenses magni atque opulenti, 118. quando maximè floruerint, ib. eorundem cum Pœnis de finibus cõditiones initæ. 119
Cyrus in Asia bella gerere primus cœpit. 17

D

Dabar ex gente Massaniæ, 142
Massagradæ filius, ibi. interpres inter Bocchum & Sullam. 143
Damasippus, iussu L. Sullæ, iugulatus. 49
D. Bruti domus coniurationis haud inscia, 50. eius vxor Sempronia. 41
Deorum auxilia, quibus parentur rebus. 53
Discordia res maximæ dilabuntur. 67
Diuitiæ, 17. quo modo decori habeantur, 65. iniuriarũ suspicioni obnoxiæ. 77
Domi industria, foris iustum imperium. 52
Domitij Lucij vita. 221
Drusus Liuius patronus nobilitatis. 219
Ducum aduersus coniuratos catalogus. 34

E

Egestas & fames. 177
Elephanti xl. à Rom. interfecti. 101
Epistola Atherbalis in senatu recitata, 79. Bomilcaris ad Nabdalsam. 113. Catilinæ ad Catulum, 37. Lentuli ad Catilinã, 42. Scipionis ad Micipsam. 66
Equidem scitis, Latina locutio. 57
Equites R. cum telis circum ædem Concordiæ, 46. Cæsari gladio minitantur. ib. iisdem indignum, regum peregrinorum satellites agere, 110. 159. & 160.

Equis, viris. 222
Etruria, propter Sullæ dominationem egestate laborat. 33. infamis latronibus. ibidem.
Eumenes. 187
Exempla mala ex bonis initiis orta. 49
Exercitus R. quo modo mollis euaserit. 23

F

Fabii maximi verba. 63
Fabius Sang. Allobrogum patronus. 41
Factio non idem quod amicitia. 85
Famæ magis quam iræ consulendum. 47
Fames, miserrima omnium mors. 177
Familiæ gladiatoriæ. 34
Fauonius Marcus, ciuitatis onus. 221
Feneratores paci publicæ officiunt. 213
Fides. 187
Fœdus nullum senatus populiq; R. iniussis fieri poterat. 91
Fortitudo quæ. 52
Fortuna simul cum moribus immutatur, 18. in omnibus dominatur, 21. humana pleraque regit, ibid. & 133. nihil veteripere vel largiri potest 61. & 61. meliores sequitur. 161. & 162
Fortunæ suæ quisque faber, Appii dictum. 209
Fufidius honorum omnium dehonestamentum. 161
Fuluia nobile Q. Curii scortum. 31
coniurationem detexit. ibid.
Fulvius Nouilior coniuratus, 26 ad Catilinam proficiscitur, 40. à patre necari iussus. ibid.
Fuluius Flaccus ab Opimio consule occisus. 74
Furibundus. 35, 224

G

Gabinius Publi⁹ cõiuratus. 26, &. 41
Gætuli initio Africam habuere, 75 ferarum more viuentes, ibid. eorum situs ibid. mores, ib. genus hominum ferum, & incultum ib. eos armis assuefacit Iugurtha, ibid. à Mario fusi fugatique, 135. & 136.
Gallica gens bellicosa, 40. infestissima Romano nomini, 53. armis præstans, 54. apud Romanos formidabilis. 145
Gallicum bellum. ibi.
Gaudæ, Masanabalis filio, Masinissæ nepoti, regios honores Metellus negat. 110
Gladiatoriæ familiæ. 34
Gloriæ itinera duo, pacis scilicet, ac belli. 18
Gloriæ certamen. 22
Gloria inuidiam vincere difficillimum. 67
Gloriam inuidia sequitur. 103
Gloria maiorũ posteris lumen. 123.
Gloria industria alitur. 219
Gracchus ab Opimio consule occisus. 74
Gracchi, plebem in libertatem vindicare conantes, occiduntur. 93
Gracchorum cædes. ib.
Gracchi Caii lex de vocandis ex quinque classibus centuriis. 210
Græci verberibus animaduertebãt in ciues. 50. facundia Romanis prior es, non rem virtute. 54
Guluſſa & Masanabal fratres, morbo absumpti. 64

H

Hannibal Romanos afflixit. 63
Haueto, pro Valeto. 37
Hercules in Hispania periit. 75
Hierennius à Pompeio cum exercitu deletur. 177
Hiempsal, Micipsæ filius, 64. natura ferox, Iugurtham despiciens. 167 eius grauius dictum Iugurthã exasperat, ibid. occiditur, 68. eius caput ad Iugurtham refertur, ibid. Africæ rex, 74. eius libri publici ibid.
Hippo à Phœnicibus condita. 76
Historias scribere cur arduum. 18 magno vsui esse. ibid.
Hominis partes duæ, atque vtriusq; munera, 17. & 61. eius industria belluarum vim superat. ibid.
Homo adolescens. 39, 53, 64, 212
Humana pleraque fortuna regit. 21. & 138.

I

Ignara pro ignota. 100. 131
Ignauia nemo immortalis factus. 126
Imagines maiorum ad virtutẽ accendunt. 63
Imperandum quàm optimis. 209
Imperatorem agere, arduum admodum. 122. & 123
Imperiũ quib. artib. retineatur. 18
Imperio maximo maxima inest cura. 196
Imperia crudelia acerba magis, quam diuturna. 210. & 211
Incepta praua consultoribus noxia. 163
Indici coniurationis præmia constituta. 24. 34
Industria gloria alitur. 219
Ingenium præstat viribus, 17. in bello plurimum potest, ibid. socordia torpescit, 61. magnum res pauas attingere nequit. 213
Iniuriæ cuique suæ graues. 48
Iniuriam facere, summo imperio vti. 27
Instituta vetera corruptis moribus ludibrio sunt. 212
Interrogare, pro in iudicium vocare. 35
Inuidia ex opulentia oritur. 20
Inuidiam gloria vincere difficillimum. 67
Inuidia gloriam sequitur. 103
Ira atque cupido consultores pessimi. 107
Iracundia apud alios, in imperio superbia. 48
Italiæ vastitas ex bello ciuili. 63
Itali suffragia ferebant. 91
Italos necare iudicio leges prmittebant. 112
Iudiciis acerbis ciuitas magis vastatur, quam corrigitur. 213
Iugurtha qualis, 64. 65. 73. 74. ipsius Numidarum regis bellum magnum, atrox varia victoria, 63. 64. Masstanapalis filius ex concubina, Massanissæ nepos, ibi. à Micipsa patruo filii loco habitus, 65. eius genus, mores, studia & ingenium, ibid. & 66. auxiliari exercitui præfectus, 65. quibus coniecturis regnũ sibi pollicetur, ibid. Romanis carus 66. Scipioni, propter virtutẽ, placuit, ib. à Scipione laudatur, ibid. adoptatur à Micipsa, ibid. & 71. & 78. Micipsæ decreta rescindi oportere contendit, 67. eius ira & insidiæ in Hiempsalem, 68. Romanos largiendo fatigat, 99. Pugna Atherbalem vincit, Numidia potitur,

legatos Romam mittat, ibid. excusatur à legatis, 73. largitionibus meliorē regni partem sortitus est, 74. Opimium corrumpit, ibid. Cirtam obsedit, 78. Atherbalis regnum inuadit, 77 Atherbalē vincit, ibid. ipsius & Atherbalis comparatio, ib. Cirtha potitur, 81 in Atherbalis amicos ac propinquos crudelitas ibid. quàm potens gratia & largitione, ibid. Iuuitia ibi. cruenta de Atherbale victoria ibid. cum L. Cassio Romam venit, 86. Bæbiū trib. pl. corrumpit, 87 præsens à Memmio ad populū accusatur, ibid. Italia decedere iussus. 88. eius vades quinquaginta, 89 cum Aulo, Albini consulis fratre, fœdus facit, castra Romana capit, 90, peritia in re militari, 96. eius legati ad Metellum supplicatum missi, ibid. adhortatio ad milites, 97. vincitur, 98. exercitus fugitur, ib. & 99. pabulum ad aquam corrumpit 104. Bomilcaris perfida suasione deditionem facit, 107 108. imperata sibi à Metello nihil cunctatus, ibid. bellum resumit, ibid. Bocchū regem generū ad bellum Romanū compellit, 119. 120. eius filia Bocchi regis vxor, ib. exercitum Gætulorum in vnū cogit, ib. Gætulos armis assuefacit, ibid. à Mario armis exutus, 127. occisis equitibus vix erupit, 137. 138, apud Numantiam Latinā linguā didicit, 137. conditiones quidem accipit, Mario tamē diffidit, 144 mutat subinde cubiculum contra insidias, ibi. proditur Romanis à Bocchcho, 145. vinctus traditur Sullæ, ibi.

Iulius Caius in Apuliam à Catilina mittitur. 32

Ius gentium, & æquum bonum, diuersa, 14

Iunius Siluanus sententiam primus rogatus. 46

L

Lacedæmonij in Græcia bella gerere primi cœperunt, 17. Athenienses vicēre. 49

Laris oppidum. 128

Latini suffragia ferebant. 91

Legatorum catalogus, qui regnum Numidiæ diuisum mittebantur. 74

Legati Atherbalis ad Iugurthā, de iniurijs querentes. 77

Legati Bocchi à Iugurtha corrumpūtur, 139. à Gætulis spoliati, pauidi, sine decore ad Sullam profugiunt, ib.

Legati C. Mallij ad Q. Marciū. 36

Legati à Iugurtha ad Metellū supplicatum missi. 95

Legati Iugurthis Atherbalē Romæ falso deferunt, 73. S.P.Q.R. pecunia corrumpunt. ibid.

Legati Marij Bocchum à bello desistere hortantur. 120

Legati Romanorum ad Iugurthā, 80. Atherbalem, & Iugurtham arma deponere iubent, 78 Iugurthæ pacem imperantes frustrà discedunt. 80

Leges pro vita ciuium R. 48. & 50

Legis præsidium à prætore debitoribus ereptum. 37

Legum Romanum suprema potentia. 218

Leges ex libidine imperantur. 165

Lentulus Sura, coniuratus. 26

Lentulus cum exercitu in agrum Fæsulanum ire parat. 41

Lentuli epistola ad Catilinam, 42

Lentulus coniuratus, prætor. 43

Lentulum, quia prætor erat, consul manu in senatum ducit. ibid.

Lentulus

Lentulus coniuratus Lentulo Spinthęri in custodiam traditus. 44
Lentulus Patricius, & consularis in carcere necatur. 56
Lentulo frangitur gula laqueo, ib.
Lentulus ex libris Sibyllinis sibi regnum Romanum pollicetur. 44
Lentulum vt eripiant opifices & seruitia solicitantur. 46. 47
Lentuli ignauiam Catilina increpat, 57. Romæ nouarum studiosos solicitat, 40. audacia. 35
Lepidus Latro proconsul, 163. exercitum ad vrbem ducit. 165
Leptitani, Romanis semper fideles, 117. ad Bestiam amicitiam rogatum miserunt, ibi. eorum lingua, leges & mores, ibid. & 128
Leptis à Phœnicibus condita, 76 eius situs. ib. & 118
Lex C. Gracchi de vocādis ex quinque classibus centuriis, 140. Lex Mēnij 86. Lex Plautia. 35
Lex Porcia. 49. Lex Satura. 83
Lex Sempronia de prouincijs, 81 de vocandis ex quinque classib. centurijs. 220
Lex pro debitoribus aduersus feneratores. 36
Liberalitas quæ. 52
Libertas maximè omniū tueatur. 180
Libertas omnibus ex æquo optabilis. 223
Libertas periculosa quieto seruitio potior. 162
Libido bona. 224
Libri publici Hiempsalis. 75
Libyes Africam initio habuere. ib. ferarum more viuentes, ibid. minus quam Gætuli, bellicosi. ibid.
Liguris cuiusdam gregarij insidijs Mulucha capitur. 130. 131, &c.
Locus medius apud Numidas honorificentior. 67
Loquendi modus ante diem v. Cal. pro vi. Cal. 34
Loquendi genus, clemens rumor. 78
Loquendi genus, de suo loco pugnā facere. 106
Loquendi genus, domi militiæque, pro, in militia, 20. 22. 34. 54. 59. 68. 196. 215. 216. belli domique. 93
Loquendi genus, equidem scitis. 57
Loquendi genus, faciant idem maioribus suis, pro faciant id quod maiores sui fecere. 123
Loquendi genus, ignaris nominis R. pro ignorans. 119
Loquendi genus antiquum, esse ad vrbem. 34
Loquendi genus, manifestus rerum capitalium, manifestus sceleris. 54. 89
Loquendi genus, regio hostibus ignara, pro ignota. 100. & 131
L. Bellienus prætor. 140
L. Bestiæ Calpurnio consuli prouincia Numidia obuenit. 81
L. Bestia consul auaritia corrumpitur. 82
L. Bestiæ consulis de deditione consilium cum Iugurtha. 83
L. Bestiæ exercitum in Africam parat. 81
L. Cassius deditionem Iugurthæ persuadet. 86
L. Cassius prætor ad Iugurthā mittitur. ibid.
L. Catilina, 19. vide Catilina.
L. Cincius, siue Scicinius, primo de tribunicia potestate loqui ausus. 180
L. Domitij vita. 221
L. Drusus,

L. Drusus, patronus nobilitatis. 110
Lucilius & L. Annius trib. pl. magistratum continuare nituntur. 89
L. Mallius trib. pleb. de imperatore contra Iugurtham ad populum refert. 114
L. Opimius, C. Sempronio Graccho & M. Fulvio Flacco interfectis, cõsul victoriam nobilitatis in plebem exercebat. 74
L. Opimius, legationis princeps, à Iugurtha corrumpitur. ibid.
L. Paullus lege Plautia Catilinam interrogat. 35
L. Posthumius ciuitatis onus. 221
L. Tarquinii indicio non habetur fides. 44
L. Torquato & L. Cotta consulibus, Catilina & Autronius cædem parant. 27
L. Valerius Flaccus, & C. Promptinius prætores ad Allobroges intercipiendos missi. 43
L. Vargunteius Ciceroni insidias machinatur. 33

M

Macedonici belli & Punici caussa, 186
Magis magisq; 19. 64. 65. 100. 225
Magistratus minores vigiliis præerant. 34
Magistratuum insignia à Tuscis sumpta. 50
Magistratus per manus traditi. 107
Magistratuum creandorum ratio, 220
Maleficiorum publicorum, & priuatorum diuersa ratio. 41
Malitia præmiis exercetur. 220
Mallius Fæsulanus coniurationis particeps, 32. in Etruria, ibid. in Fæsulis, 33. eius ad Marcium Regẽ legati & mandata, 36. ipse & Catilina hostes à senatu iudicantur.
Manlii trib. pleb. quæstio in eos qui à Iugurtha corrupti, vel pactiones fecissent. 91
Manlii Auli Torquati in filium seueritas. 53
Manlius Lucius trib. ple. de imperatore contra Iugurthã ad populum refert. 114
Manlius Aulus, Marii legatus. 126
Mapalia Numidorum ædificia. 75
96
Marcius imperator ad vrbem, triumphum petens. 34
M. Æmilius omnium flagitiosorum postremus. 162
M. Bebulus quibus rebus in consulatum eruperit. 221
M. Cotta à Mithridate fusus. 181
M. Crassus Pompeio inimicus, 27 Gabium custodit, 44. coniurationis conscius iudicatur, 27. & 45. malorum patronus. 45
M. Fauonius ciuitatis onus. 221
M. Fulvii ædes. 84
M. Lepidus Latro proconsul, 163 exercitum ad vrbem ducit. 165
M. Liuius Drusus. 219
M. Manlius Q. Cæpio malè cum Gallis pugnarunt. 145
M. Petreio exercitus aduersus Catilinam permittitur. 59
M. Scaurum legatum Iugurtha timet. 80
Marius Metelli legatus, 96. ei haruspex felicia omnia portẽdit, 108. eius imagines, & nobilitas, ibid. & 121. ipsius & Metelli inimicitiarũ origo, 107 petendi missionem à Metello rogat, ibid.

ibid. patria, natura, mores ibid. Gaudā aduersus Metellum incendit. 110. à Metello dimittitur, 114. ipsi nouo homini cōsulatus mādatur, ibid. Numidia traditur à populo, ibid. eius legati Bocchum a bello desistere hortantur, 120. illi senatus licet aduersus nihil abnuere audet, 122. Consuli Numidia prouincia decernitur, ibid. infestus nobilitati, ibid. eius ad populum oratio. 121. & 122. imagines nō habet, 124. litterarum Græcarū ignarus, ibi. cicatrices aduerso corpore ibid. quare sordidus fuerit habitus, 125. eius in Africā expeditio, 126. castella Iugurthæ vi, præmiisque tentat, 127. Capsā capit, 128. eum Numidæ magis quā mortalem timent, 129. eius & Sullæ pugna cum Iugurtha & Boccho, 134. & 135. eius pugna cū Mauris & Gætulis, latrocinio simillima, 134. virtus in pugna, ibid. victoria non insolētior factus, 136. Iugurthæ & Bocchi exercitus fundit, ibid. in militia princeps de Iugurtha triumphauit, 145. Romanorum in re bellica princeps habitus, 146. consul triumphat, ibidem, ei iterum consuli, decreta Gallia, ibid.

Maritimum atque Mithridaticum bellum. 39

Massanissa Rex Numidarū, 64. bellica virtute præstās, ibid. eius filii tres, ibi. quando in Romanorū amicitiam venerit, ibid. & 70. ipse & Micipsa vnà cum Romanis Syphacem regno expulerūt, ibid. proli Romani nominis studium commendat. 72

Massiua Iugurthæ regnum affectat, 87. Iugurthæ iussu occiditur. ibid.

Masstanabal & Gulussa fratres, morbo absumti. 64

Mauri dicti, qui antea Medi. 75. illis Bocchus imperauit, 76. pro opibus denas atq; eo amplius vxores ducunt, 119. à Mario fusi, fugatique. 139

Medi postea Mauri dicti. 75. eorum origo. ibid.

Medius locus apud Numidas honorificentior. 68

Memmius Caius tribunus pleb. 81. eius facundia, 83. oratio ad populum 84. rogatio, 87. Iugurtham præsentem ad populum accusat. 88

Metellus consul in Numidiā ad bellū proficiscitur, 94. eius in consulatu collega Silanus, ibid. ipsi cōsuli Numidia prouincia euenit, ibid. & 108 fortiter rem gesturus omnia adiumēta ignauiæ sustulit, 95. exercitū licentia & ignauia corruptum, ad militarē disciplinam reuocat, ibid. Iugurthæ legatos corrumpit, ibid. eius innocentia Iugurtha suis rebus diffidit, ibid. expeditio in Numidiam, ibid. eius calliditas, 96. cum Iugurtha pugna, 98. 99. Numidiæ oppida capit vastatque agros, 101. victor milites pro meritis donat, 101. ei supplicationes decretæ, 103. Zamā oppugnat, 106. oppugnationem Zamæ, frustra tentatam, omittit, ibid. Bomilcarem corrumpit, 107. Iugurtham insidiis aggreditur, ibi. eius superbia, 107. Gaudæ, Masstanabalis filio, Massanissæ nepoti, regios honores negat, 110. eius stratagema, 116. Thalā oppidū obsidet, & capit, ibid. mollities animi, 120 ad Bocchum legati ibid. conspectum Marii fugit, 124. Romæ lætissimis animis excipitur, ibid. eius exercitum Gallia aluit. 129

Metellus Celer prætor. 34

Metellus

Metellus Creticus imperator ad vrbem, triumphum petens. ibid.
Micipsa, Massanissæ filius & regni hæres, 64. eius Numidiæ regis, genealogia, ibi. eius filij duo, ibid. de adoptando Iugurtha secum deliberat, ibid. & 65. consiliũ aduersus Iugurtham, ibi. Iugurtham, vt bello caderet, auxiliari exercitui præficit, ibid. Iugurtham adoptat, 66. verba ad Iugurtham, ibid. filijs commendat, 67. moritur, ibid. eius in Iugurtham beneficia. 70
Militaris disciplina magis ex animo, quã ex corpore pendet, 17. & 18. non tã ex libris, quam ex acie discitur. 123
Milites ex classibus lecti, 126. capite censi. ibidem.
Militia ad pacem pertinet. 213
Miseria fidem verbis facit. 79
Miseris parum fidei. ibidem.
Misericordia in perniciẽ casura. 86
Mithridates in latere vectigalium Romanorũ, 164. Græciæ graue seruitiũ demsit, 187. Nicomedẽ Bithyniæ expulit, ibi. Asiam, spolium regis Antiochi, recipit, ibid. Cottam fudit, ibi. apud Parum, & Heracleam naufragijs militum optimos amisit, ibid. eius cum Lucullo prœlia. 188
Morbus haud sæpe quemquam superat in Catabathmo. 74
Mores simul cum fortuna commutantur. 18
Mors ærumnarum requies non cruciatus, 40. 49. & 52.
Mulier ancilla. 68
Mulierem psallere, & saltare elegãtius quam probè, non decet. 91
Mulieres in comitatu Catilinæ, ib.
Muluchæ flumen Mauros à Numidis diuidit, 76. & 130
Mulucha flumen Iugurthæ, Bocchique regnum diuidebat. 130
Muluchæ vrbi (ita Florus castellũ ab amne fortassis appellat) à Mario capitur. ibid.
Munificus nemo, nisi volens. 140
Murena citeriori Galliæ præfect⁹. 41
Muthul, Numidiæ flumen. 97

N

Nabdalsa Bomilcaris in prodendo Iugurtha, socius, 113. apud Iugurthã proditionis suspicionẽ deprecatur. 114
Naturæ iniquitas falso ab hominibus accusatur, 60. eam quis industrijs vicerit, 116. vna & cõmunis omnium, 123. vnum omnibus finem vel ferro septis statuit. 180
Necessitas extrema non est expectanda. 180
Necessitudo timidos fortes facit. 58
Neronis sententia de coniuratis. 47
Nisi pro sed. 79
Nobilibus, in bello delinquentibus fortunæ bona patrocinantur. 111
Nobilitatis superbiæ quo primũ tẽpore obuiã itum sit. 63. eius cõmune malũ superbia, 107. ignaua à Mario reprehenditur, 122. 123. 124. Vnde petẽda ibi. eã peperisse, quàm acceptã corrupisse, melius est, 85. &. 124
Nouo homini ante C. Marium cõsulatus nomini mandatus. 107. 114
Numantia deleta. 65
Numidarũ studia iuuenilia, 64. eorum alij Iugurtham, alij Atherbalem sequũtur, 68. eorũ reges, Romani nominis maximè studiosi. 69. 70. eorũ salutẽ ex Romanis pendere, 72. quare hoc nomine vocati, 75. eorũ ingenia, 95. infidi, ingenio mobiles, nouarum rerum auidi. ibid. & 111. Romanos

inuadunt 99. fusi, fugatiq; 100. & 115
eorum spes in pedibus, 115. pro opi-
bus denas, atq; eo amplius vxores du-
cunt. 119. eorum cibus & abstinentia.
128. pabulo pecoris magis, quã aruo
student, ibid. plerumque lacte, & feri-
na vescebantur. ibid.
Numidiæ pars, firmior Iugurthæ,
speciosior Atherbali traditur, 74. qui
legati ad ipsam diuidendam missi fue-
rint, ibid. origo, ac situs, 75. 76. incre-
mentum, ibid. vastatur à Metello. 102
Nusa Nicomedis filius, regno fru-
stratur. 187

O

Obscuri vitam virtute, & innocentia
tuetur, 122. eorũ facta paucis nota. 42
Octauius Ruso quæstor. 140
Ope summa niti. 39. 66. 71. 80. 85
Opimius Lucius consul, legationis
princeps, à Iugurtha corrũpitur, Caiũ-
q; Gracchũ occidit, 74. à C. Sempro-
nio Graccho, & M. Fulnio Flacco in-
terfectis, consul acerrimè victoriam
nobilitatis in plebem exercet. ibid.
Oratio Atherbalis coram senatu. 69. 70
Oratio Bocchi per interpretem ad
Sullam. 143
Oratio Cæsaris. 47. 48
Oratio C. Memmij. 83. 84
Oratio Catilinæ quæ cõiuratos hor-
tatur, 28. eiusdem, qua exercitũ. 57
Oratio Catonis aduersus Cæsaris
sententiam. 51
Oratio legatorum Mallij. 36
Oratio Marij popularis admodum
121, 122
Oratio Micipsæ ad Iugurthã. 66. 67
Oratio Sullæ ad Bocchum. 138
Orbis diuisio generalis. 74
Orta omnia occidunt. 61, 212

P

Parta amittere maius dedecus, quã
nihil peperisse. 85. 124
Patres Reip. Romæ præsides ap-
pellati. 21
Pater filium necat. 40. 53
Paulus Lucius lege Plautia Catili-
nam interrogat. 3
Pax diuersis in mentibus esse nõ po-
test, 91. hæc foris Romanos in lasciuiã
coniecit, 92. 93. eius fundamẽta. 212
Pecunia, maxima pernicies hominũ
213. eius studiũ paci cõmuni officit. ib.
Persarum origo, atque situs, 75. se
per cõtubia Gætulis permiscuere, ib.
alueos nauium inuersos pro tugurijs
habuere. ibid.
Perses, Philippi filius, in somnijs
occisus. 187
Petreius, Antonij cõsulis legatus. 59
Philænon oræ. 76. 119
Pilæni viui terra obruti pro Pæno-
rum rep. 119
Phœnices oppida multa in Africa
condidere. 76
Picenus ager. 96
Piso Cnæus factiosus, 27. coniura-
tionis auctor, ibid. Quæstor in citeri-
orem Hispaniam proprætor missus,
27. interficitur. ibid.
Pisonis & Cæsaris inimicitia. 45
Pistorienſis ager. 56
Plautia lex. 35
Plebis secessio à patribus, & caus-
sa, 36. eius inopiæ subuentum. ibid.
Plebs vrbana infamis & ingens, 38
Catilinæ incepta probat, 37. & 44. ei-
us opes quando imminutæ, 39. an-
tea nouarum rerum studiosa, Catilinæ
consilia execrari 44. eius animi post
detectã coniurationem, mutati, ibid.
duæ

duæ secessiones, 85. ex secūdis rebus insolentia, 92. eam Gracchi in libertatem vindicare conantes occidūtur. 95

Pompeii remotior ab vrbe exercitus Catilinæ spem incepti perficiendi auxit, 26. Crasso inuisus, 27. eius potentia formidolosa, 28. ad Lelium maritimum atque Mithridaticū missus, 39. ipse & Crassus consules tribuniciam potestatem restituere, ibid. popularis, 177. sua Martia facta enumerat. ibid. hostes per Alpes in Hispaniā summouit, ibid. de cōmeatu & sumptibus queritur, ibid. & 178. maiore fortuna, quam sapientia, 210. tanquam fanum debitorum, 211. nihil aliud quam Cæsari obesse volebat, 216

Pompeius Rufus Qu. prætor. 34

Pontifex Max. C. Cæsar. 45

Pons Muluius. 43

Populus potestatē summā dat. 34

Populus Romanus quibus modis libertate excident. 218. 219

Porcia lex. 49

Portæ clausæ fugā prohibent. 111

Prædabundus. 129

Primipili tertia legionis cēturio, 90

Probitas parum per se tuta. 70

Prœlium cum Catilina committitur. 59

Ptolemæus pretio diem belli prolatat. 187

Publica à paucis emere, periculosum. 66

P. Autronius. 26

P. Gabinius coniuratus. 26. & 41

P. Rutilius, Metelli legatus, Mario exercitum tradit. 126

P. Senius in senatu recitat litteras, in quibus Mallium arma cepisse scriptum erat. 34.

P. Scipio, 63. eius verba ad Iugurthā, 66. solicitus dicere, maiorum imagines vehementissimè sibi animū ad virtutem accendisse. 63

P. Scipioni Nasicæ consuli Italia prouincia obuenit. 81

P. Sitius Nucerinus cum exercitu in Mauritaniam. 30

P. Sulla consul designatus, 27. ambitus condemnatus. ibid.

Punica fides incerta. 143

Punicum bellum Romanos in officio retinuit. 92

Pugna, latrocinio magis, quàm prœlio similis. 134

Q

Quæsitores. 92

Quæstor pro prætore. 27

Quasi pro fere. 300

Q. Annius coniuratus. 26

Q. Catulus proconsul. 37

Q. Cornificius Cethegū custodit. 45

Q. Curius coniuratus, 26. senatu motus à cēsorib⁹ probri gratia, 30. eius cum Fuluia consuetudo, ibi. coniurationem patefecit. 30. 31. 32

Q. Fabius Maximus, 63. solitus dicere, Maiorū imagines vehementissimè sibi animum ad virtutem accendisse, ibid.

Q. Fabii Sangæ patrocinio Allobroges plurimum vsi. 41

Q. Marcius Rex senatus decreto Fæsulas mittitur, 34. eius responsum ad legatorum postulata. 36

Q. Metellus Celer in agrum Picenum missus. 34

Q. Metellus Creticus senatus decreto in Apuliam mittitur. ibid.

Q. Minucio

Q. Minucio consuli Macedonia prouincia obuenit. 88
Q. Pompeius Rufus prætor Capuam senatus decreto mittitur. 34
Q. Scipio, & C. Mallius malè cùm Gallis pugnarunt. 145

R

Regere vi patriam, importunù. 62
Regni præsidia, sunt amici. 67
Regum antiquitus studia. 17
Regibus Romanis imperantibus, boni, quàm mali, suspectiores. 21
Regem armis, quàm munificentia, vinci minus flagitiosum. 143
Res humanæ semper ad deterius prolabuntur, 17. & 18. fluxæ, & mobiles. 140
Res secundæ sapientium animos fatigant, 23. insolentiam pariunt, 92. miræ sunt vitiis obtentui. 162
Resp. duabus artibus curauda, audacia in bello, æquitate in pace, 22. eius prætextu pro sua quisque potentia certat, 39. eam quibus rebus Romani auxerint. 53
Rex nomen imperii primù fuit. 17
Regi consilium dare, arduum. 215
Rhatinus ager. 37
Rhodiorũ à Romanis defectio. 47 bello Macedonico capti, quare impuniti à Romanis sint demissi, ibid. opibus pop. Rom. creuere, ibid. eorum iudicia. 215
Romæ vibis origo, 20. a Troianis condita, ibid. florescens finitimis inuisa, ibid. libertatem adepta, breui plurimũ creuit, 21. sicuti sentina, 38. in ipsa fato tegnaturi tres Cornelii. 44 ibi omnia venalia, 65. & 77. venalis, si modò inuenerit emtores, 89. in ea post Carthaginem deletam, orta seditio, 92. in partes & plebem diuisa, 217. 218
Romanorũ antiquitus de honoribus certamen, 17. antiquorũ Romanorum mores & institura, 20. & 21. eorum beneficentia, 21. & 138. sæpe parua manu fortissimos fudisse exercitus, 21. & 34. præclara agere, quàm scribere malebant, 22. eorũ in ædificando luxuries, 24. & 29. erga Pœnos fœdifragos fides, 47. arma, atq; tela militaria ab Samnitibus, magistratũ insignia à Tuscis sumserunt, 50. quã à maiorum virtutibus desciuerint, 54 Gallis belli gloria, Græcis facundia præstiterunt. ibid. eorum potestas in curandis sociorum iniuriis. 71. à Iugurtha sub iugum missi 91. eis omnia regna aduersa, 119. eis melius visum est amicos, quam seruos, quærere, 138 audendo, fallendo, bella ex bellis serendo magni facti. 188
Rom. exercitus prima corruptio. 23
Romano imperio ad occasũ, ab ortu solis omnia parebãt, 38. eius finis. 188
Romanis equitibus indignum regnum peregrinorum satellites agere, 110. & 159. cum telis circum ædem Concordiæ. 46
Romanarum legum suprema potentia. 216
Rutilius Publius, Metelli legatus. 98

S

Sallustius à Rep. ad scribẽdas historias se transfert. 18. 19. & 63
Saluti potius quam libidini consulendum. 212
Sapientes pacis causa bellũ gerunt, laboremque spe otii sustentant. 213
Satura lex. 83
Scaurus, in senatu princeps, 80 qualis.

qualis, ibidem. à Iugurtha corruptus, 82. quæsitor. 92
Scipio Africanus, Romani exercitus imperator bello Numãtino, 66. eius verba ad Iugurtham, ibi. Iugurthã laudat, ibid. Iugurthæ pop. Romani studium commendat, ibid. eius litteræ ad Micipsam. 66. & 67
Scriba Cornelius. 161
Secundæ res sapientium animos fatigant, 23. insolentiam pariunt, 92. mirè sunt vitijs obtentui. 162
Seditiones tribuniciæ Remp. agitabant. 89
Seditionibus omnia turbata. 163
Seleucia maxima, vrbium. 188
Sempronia lex de prouincijs, 81 de vocandis ex quinque classibus centuriis. 220
Sempronia cõiurationis particeps 31. D. Brutivxor. 40
Senatores indigni ordine, 63. quadraginta in victoria ciuili interiere 217
Senatus potestatem summã dat, 33. eius mitericordia ac mansuetudo, 36. in ædem Concordiæ vocatus, 43. ipse animus, plebs corpus. 93
Senatus consultum, ne quid Resp. detrimenti caperet, 33. 166. eius summa vis, 34. in coniuratos, 34. 47. 53. 56. de Numidiæ regno, de subueniendo Atherbale impeditur, 80. de prohibendis à mœnibus Iugurthæ legatis. 82
Senatus populiq; Romani iniussu fœdus nullum fieri poterat. 91
Senectus ipsa morbus. 195
Senius senator. 34
Sententiam D. Iunius Silanus primus rogatur consul designatus. 46
Sententias per tabellas ferri solitas, 223
Septimius Camers in agrum Picenum à Catulina mittitur. 32
Serpentes accenduntur siti. 128
Sertorius Hispaniã citeriorem vastauit. 178
Seruile bellum Capuæ, & in Apulia. 34
Sicca oppidum quando primum à Iugurtha defecerit. 104
Sidonij quo modo in Numidiam peruenerint, 118. Leptim condiderũt, 76
Sisenna Lucius historicus. 133
Sitius Publius Nucerinus, coniurationis particeps. 30
Societatem belli inituri quæ considerare debeant. 186
Socordia humana imbecillitatis causa. 61
Somnus ægrum animum facilè opprimit. 113
Spintheri Lentulo in custodiã traditus Lentulus coniuratus. 44
Sp. Albino consuli Numidia prouincia obuenit, 89. à Iugurtha ludificatus, 90. Metello exercitum ignauũ reddit, 94, 95. Massiuæ persuadet, vt regnum ab senatu petat, 88. eius exercitus solutissimè vixit. 94
Statilius coniuratus, 26. illi, & Gabinio negotium datur, vti vrbem incenderent. 42
Sumptuum ratio ad pacem pertinet, 212
Superbia, commune nobilitatis malum. 107
Supplicia, pro precibus, 23, 53, 65 103
Sutbul, oppidum Numidiæ, obsidetur,

ſidetur. 90
Sullæ fratres, Publius, & Seruius coniurati. 26
Sulla quo pacto ſibi exercitum fidũ fecerit, 23. credulitas, ibi. & 49. 159 conſul deſignatus. 27. de ambitu punitus ibi. Damaſippũ & alios iugulari iuſſit, 49. eius, Marij quæſtoris, mores, ingenium, & natura, 132. eloquens, 138. oratio ad Bocchum, ibi. à Mario ad Bocchum de cõmunibus rebus agundis mittitur, 141. eius magnanimitas, 142. incõſternatus animus ibid. vna cum Voluce per hoſtium caſtra proficiſcitur, ibi. pollicetur pacem Boccho, 143. illi, lege belli, omnia licuerunt. 213
Sullani milites gregarij ſenatores facti, 38. rapinis aſſueti, Catilinæ occaſionem augent. 26
Syphacis, Numidiæ regis, agros, vrbeſque, Romani Maſſaniſæ dono dant. 64 & 70.
Syrtes in extrema Africa ſunt duo, 117. vnde dicta. ibidem.

T

Tanais flumen Africæ. 122
Tarquinius Lucius, coniurationis index, in vincula conijcitur, 45. eius indicio non habetur fides. ibid.
Tercon colonia. 76
Thala, oppidũ Numidiæ vbi theſauri, 116. à Metello obſidetur, ibid. capitur. ibid.
Thirmida oppidum à Iugurtha capitur. 68
Ti. Graecchus, regnum affectans, occiditur. 84.
Ti. Neronis ſententia de cõniuratis. 47
Timor animi auribus officit. 57
Torquatus Aulus filium necari iuſſit. 53
Torquato Lucio, & L. Cottæ conſulibus Catilina, & Autronius eædem parant. 27
Tranſpadani, Romæ iudicati de repetundis. 50
Tribunatus pl. ſumma poteſtas. 39
Tribunicia poteſtas Pompeio, & Craſſo coſſ. reſtituta, 39. materia diſcordiarum. 164
Tribuniciæ ſeditiones remp. agitabant. 89
Triginta Athenienſiũ tyranni. 46
Triumuiri capitales. 55
Troiani Romã condidere, Æneа duce profugi. 20
Tuba pugnæ ſignum. 59
Tullianum, locus in carcere. 55
T. Turpilius Syllanus Vaccenſium præfectus, vnus ex omnibus Italicis euaſit, 111. & 112. ciuis ex Latio 112. deſertor præſidij à Metello necatur. ibid.
Tyrannidem affectantium catalogus. 41

V

Vacca oppidum, forum rerum venalium. 96
Vaccenſes à Metello deficiunt, Romanorumque præſidia interficiunt, 111. diripiuntur, 112. perfidiæ pœnas luunt. ibid.
Valentia à Pompeio delata. 177
Valerius Lucinus Flaccus, & C. Pomptinius prætores ad Allobroges intercipiendos miſſi. 43
Varguntеius Lucius coniuratus, 24. inſidiatur Ciceroni. 33
Verba virtutẽ non addere. 57. 126
Vettius Picens. 161
Via vna, & ardua ad virtutem. 220

Victis quanta accidant incõmoda, 48
Victoris immanis est, bellum pace mutare. 58
Victoria obtenta, vel ignauis gloriari licet. 101
Viris labor, mulieribus munditiæ conueniunt. 185
Viris nihil reliqui, quã soluere iniuriam, aut mori per virtutem. 160
Virtus clara æternaq; habetur, 17. ei honos non datur, 62. non eget composita oratione, 124. neq; datur dono neque accipitur, 125. post vitam magis se extollit. 225
Vita hominum sine cupiditate agitata, 17. silentio non transcunda. ibid.
Vita & mos iure naturæ. 195
Vitabundus. 106. 107. 137. & in fragmentis hb. 3.
Vitia virtutum nomina sortita, 51. & 52
Viuere qui dicantur. 18
Vmbrenus coniuratus Allobroges ad coniurandum hortatur. 40
Volux, a patre, Sullæ obuiam mittitur, 141. Bocchi filius, ibid. dubiæ fidei apud Sullam. 142
Vrbe capta, nihil reliqui victis. 50
Vticæ magna negotiatorum multitudo. 107
Vtres ex coriis. 115. 129
Vulgus seditiosum. 11
Vulturius Crotoniensis, cõiuratus, 42. cum Allobrogibus ad Catilinam proficiscitur, ibid. Prætoribus se dat, 43. in Ponte Muluio capitur, ibid. de itinere, ac litteris interrogatur, 44. eius indicium de coniuratis, ibid. ei, ob detectam coniurationem, præmia decernuntur. 46

Z

Zamæ situs, 103. regni Numidiæ arx. ibid. oppugnatur. &. 104. 105. 106.

FINIS.

BENEVOLE LECTOR,

Inscriptionem quæ in basi Columnæ Rostratæ C. Duillij, a Petro Ciacconio suppletam, & Commentario illustratam, separatim dedimus: eodem tamen cum Sallustio volumine, pro lubitu adiunges, vel abiunges. Haue.